

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Νεότερη & Σύγχρονη Ιστορία.

Οι προσλήψεις της Νεοτουρκικής επανάστασης από τον αθηναϊκό τύπο.

Αδαμοπούλου Αικατερίνη | Α.Μ.: 0125 1115 M024

Επιβλέπων καθηγητής: Λυμπεράτος Ανδρέας

Αθήνα, 2017

Περιεχόμενα Εργασίας

I. Εισαγωγή: Η επανάσταση των Νεοτούρκων στην ελληνική ιστοριογραφία.....	σελ 3
Ο χαρακτήρας της επανάστασης.....	σελ 4
Η επανάσταση και οι Ρωμιοί της αυτοκρατορίας.....	σελ 6
Η πρόσληψη της επανάστασης από τους εν Ελλάδι.....	σελ 8
Οι Νεότουρκοι και οι αλυτρωτικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους.....	σελ 9
Νεότουρκοι και Γουδί: οι Νεότουρκοι και οι συσχετισμοί εξουσίας στο ελληνικό κράτος..	σελ 10
 II. Οι Νεότουρκοι στον αθηναϊκό Τύπο: στόχοι της έρευνας.....	σελ 13
Οι εξεταζόμενες εφημερίδες και η εποχή τους.....	σελ 14
 III. Η Επανάσταση.	
Οι πρώτες αντιδράσεις κατά την εκδήλωση της.....	σελ 19
Οι πρώτες αντιδράσεις έπειτα από την επιτυχή κατάληξή της.....	σελ 23
 IV. Ελληνική Εξωτερική Πολιτική και Νεοτούρκοι.	
Η ελληνοοθωμανική Ανατολή.....	σελ 28
Οι δηλώσεις του Πατριάρχη κατά του κινήματος.....	σελ 33
Η εκδρομή στη Σμύρνη. Το ταξίδι του Ράλλη.....	σελ 37
Εκλογές.....	σελ 40
Η αντεπανάσταση της 31ης Μαρτίου και ο ελληνικός Τύπος.....	σελ 50
Μακεδονικό, Βουλγαρική Ανεξαρτησία και Νεότουρκοι.....	σελ 55
Η Κρήτη. Από το ενωτικό διάβημα του Σεπτεμβρίου του 1908 ως τις νεοτουρκικές απειλές του 1909.....	σελ 60
 V. Εσωτερική Πολιτική.	
Οι Νεότουρκοι ως παράδειγμα προς μίμηση και ως διαμορφωτές της ελληνικής εσωτερικής πολιτικής σκηνής.....	σελ 70
 VI. Επίλογος-Συμπεράσματα.....	σελ 76
 VII. Πρωτογενείς Πηγές-Βιβλιογραφία.....	σελ 78

I. Εισαγωγή: Η επανάσταση των Νεοτούρκων στην ελληνική ιστοριογραφία.

Το φθινόπωρο του 1876 εξαιτίας της αδυναμίας του Μουράτ V να εκπληρώσει τα καθήκοντά του ως σουλτάνου, ο Χαμίτ εφέντης αναρριχείται στον οθωμανικό θρόνο ως Αμπντούλ Χαμίτ II. Μπορεί η ενθρόνιση του να συνοδεύτηκε με εξαγγελίες για την εφαρμογή συνταγματικού καθεστώτος, ωστόσο μόλις ένα χρόνο μετά την εκλογή και λειτουργία του πρώτου οθωμανικού κοινοβουλίου, ο σουλτάνος θα διακόψει την λειτουργία του και παράλληλα θα αναστείλει την εφαρμογή του συντάγματος. Αφορμή της παύσης θα σταθεί η κρίσιμη κατάσταση στα Βαλκάνια και η καταστροφική σύρραξη που ακολούθησε, το 1877, με τον Τσάρο που λίγο έλειψε να καταλάβει την οθωμανική πρωτεύουσα. Εκ τότε, ο Αμπντούλ Χαμίτ II θα κυβερνήσει την αυτοκρατορία ως απόλυτος μονάρχης για διάστημα τριάντα ετών.¹

Κατά τις τελευταίες δυο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται κυρίως στην Ευρώπη ένα έντονο αντιπολιτευτικό κίνημα από τους εκεί εξόριστους Οθωμανούς, οι οποίοι αυτοαποκαλούνται Νεότουρκοι. Από το 1906, μόλις δύο έτη πριν την εκδήλωση του κινήματος, αξιωματικοί του Τρίτου Σώματος Στρατού των Οθωμανικών δυνάμεων της Θεσσαλονίκης κατατάσσονται σε πολλαπλές νεοτουρκικές οργανώσεις, αποβλέποντας σε ανατροπή του Σουλτάνου. Το 1907, οι ομάδες των αξιωματικών θα συγχωνευτούν με εκείνη του Αχμέτ Ριζά υπό την ονομασία «Οθωμανική Επιτροπή Ένωσης και Προόδου» [ΕΕΠ], η οποία θα επικρατήσει έναντι της «Οργάνωσης Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας και Αποκεντρώσεως» του πρίγκιπα Σαμπαχεντίν που εναντιωνόταν στον κρατικό οικονομικό έλεγχο και στη κεντρική διοίκηση.² Καθοριστικά γεγονότα για την επιτάχυνση της έκρηξης της επανάστασης υπήρξαν, αφενός η πρόταση του Άγγλου Υπουργού των Εξωτερικών, Έντουαρντ Γκρέι, τον Μάρτιο του 1908 να παραχωρηθεί καθεστώς αυτονομίας στη Μακεδονία προκειμένου να τερματιστεί ο ένοπλος αγώνας των εθνικών κομιτάτων και η είδηση που ήθελε τον Άγγλο βασιλιά να συναντάται με τον Τσάρο στο Ρεβάλ, προκειμένου να λάβουν οριστικές αποφάσεις περί του Μακεδονικού ζητήματος και αφετέρου η διείσδυση στις τάξεις των Νεοτούρκων μυστικών πρακτόρων από τη Πύλη που σκοπό είχαν να καταστείλουν το κίνημα. Στα τέλη του Ιουνίου [με το ιουλιανό ημερολόγιο] μια ομάδα αξιωματικών της Μακεδονίας θα στασιάσουν, αποστέλλοντας παράλληλα προς τον Σουλτάνο αίτημα για την αποκατάσταση του Συντάγματος του 1876.³

Με την εκπλήρωση του αιτήματος τους, οι επαναστάτες εισήγαγαν την δεύτερη κοινοβουλευτική περίοδο στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μαζί με την υπόσχεση της εγκαθίδρυσης ενός καθεστώτος ισονομίας και ισοπολιτείας για όλους τους Οθωμανούς υπηκόους, το οποίο αν και είχε εισαχθεί τυπικά από την περίοδο των Τανζιμάτων,⁴ δεν είχε κατορθώσει να άρει εξ' ολοκλήρου τις διαφορές μεταξύ μουσουλμάνων και μη.

¹ Erik J Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004, σελ 125-126, 128-129.

² Στο ίδιο, ό.π., σελ 54. & *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2000, σελ 91 & Ernest Ramsaur, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, New Jersey 1957, σελ 85.

³ Θάνος Βερέμης, *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2005* [στ' έκδοση], Αθήνα 2013, σελ 48-49. &

Νίκος Μούδουρος, *Ο μετασχηματισμός της Τουρκίας, από την κεμαλική κυριαρχία στον ισλαμικό νεοφιλελευθερισμό*, Αθήνα 2012, σελ 55.

⁴ Τανζιμάτ: Καλούνται στην οθωμανική ιστορία οι απόπειρες μεταρρύθμισης που έγιναν κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα από μέρους των οθωμανικών κυβερνήσεων. Στόχος τους ήταν η αναδιοργάνωση της αυτοκρατορικής δομής με την εισαγωγή νέων θεσμών και την υιοθέτηση κοσμικού δικαίου. Σύμφωνα με κάποιες θεωρήσεις, η περίοδος του Αμπντούλ Χαμίτ II ως την κορύφωση των μεταρρυθμιστικών ενεργειών. || Erik J Zürcher, ό.π., σελ 98.

Η επανάσταση των Νεοτούρκων αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, όχι μόνο για την αυτοκρατορία και τους λαούς εντός της, αλλά και για τα γειτονικά βαλκανικά κράτη και τον ευρύτερο διεθνή συσχετισμό δύναμης. Η έκρηξη της υποχρέωσε τα βαλκανικά κράτη να επαναδιαμορφώσουν την τακτική της εξωτερικής τους πολιτικής και της αλυσωτικής τους δράσης στο ευρωπαϊκό κομμάτι της αυτοκρατορίας και κυρίως στη περιοχή της Μακεδονίας, όπου αποτελούσε και το κύριο πεδίο συγκρούσεων των βαλκανικών εθνικισμών. Η επανάσταση άσκησε εν τέλει καταλυτική επίδραση στην πορεία και στην επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος, ενός από τα πιο ακανθώδη ζητήματα της διεθνούς διπλωματίας κατά τον μακρύ 19^ο αιώνα.

Εύλογα επομένως, η δράση των Τούρκων επαναστατών και η πορεία της επανάστασης έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης όχι μόνο της τουρκικής ή οθωμανολογικής ιστοριογραφίας, αλλά και της διεθνούς διπλωματικής και πολιτικής ιστορίας, καθώς και των ιστοριογραφιών των διάδοχων της αυτοκρατορίας βαλκανικών εθνικών κρατών. Η υπόθεσή τους απασχόλησε και την ελληνική ιστοριογραφία. Στις σχετικές μελέτες, συγκαταλέγονται έργα που εστιάζουν κυρίως στις επιπτώσεις της Νεοτουρκικής επανάστασης για τους Ρωμιούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας,⁵ έργα διπλωματικής και πολιτικής ιστορίας που επιδιώκουν να εντοπίσουν την επιρροή που άσκησε στα λεγόμενα εθνικά θέματα και στην διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής,⁶ αλλά και μελέτες κοινωνικοπολιτικής ιστορίας για την Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, οι οποίες εστιάζουν στο πως επηρέασε η επανάσταση των Νεοτούρκων την ελληνική πολιτική σκηνή ενώ επιχειρούν μια συγκριτική προσέγγιση ανάμεσα στο κίνημα του Γουδί και εκείνο των Νεοτούρκων.⁷ Ελάχιστα είναι πάντως τα έργα που έχουν ως κύριο θέμα έρευνας αποκλειστικά την δράση των Νεοτούρκων, δίχως να επιχειρείται άμεση συσχέτιση αυτής με την Ελλάδα.

Ο χαρακτήρας της επανάστασης.

Καταρχήν, τα περισσότερα από τα έργα που αναφέρονται στην επανάσταση του 1908 επιχειρούν να τοποθετήσουν το κίνημα στον πολιτικό χάρτη εκείνης της εποχής και να το χαρακτηρίσουν, διερευνώντας τις πολιτικές ιδέες των επαναστατών που ενέπνευσαν την κίνηση τους και επηρέασαν στην συνέχεια την ρητορική τους. Στο ερώτημα ποιες ήταν οι πολιτικές καταβολές των Νεοτούρκων, ο Δημήτρης Κιτσίκης θα τους χαρακτηρίσει «φιλελεύθερους» που ήδη από το 1865 είχαν οργανωθεί σε μικρές οργανώσεις και αντιτάσσονταν στον αυταρχισμό του σουλτάνου, πρώτα από την Κωνσταντινούπολη και μετέπειτα από την Ευρώπη. Όπως σημειώνει, όλες οι νεοτουρκικές οργανώσεις είχαν απορρίψει τον τουρκικό εθνικισμό και είχαν υιοθετήσει αντ' αυτού την ιδέα της καλλιέργειας μιας κοινής οθωμανικής ταυτότητας. Το μοναδικό ερώτημα που φάνταζε να τους απασχολεί, ήταν εάν το καινούργιο μοντέλο διακυβέρνησης θα είχε ενιαία

⁵ Δημήτρης Κιτσίκης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αι* [β' έκδοση], Αθήνα 1990 & Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19^{ος} αιώνας-1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Απο το μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό κράτος*, Αθήνα 2013.

⁶ Vangelis Kechriotis, «From Trauma to Self-reflection: Greek Historiography Meets the Young Turks "Bizarre" Revolution», *Common past, Shared history. The Multi-ethnic Empires*, Leiden 2004. & Κωνσταντίνος Α.Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία [1908-1912]*, Θεσσαλονίκη 1988.

⁷ Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί, εκατό χρόνια μετά. Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, Αθήνα 2010. & Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* [β' τόμος], Αθήνα 2012.

πολιτική μορφή ή ομοσπονδιακή.⁸ Όπως αναφέρει η Έλενα Φραγκάκη-Syrett, οι Νεότουρκοι υιοθέτησαν κατά την επανάσταση τους το σύνθημα της Γαλλικής επανάστασης, «Ελευθερία-Ισότητα-Δικαιοσύνη» [“Hurriyet-Musavat-Adalet”]. Παράλληλα, προώθησαν ως επαναστατικούς στόχους την κατάργηση της απολυταρχίας και την εγκαθίδρυση ενός ισχυρού εκσυγχρονιστικού δυτικού κράτους που θα ήταν σε θέση να υπερασπιστεί την εδαφική του ακεραιότητα και να καταπολεμήσει τις παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων στο εσωτερικό του. Την υιοθέτηση των γαλλικών συνθημάτων τονίζει και η Έλλη Σκοπετέα, η οποία χαρακτηρίζει την επανάσταση ως «θρίαμβο της δυτικής επιρροής».⁹

Κατά τη Σία Αναγνωστοπούλου, η επανάσταση έφερε ένα ριζοσπαστικό κοινωνικό πρόγραμμα. Αποτέλεσε μεν τομή στην ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, υπήρξε δε καταλυτικό σημείο σύνδεσης και ταυτόχρονα διαχωρισμού του οθωμανικού παρελθόντος με το τουρκικό μέλλον. Η προσπάθεια των επαναστατών να διασώσουν την αυτοκρατορία από τις εδαφικές απώλειες κρίνεται ως ριζοσπαστική, διότι επιδιώχθηκε μέσω της αναμόρφωσης της κοινωνικής βάσης. Η κατάργηση της πολιτικής οργάνωσης του κράτους και της σχέσης του με τους υπηκόους που βασιζόταν στα μιλλέτ, οργάνωση που διαχώριζε τους υπηκόους με άξονα εθνοθρησκευτικά κριτήρια, καθώς επίσης και η επαναφορά του συντάγματος και του κοινοβουλευτικού συστήματος έγιναν με σκοπό τη διαμόρφωση ενός δημόσιου χώρου, όπου οι πολίτες θα εκπροσωπούνταν δια της εκλεγμένης βουλής και όχι από τις εθνοθρησκευτικές ελίτ στις οποίες άνηκαν.¹⁰

Η άρση των εθνοθρησκευτικών διαχωρισμών, κατ' ουσίαν η κατάργηση των μιλλέτ, ήταν αναμφισβήτητα μια φιλελεύθερη πολιτική, η οποία απέβλεπε στην ισότητα των Οθωμανών υπηκόων και κυρίως στην δημιουργία ενός ενιαίου πολιτικού σώματος. Εντούτοις, η επιδίωξη της μαζικής πολιτικοποίησης του πληθυσμού στην πραγματικότητα μαρτυρούσε την ομογενοποιητική πολιτική των Νεοτούρκων, η οποία στόχευε στην εγκαθίδρυση ενός κοσμικού κράτους που θα στηριζόταν από την νομιμοποίηση που θα του παρείχε η οθωμανική κοινωνία. Η ομογενοποίηση σήμαινε την αφομοίωση των μειονοτήτων με τον εκτουρκισμό της αυτοκρατορίας.¹¹

Οι Νεότουρκοι κατ' αυτόν τον τρόπο παρουσιάζονται ως οι δημιουργοί της σύγχρονης τουρκικής κοινωνίας, οι οποίοι, προωθώντας τα ιδανικά του τουρκικού εθνικισμού στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας, έθεσαν τα θεμέλια ενός νέου ομογενοποιημένου κράτους απαλλαγμένου από την πολυεθνική αυτοκρατορική δομή, ενός τουρκικού κράτους με δυτικά στοιχεία οργάνωσης που θα έχαιρε της νομιμοποίησης του ενιαίου τουρκικού έθνους. Την άποψη της Αναγνωστοπούλου για την σύνδεση των Νεοτούρκων με την μετέπειτα Τουρκία ασπάζεται και ο Βαγγέλης Κεχριώτης, ο οποίος σχολιάζει χαρακτηριστικά ότι «το 1908 μπορεί να περιγραφεί ως μια αστική-συνταγματική επανάσταση που προλειαίνει τον δρόμο προς την τουρκική κεμαλική δημοκρατία και μπορεί κάλλιστα να συγκριθεί με τις αντίστοιχες του 1905 στη Ρωσία, του 1906-1911 στο Ιράν, του Εμιλιάνο Ζαπάτα στο Μεξικό το 1910, του '11 στην Κίνα και ίσως το κίνημα του 1909 στο Γουδί».¹²

⁸ Δημήτρης Κιτσίκης, ό.π., σελ 88-90.

⁹ Έλενα Φραγκάκη-Syrett, «Το κίνημα των Νεοτούρκων. Οι συνέπειες για τον Ελληνισμό 1908-1918», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* [στ' τόμος], Αθήνα 2004, σελ 41. & Έλλη Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1992, σελ 159.

¹⁰ Σία Αναγνωστοπούλου, ό.π., σελ 38-39, 454-455.

¹¹ Στο ίδιο, ό.π., σελ 456.

¹² Νίκη Μαρωνίτη, ό.π., σελ 64.

Σ' αυτές τις προσεγγίσεις η επανάσταση θεωρείται ως προοδευτική εξέλιξη, καθώς λογίζεται ότι έφερε στο προσκήνιο αστικά αιτήματα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν η απόκτηση συντάγματος, κοινοβουλευτικού συστήματος, ελευθεροτυπίας και ισότητας όλων των Οθωμανών υπηκόων. Με την επιτυχή κατάληξή της ξεκινάει μια νέα σελίδα στην ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία έμελλε να θέσει τις βάσεις της Τουρκικής δημοκρατίας, εξαιτίας των πολιτικοκοινωνικών μεταρρυθμίσεων αλλά και λόγω της προώθησης του τουρκισμού ως επίσημης ταυτότητας που εγκαινίαζε την θεμελίωση του τουρκικού έθνους-κράτους.

Η ιστοριογραφία ωστόσο τονίζει την αντιφατικότητα των επιδιώξεων και διακηρύξεων της επανάστασης και των αποτελεσμάτων της. Για παράδειγμα είδαμε την Αναγνωστοπούλου να παρουσιάζει την επανάσταση ως ανατροπή για το πολιτικό καθεστώς της αυτοκρατορίας, δίνοντας στην ανατροπή ένα θετικό πρόσημο καθώς αποκατέστησε τις συνταγματικές αρχές, ενώ ταυτόχρονα ενέχει και μια αρνητική οπτική αφού προσπάθησε μέσω του κοινοβουλευτικού μηχανισμού και νομοθετημάτων για την εκπαίδευση και την στράτευση να συμβάλει στην ομογενοποίηση των αυτοκρατορικών πληθυσμών.¹³ Ακόμη, βλέπουμε την Έλλη Σκοπετέα να μελετά την φύση της επανάστασης και τις συνέπειες που έφερε για τους λαούς εντός της και για τα γειτονικά της κράτη, χαρακτηρίζοντάς την ως «θαύμα» χάρις το οποίο επιλύθηκε το Ανατολικό Ζήτημα, ένα θαύμα που ανέτρεψε την ισορροπία δυνάμεων, που επί έναν αιώνα προσπαθούσαν να διατηρήσουν οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και το οποίο εν τέλει δεν συντέλεσε στην αναγέννηση της αυτοκρατορίας αλλά στον κατακερματισμό της. Επιπλέον, της προσδίδει τον χαρακτηρισμό της «ασυνήθιστης» και «αναχρονιστικής» επανάστασης. «Ασυνήθιστη» εξαιτίας της απόστασης που χωρίζει το οικουμενικό ξεκίνημα της, με τις εξαγγελίες συνεργασίας όλων των εθνοτήτων για την οικοδόμηση του καινούργιου μοντέλου διακυβέρνησης και το αιματοβαμμένο τέλος της, με τις διώξεις σε βάρος των μειονοτήτων και την γενοκτονία των Αρμενίων. Ενώ ο προσδιορισμός της ως «αναχρονιστικής» απορρέει από το γεγονός ότι οι μεν επαναστάτες θεώρησαν εφικτή την διατήρηση της αυτοκρατορίας παρά την άνοδο εθνικιστικών κινημάτων που κλόνιζαν τις δομές της, καθιστώντας σαφές πως τα έθνη-κράτη έμελλε σύντομα να αντικαταστήσουν τις αυτοκρατορίες, οι δε ευρωπαϊκές δυνάμεις, ενώ από την μια μεριά ήλπιζαν στην δημιουργία ενός ευνομούμενου κοινοβουλευτικού δυτικόφιλου κράτους, από την άλλη δεν ήθελαν να πληγούν τα συμφέροντά τους, όπως ήταν οι διομολογήσεις ή οι δραστηριότητες των ταχυδρομείων τους.¹⁴

Η επανάσταση και οι Ρωμιοί της αυτοκρατορίας.

Η υποδοχή που γνώρισε η επανάσταση από τους Έλληνες της αυτοκρατορίας ήταν θετική, τουλάχιστον κατά τους πρώτους μήνες. Οι αντιδράσεις της μεσαίας και ανώτερης αστικής τάξης, όπως περιγράφονται από τον Βαγγέλη Κεχριώτη, καταδεικνύουν την αληθινή πίστη που έδειξαν στις διακηρύξεις περί συνταγματικής διακυβέρνησης και ισότητας. Η συμπόρευση ήταν αποτέλεσμα της ιδέας για κοινή δράση του ελληνικού στοιχείου με την «Επιτροπή Ένωσις και Πρόοδος» του Αχμέτ Ριζά, την ομάδα όπου τάσσονταν οι περισσότεροι Νεότουρκοι, για την καταπολέμηση των παρεμβάσεων των Μεγάλων Δυνάμεων

¹³ Σία Αναγνωστοπούλου,ό.π., σελ 454-456.

¹⁴ Έλλη Σκοπετέα,ό.π., σελ 158-159.

στο χώρο της Μακεδονίας καθώς και για την διατήρηση της αυτοκρατορίας, η οποία θεωρούσαν ότι σταδιακά θα διαμορφωνόταν σ' ένα ανατολικό κράτος με το ελληνικό στοιχείο να πρωταγωνιστεί στους τομείς της οικονομίας και του εμπορίου.¹⁵ Την διάσταση αυτή αναδεικνύει και ο Δερτιλής επισημαίνοντας, ότι η πεποίθηση της κατάκτησης της αυτοκρατορίας εκ των έσω γεννήθηκε, διότι θεωρήθηκε ότι η ισονομία σε συνδυασμό με τον εκσυγχρονισμό θα ενίσχυαν την κοινωνικοπολιτική θέση του ελληνικού στοιχείου της αυτοκρατορίας σε τέτοιο βαθμό ούτως ώστε θα κατόρθωνε σε σύντομο χρονικό διάστημα να κυριαρχήσει σε κομβικούς τομείς της οθωμανικής κοινωνίας.¹⁶

Όπως, όμως, επισημαίνει η Φραγκάκη-Syrett, πέρα από τις εκδηλώσεις χαράς των ελληνικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας, σύντομα γεννήθηκαν στην ηγεσία του μιλλέτ διλήμματα σχετικά με την μελλοντική του δράση. Από την μια πλευρά, οι Ρωμιοί καλούνταν να ενστερνιστούν το φιλελεύθερο νεοτουρκικό πρόγραμμα εγκαταλείποντας τις αυτρωτικές τους προσδοκίες, δίχως να υφίστανται απτές εγγυήσεις για το μέλλον τους, και από την άλλη να εγκαταλείψουν το παλιό καθεστώς που τους παρείχε κοινοτικά προνόμια και ευκαιρίες οικονομικής δραστηριοποίησης, με την ελπίδα πως η εύρυθμη λειτουργία του κοινοβουλίου και του συστήματος ισονομίας θα τους εξασφάλιζε νέες προοπτικές δράσης.¹⁷

Στα διλήμματα αυτά θα σταθεί και η Σκοπετέα, η οποία σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ενώ το κίνημα θεάθηκε ως μια ακόμα ενέργεια, η μεγαλύτερη ως τότε, για την μεταρρύθμιση της αυτοκρατορίας που είχε ξεκινήσει έναν αιώνα πριν, παράλληλα προκάλεσε αμηχανία στο ελληνοορθόδοξο μιλλέτ. Παρά τις ευκαιρίες που δημιουργούσε για τον οθωμανικό ελληνισμό, ταυτόχρονα τον καλούσε να ακολουθήσει δυτικά πρότυπα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, αμφισβητώντας την εξουσία του πατριαρχείου. Το τελευταίο ωστόσο ήταν ο φορέας που διαχειριζόταν επί αιώνες τα ζητήματα της ελληνικής ταυτότητας [θρησκεία, εκπαίδευση], με αποτέλεσμα ο αναπόφευκτος περιορισμός της κοινωνικοπολιτικής του δράσης να άφηνε απροστάτευτη την εθνική ταυτότητα.¹⁸ Η ηγεσία του μιλλέτ έπρεπε να οργανωθεί εντός της αυτοκρατορίας δίχως τις κατευθύνσεις και την προστασία του πατριαρχείου. Σύμφωνα με την Σκοπετέα, η αστική τάξη του μιλλέτ της Κωνσταντινούπολης υιοθέτησε το δόγμα του ελληνοοθωμανισμού και οργανώθηκε πολιτικά γύρω από τον Πολιτικό Σύνδεσμο ενόψει των επικείμενων εκλογών, με σκοπό να αντικαταστήσει το πατριαρχείο και να διαμορφώσει μια ανεξάρτητη απ' αυτό πολιτική. Μια πολιτική που ακολούθησε πιστά, ακόμα και μετά το κρητικό αίτημα για ένωση με την Ελλάδα. Μάλιστα, η Σκοπετέα παραθέτει μια επιστολή που εστάλη έπειτα από το ψήφισμα της ένωσης από την ηγεσία του μιλλέτ προς την κυβέρνηση των Αθηνών, η οποία ανέφερε μεταξύ άλλων πως «[...] μόνον δε σκοπόν ωφέλιμον δύναται να έχη η πολιτική του ελληνικού βασιλείου όταν την μικράν ή μεγάλην επιρροήν αυτής ασκή προς την

¹⁵ Vangelis Kechriotis, ό.π., σελ 94, 96-97.

¹⁶ Παρ' όλα ταύτα το σχέδιο της ελληνοοθωμανικής συνεργασίας παρέβλεπε κατά τον Δερτιλή τρία σημαντικά σημεία που δυσχέραναν την επίτευξή του. Το πρώτο εξ' αυτών ήταν ότι η αυτοκρατορία συνιστούσε ένα κράμα εθνικών ομάδων που και αυτές με την σειρά τους αναζητούσαν χώρο ανάπτυξης για τα εθνικά τους συμφέροντα, όπως και οι Ελληνοοθωμανοί. Δεύτερον, λησμονήθηκε πως ο ελληνικός πληθυσμός ήταν διάσπαρτος εντός της αυτοκρατορίας και σε αρκετές περιπτώσεις δεν συνιστούσε καν την πλειοψηφία στις περιοχές όπου βρισκόταν. Τρίτον, η ελληνική μεριά είχε παραγνωρίσει τον χαρακτήρα της επανάστασης που εκτός από εκσυγχρονιστικά μηνύματα προωθούσε και την ενιαία τουρκική ταυτότητα. || Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920*, ό.π., σελ 902-903.

¹⁷ Έλενα Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σελ 46-47.

¹⁸ Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.», Χρήστος Χατζηιωσήφ [επιμέλεια], *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αι. Οι απαρχές 1900-1922* [α' τόμος, μέρος β'], Αθήνα 1998, σελ 27.

εσωτερικήν, συμπαγήν συγκρότησης του οθωμανικού κράτους, του μόνου αναγκαιοτάτου τούτου παράγοντος δια την ανάπτυξιν του ελληνισμού εν τω εδάφει του πολιτισμού».¹⁹

Το ζήτημα των προνομίων του Πατριάρχη και της στάσης του απέναντι στην επανάσταση απασχόλησε τη Σία Αναγνωστοπούλου. Συγκεκριμένα, αναφερόμενη στην αρνητική στάση του Ιωακείμ ΙΙΙ έναντι της επανάστασης, υπογραμμίζει ότι η στάση του οφειλόταν στο γεγονός πως είχε συνειδητοποιήσει την απειλή για τα εξουσιαστικά του προνόμια, προνόμια που είχαν δωθεί από ένα αυταρχικό καθεστώς και ήταν απολύτως συνυφασμένα με τον αυτοκρατορικό τρόπο διακυβέρνησης. Επίσης, είχε κατανοήσει πως η διακήρυξη ισονομίας σηματοδοτούσε το τέλος του συστήματος των μιλλέτ, δηλαδή των εθνοθρησκευτικών διαχωρισμών, κατ' επέκταση οι Νεότουρκοι καταργούσαν τον ρόλο του πατριαρχείου ως διαμεσολαβητή μεταξύ της οθωμανικής εξουσίας και των Ρωμιών της αυτοκρατορίας, και του Πατριάρχη ως μιλλέτ-μπασί, εθνάρχη του ρωμαϊκού μιλλέτ. Όλα τα παραπάνω συνεπώς τον έκαναν επιθετικά διακείμενο έναντι στο ορατό ενδεχόμενο της δημιουργίας ενός κοσμικού συστήματος διακυβέρνησης που θα τον απογύμνωνε από σημαντικές πολιτικές εξουσίες.²⁰

Την αρνητική στάση του Πατριάρχη φαίνεται, όμως, πως συμμερίστηκαν και οι Έλληνες στην περιοχή της Καππαδοκίας, οι οποίοι θεώρησαν την επανάσταση ως απειλή για το θεσμοθετημένο σύστημα αξιών του μιλλέτ. Αντιθέτως, οι Έλληνες της Σμύρνης συμμετείχαν σε εκδηλώσεις υπέρ του καθεστώτος, ενώ συνάμα η αστική τάξη της Κωνσταντινούπολης υιοθέτησε ένθερμα το δόγμα της ελληνοοθωμανικής συνεργασίας που ανταποκρινόταν στα οικονομικά της συμφέροντα και γνώριζε την υποστήριξη του ελληνικού κράτους, το οποίο ακολουθούσε μια φιλική πολιτική προς τους Νεότουρκους.²¹

Η πρόσληψη της επανάστασης από τους εν Ελλάδα.

Για τη στάση των Ελλήνων του βασιλείου απέναντι στην επανάσταση, ο Γιώργος Δερτιλής θα επισημάνει πως η πλειοψηφία τους αδυνατούσε να αντιληφθεί εξ' αρχής, ότι την ίδια στιγμή που οι επαναστάτες ευαγγελίζοταν τον εκσυγχρονισμό του αυτοκρατορικού μοντέλου διακυβέρνησης, προωθούσαν τον πατριωτισμό με σημείο αναφοράς το τουρκικό έθνος. Όπως επιπλέον δεν ήταν σε θέση να διακρίνουν, πως έμελλε σύντομα το κίνημα τους να ακολουθήσει την εθνικιστική γραμμή των λοιπών κινημάτων που είχαν εκδηλωθεί στην βαλκανική χερσόνησο, διαψεύδοντας τις φιλελεύθερες διακηρύξεις του. Στο κλασικό έργο του *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880–1909*, υπογραμμίζει ότι η δράση των Νεοτούρκων από τον Οκτώβριο του 1908 και έπειτα υπήρξε αποκαλυπτική για τα μέλη των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων. Αντιλήφθηκαν πρώτοι το εθνοκεντρικό πολιτικό πρόγραμμα του Κομιτάτου, ένα πρόγραμμα που οδηγούσε σε αδιέξοδο τα εθνικά ζητήματα και που σε συνδυασμό με το πάγωμα των εξοπλιστικών προγραμμάτων από τις ελληνικές κυβερνήσεις μπορούσε να αποβεί μοιραίο για την Κρήτη και τη Μακεδονία.²² Η Νίκη Μαρωνίτη υποστηρίζει πως το Νεοτουρκικό κίνημα γρήγορα εκλήφθηκε από

¹⁹ Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.», ό.π., σελ 27-18.

²⁰ Σία Αναγνωστοπούλου, ό.π, σελ 458-459.

²¹ Στο ίδιο, ό.π., σελ 473, 460.

²² Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920*, ό.π., σελ 903. & Γιώργος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1977, σελ 187.

την ελληνική πλευρά ως «εθνικιστικό–τουρκικό» που προωθούσε την ενίσχυση του τουρκικού στοιχείου της αυτοκρατορίας. Η ανάδειξη της τουρκικής εθνικής ταυτότητας υπήρξε απειλή, τόσο για τις μεγαλοϊδεατικές πολιτικές του ελληνικού βασιλείου όσο και για την ευημερία των Ελλήνων της αυτοκρατορίας και της διατήρησης της εθνικής τους ταυτότητας, αφού προμήνυε περαιτέρω περιορισμούς των δράσεων τους.²³

Οι Νεότουρκοι και οι αλυτρωτικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους.

Η επανάσταση των Νεοτούρκων αποτέλεσε, όπως ήδη σημειώσαμε, γεγονός μείζονος σημασίας για την πορεία των γεωπολιτικών ανταγωνισμών στην περιοχή και επηρέασε άμεσα την τακτική των αλυτρωτικών-εθνικιστικών σχεδιασμών των βαλκανικών κρατών. Οι επιπτώσεις που επέφερε στην εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους αποτελούν αντικείμενο έργων της παραδοσιακής πολιτικής-διπλωματικής ιστοριογραφίας.

Η εμφάνιση των Νεότουρκων στη Μακεδονία, τον Ιούνιο του 1908, κινητοποίησε το Υπουργείο των Εξωτερικών, το οποίο με εγκύκλιο καλούσε τις προξενικές αρχές της Τουρκίας ν' απέχουν απ' οποιαδήποτε εμπλοκή που μπορεί να προκαλούσε αρνητικές επιπτώσεις στο θέμα της Μακεδονίας. Η παραπάνω θέση άμυνας, ωστόσο, άλλαξε έπειτα από την εκδήλωση της επανάστασης, επειδή, όπως γράφει ο Κ. Βακαλόπουλος, αυτή ανέκοψε τις δραστηριότητες των Σλάβων, εξασφαλίζοντας την μη σλαβοποίηση της Μακεδονίας, ενώ παράλληλα, δόθηκε η εντύπωση πως θα έθετε τέλος στην αναρχία και θα βελτίωνε την θέση του ελληνικού στοιχείου. Η πίστη του ελληνικού κράτους, ότι το νέο καθεστώς θα ανέκοπτε την βουλγαρική επιρροή, υπήρξε αρχικά τόσο μεγάλη ώστε να ωθήσει τον αρχηγό της αντιπολίτευσης, Δημήτριο Ράλλη, να δηλώσει δημόσια την υποστήριξη του στο κίνημα και ταυτόχρονα να ζητήσει την αποχώρηση από τα μακεδονικά εδάφη των Ελλήνων αξιωματικών που δρούσαν μυστικά στην περιοχή.²⁴ Εάν και αρκετοί Μακεδονομάχοι επέστρεψαν στους στρατώνες κατά το αμέσως επόμενο διάστημα, η ελληνική κυβέρνηση συνέχισε το έργο της μέσω της Πανελλήνιας Οργάνωσης του αξιωματικού Παναγιώτη Δαγκλή, η οποία αντικατέστησε το Μακεδονικό Κομιτάτο.²⁵

Επιπλέον, η ελληνική πλευρά προώθησε την ιδέα της ελληνοτουρκικής συνεργασίας μέσω της Οργάνωσης Κωνσταντινούπολεως, η οποία ιδρύθηκε το 1907 από τον αξιωματικό του ελληνικού στρατού Αθανάσιο Σουλιώτη–Νικολαΐδη και τον διπλωμάτη Ιώνα Δραγούμη, έχοντας ως πρωταρχικό σκοπό την συνεργασία με τους Τούρκους για την εκδίωξη των Σλάβων από την Μακεδονία. Με την έκρηξη της επανάστασης οι δυο άνδρες απέστειλαν επιστολή προς το Υπουργείο Εξωτερικών, σκιαγραφώντας την πολιτική που έπρεπε να ακολουθηθεί. Συγκεκριμένα, προτάθηκε η εγκατάλειψη οποιασδήποτε εδαφικής διεκδίκησης, κίνηση που όπως πίστευαν θα οδηγούσε τους Οθωμανούς να παραχωρήσουν στους Έλληνες της αυτοκρατορίας πλήρη αυτονομία σε ζητήματα θρησκείας και εκπαίδευσης.²⁶

²³ Νίκη Μαρωνίτη,ό.π., σελ 16-17.

²⁴ Αλέξανδρος Ζάννας, «Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις», *Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ 124-125.

²⁵ Κωνσταντίνος Α.Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία*, ό.π., σελ 8-11, 13, 195.

²⁶ Thanos Veremis, «The Hellenic Kingdom and the Ottoman Greeks: The experiment of the "Society of Constantinople"», *Ottoman Greeks in the age of nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century* [Dimitri Condicac & Charles Issawi], New Jersey 1999, σελ 183-184.

Η πρόταση τους μάλλον λήφθηκε σοβαρά υπόψιν από τους ιθύνοντες του υπουργείου, όπως μαρτυρούν τα απομνημονεύματα του διπλωμάτη και βουλευτή Απόστολου Αλεξανδρή, δεδομένου ότι κλήθηκε, τον Αύγουστο του 1908, να μεταβή στη Κωνσταντινούπολη ως απεσταλμένος προκειμένου να διεξάγει απευθείας συνομιλίες με τους ηγέτες της ΕΕΠ. Στον Αλεξανδρή είχε ανατεθεί, αφενός η προσπάθεια σύμπραξης μεταξύ των δύο χωρών για την απομάκρυνση των Σλάβων από την Μακεδονία, αφετέρου η κατάθεση της πρότασης για παραχώρηση της Κρήτης στην Ελλάδα, ως αντάλλαγμα για την επικείμενη συνεργασία στη Μακεδονία. Η προσέγγιση αν και απέτυχε να θέσει τις βάσεις για έναν «κοινόν αγώνα κατά του Σλαυϊσμού», εντούτοις κατέστησε σαφές την εναντίωση των Νεοτούρκων απέναντι σ' οποιαδήποτε απόπειρα μεταβολής του κρητικού καθεστώτος.²⁷

Νεότουρκοι και Γουδί: οι Νεότουρκοι και οι συσχετισμοί εξουσίας στο ελληνικό κράτος.

Το ξέσπασμα και η πορεία της επανάστασης εξετάστηκαν, τέλος, όχι μόνο ως προς την επίδρασή τους στις αλυτρωτικές πολιτικές του ελληνικού κράτους, αλλά και ως προς την δυναμική που άσκησαν στη διαμόρφωση του πολιτικού πεδίου στο ελληνικό κράτος. Ο συσχετισμός και η σύγκριση του κινήματος των Νεοτούρκων με το Γουδί αποτελεί ένα συχνά σχολιαζόμενο θέμα στην ελληνική ιστοριογραφία. Ο Γ. Δερτιλής μελετώντας την ελληνική κοινωνία των αρχών του 20^{ου} αιώνα υποστηρίζει πως το νεοτουρκικό κίνημα θορύβησε τους Έλληνες αξιωματικούς και δη αυτούς που δρούσαν μυστικά στην Μακεδονία και μετέπειτα εντάχθηκαν στις τάξεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου, καθώς εξέλαβαν την επανάσταση ως μια πρόσθετη απειλή για τους Έλληνες της αυτοκρατορίας και σαν μια επιπλέον ταπείνωση για την ελληνική αλυτρωτική πολιτική. Τονίζει, ότι θεωρούσαν το πρόγραμμα του Κομιτάτου ως μέσο για την αναγέννηση της αυτοκρατορίας, γεγονός που θα σηματοδοτούσε το τέλος των παρεμβάσεων των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά της, παρεμβάσεις που κατά το παρελθόν είχαν λειτουργήσει υπέρ των ελληνικών εθνικών επιδιώξεων. Επιπροσθέτως, το επιτυχημένο εκδυτικιστικό κίνημα γενούσε αισθήματα ταπείνωσης για το ελληνικό βασίλειο, διότι εν συγκρίσει με την Οθωμανική αυτοκρατορία παρουσίαζε μια εικόνα αποτελμάτωσης εξαιτίας της χρεοκοπίας του 1893, της οικονομικής κρίσης του 1908,²⁸ της πολιτικής αστάθειας και της αδυναμίας εκπλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας.²⁹ Το καταλυτικό γεγονός που δραστηριοποίησε τους αξιωματικούς ήταν οι έντονες νεοτουρκικές αντιδράσεις στο ζήτημα της ένωσης Ελλάδας-Κρήτης, η ακλόνητη ουδετερότητα της κυβέρνησης Θεοτόκη, η οποία από την πλειονότητα της κοινωνίας προσλήφθηκε ως ταπεινωτική υποχώρηση και προδοσία των «εθνικών δικαίων» και κλήθηκε περιφρονητικά από τον τύπο ως «άψογος στάσις», καθώς επίσης και οι δηλώσεις του Σεφκέτ πασά την άνοιξη του 1909 με τις οποίες απειλούσε με πόλεμο σε περίπτωση αποδοχής του κρητικού αιτήματος.³⁰

²⁷ Απόστολος Αλεξανδρής, *Πολιτικά Αναμνήσεις*, Πάτρα 1947, σελ 18-19.

²⁸ Η οικονομική κρίση είχε ξεκινήσει από την Αμερική και την Αίγυπτο με την καταστροφή της σοδειάς των καπνών, την πτώση στη τιμή της σταφίδας και την αύξηση της φορολογίας. Τα οικονομικά σχέδια του Δημήτριου Γούναρη που είχε αναλάβει το Υπουργείο των Οικονομικών, μη βρίσκοντας υποστήριξη από τον πρωθυπουργό Θεοτόκη και γνωρίζοντας συνάμα την αντίδραση του οικονομικού κόσμου, στάθηκαν αδύνατα να αναδιαρθρώσουν την οικονομία. || Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα 1984, σελ. 271.

²⁹ Γιώργος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, ό.π., σελ 187.

³⁰ Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920 [β' τόμος]*, ό.π., σελ 903, 905.

Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο Λεωνίδας Μοίρας, ο οποίος κάνοντας συγκριτική ανάλυση καταλήγει, πως η εμφάνιση των Νεοτούρκων στην πολιτική σκηνή της αυτοκρατορίας και η αποτυχημένη ανακήρυξη της ελληνοκρητικής ένωσης προκάλεσε συναισθήματα ταπείνωσης στις τάξεις του ελληνικού στρατού, μεγενθύνοντας την αγανάκτηση του για την πολιτικοκοινωνική και οικονομική κρίση που βίωνε τα τελευταία έτη το ελληνικό βασίλειο. Επιπροσθέτως, οι αξιωματικοί, οι προερχόμενοι απο τη σχολή Ευελπίδων, εμπνεύστηκαν από την δράση των Τούρκων αξιωματικών και θέλησαν να παρέμβουν αποτελεσματικά στα ελληνικά πολιτικά πράγματα προκειμένου να διορθώσουν τα κακώς κείμενα της χώρας. Ωστόσο δεν προσέδωσαν στο κίνημα τους έντονη ιδεολογική χροιά ανάλογη μ' αυτή των Νεοτούρκων.³¹

Η Ν. Μαρωνίτη πάλι, προσπαθώντας να απαντήσει στο ερώτημα εάν το νεοτουρκικό κίνημα επηρέασε εκείνο του Στρατιωτικού Συνδέσμου, αναφέρεται σε θέσεις μελετητών που υποστήριξαν τη σύνδεση μεταξύ των κινήματων. Σημειώνει, πρωταρχικά, πως η επανάσταση υπέδειξε στους στρατιωτικούς τον τρόπο με τον οποίο μπορούσαν να δράσουν ανεξάρτητα από την πολιτική ηγεσία προς την επίτευξη εθνικών στόχων. Κατά δεύτερον, οι αντιδράσεις της ΕΕΠ σχετικά με την Κρήτη κατέδειξαν στους αξιωματικούς ότι τα εθνικά ζητήματα δεν θα επιλύονταν μέσω της διπλωματικής οδού. Η στάση της νεοτουρκικής πλευράς σε συνδυασμό με την νωχελικότητα της ελληνικής κυβέρνησης πυροδότησε το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, τον Αύγουστο του 1909.³²

Επιπροσθέτως, τόσο η Μαρωνίτη όσο και ο Μοίρας παρουσιάζουν στα έργα τους τα κοινά σημεία που φέρουν οι επαναστάσεις. Για την Μαρωνίτη, η προφανής ομοιότητά τους σχετίζεται με τους φορείς δράσης και την πανομοιότυπη όργανωσή τους, τη σύνδεση τους με εθνικιστικές επιδιώξεις καθώς και το γεγονός ότι τα δύο κινήματα αποτέλεσαν την αφετερία των στρατιωτικών επεμβάσεων στην πολιτική ζωή των δυο χωρών.³³ Ο Μοίρας, από την άλλη, αναζήτησε τις ομοιότητες εκκινώντας από τις ιδιαίτερες συνθήκες που οδήγησαν στην εκδήλωσή τους. Σημειώνει, πως και οι δύο χώρες πριν την επαναστατική έκρηξη είχαν δημοσιονομικά προβλήματα, ενώ παράλληλα αντιμετώπιζαν τις συχνές επεμβάσεις των Δυνάμεων στα εσωτερικά τους και στην διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής τους. Μια επιπρόσθετη ομοιότητα αποτελεί η επιλογή των επαναστατών να μην εμπλακούν ενεργά στην πολιτική.³⁴

Συμπερασματικά, εκ των άνω προκύπτει πως ορισμένοι μελετητές τονίζουν την φιλελεύθερη και αστική ιδεολογία της επανάστασης εντάσσοντας την στα αντίστοιχα κινήματα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, ενώ άλλοι επικεντρώνονται στον εθνικιστικό χαρακτήρα της κατατάσσοντάς την στα κινήματα της ίδιας εποχής που εμπνέονταν από εθνικιστικά ιδεώδη. Πάντως, όποια πτυχή της και αν τονιστεί, το βέβαιο είναι ότι έθεσε αφενός τις βάσεις του σύγχρονου τουρκικού κράτους, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα υπό τον Κεμάλ Ατατούρκ και αφετέρου επαναδιαμόρφωσε το τοπίο στα Βαλκάνια, με την απώλεια των τελευταίων ευρωπαϊκών εδαφών της αυτοκρατορίας, την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε ανεξάρτητο βασίλειο και τον τερματισμό του Μακεδονικού αγώνα [1904-1908].

³¹ Λεωνίδας Μοίρας, «Οι Νεότουρκοι και το Κίνημα στο Γουδί», Νίκη Μαρωνίτη [επιμέλεια], *Το κίνημα στο Γουδί, 1909*, Αθήνα 2010.

³² Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά. Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, ό.π., σελ 16-17, 50-52.

³³ Νίκη Μαρωνίτη, ό.π., σελ 52.

³⁴ Λεωνίδας Μοίρας.

Επιπλέον, η υπάρχουσα ελληνική βιβλιογραφία τονίζει τον αντίκτυπο της αλλά και τις προκλήσεις που δημιούργησε εντός του ελληνικού βασιλείου και μιλλέτ σχετικά με τις πολιτικές που όφειλαν να ακολουθήσουν την επαύριο της καθεστωτικής αλλαγής, με σκοπό να εξυπηρετηθούν στο έπακρον τα εθνικά συμφέροντα με την υλοποίηση, εβδομήντα οκτώ ετών μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου, της αλυτρωτικής διάστασης της Μεγάλης Ιδέας,³⁵ της διευρύνσεως, δηλαδή των ελληνικών εδαφών με την συμπερίληψη στο βασίλειο όλων των περιοχών της γειτονικής αυτοκρατορίας που κατοικούνται από αλύτρωτους ελληνικούς πληθυσμούς και την οικοδόμηση μιας Ανατολής, όπου το ελληνικό στοιχείο θα κατείχε σημαίνον ρόλο.

Εκείνο που παραμένει αναπάντητο είναι αν και κατά πόσο η επανάσταση των Νεοτούρκων διέθετε τέτοια δυναμική ούτως ώστε να συμβάλλει στην διαμόρφωση της ελληνικής εσωτερικής πραγματικότητας. Χρησιμοποιώ την λέξη «συμβολή» δίχως να υπονοώ την άμεση ανάμειξη του Νεοτουρκικού Κομιτάτου στα ελληνικά πράγματα, αλλά αντιθέτως για να διερευνήσω αν η επανάσταση τους έδωσε το κινητήριο έναυσμα στους Έλληνες για να ασκήσουν κριτική στη πολιτική σκηνή του βασιλείου τους. Για να απαντηθεί τούτος ο προβληματισμός, θα μελετηθεί ο κατ'εξοχήν διαμορφωτής της κοινής γνώμης, δηλαδή ο καθημερινός τύπος της εποχής. Μέσα από τα γραφέντα των εξεταζόμενων εφημερίδων θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο σχολίασαν την επανάσταση και τις άμεσες απόρροιες αυτής, τις οθωμανικές εκλογές, τις δηλώσεις του Ιωακείμ II, την κρητική κήρυξη της ένωσης, αλλά και εάν η ρητορική τους συντέλεσε στην απονομιμοποίηση του πολιτικού κόσμου και συνάμα στη ριζοσπαστικοποίηση τόσο μιας μερίδας της κοινωνίας όσο και των αξιωματικών που τελικά έλαβαν δράση στο Γουδί.

Έπειτα από την ενδελεχή έρευνα που πραγματοποιήθηκε και θα παρουσιαστεί αναλυτικά στις επόμενες σελίδες, είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε πως οι Νεότουρκοι μεταβάλλονται από παράδειγμα προς μίμηση σε μέσο στηλίτευσης του πολιτικού συστήματος. Αρχικά, παρατηρούμε τον αθηναϊκό τύπο να αντιμετωπίζει ευνοϊκά το κίνημα, εκθιάζοντας την εκσυγχρονιστική του φύση και παροτρύνοντας ταυτόχρονα τους Έλληνες πολιτικούς να το μιμηθούν αποβλέποντας στην ανόρθωση της χώρας. Με την πορεία των μηνών, ωστόσο, κυρίως κατά τον Μάιο–Αύγουστο του 1909, και εξαιτίας πρωτίστως του ζητήματος της Κρήτης, οι Νεότουρκοι από παράδειγμα θα γίνουν το εθνικό αντίπαλο δέος με τον τύπο να τηρεί άκρως επιθετική στάση προς τις κυβερνήσεις των Θεοτόκη και Ράλλη, τις οποίες μέλλει να κατηγορήσει για την κακή κατάσταση του βασιλείου, το οποίο κατέστησαν βορρά στις νεοτουρκικές πολιτικές.

³⁵ Κατά τον Σπύρο Μαρκέτο, [«Νεοελληνικός Διαφωτισμός και ιδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία* [γ' τόμος], Πάτρα 1999, σελ 203], η Μεγάλη Ιδέα αποτελεί μια ποικιλόμορφη έννοια με τρεις βασικές ερμηνείες. Η πρώτη αφορά την εσωτερική πολιτική και οικονομική ανόρθωση του βασιλείου, η δεύτερη την επέκταση των συνόρων του, ενώ η τρίτη που συνδέεται έμμεσα με την προηγούμενη, σχετίζεται με το εκπολιτιστικό ρόλο της Ελλάδας στην Ανατολή.

Ως όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε κοινοβουλευτική ομιλία του Ιωάννη Κωλέττη, το 1844. Έκτοτε, ουδέποτε έλειψε από την πολιτική σκηνή του βασιλείου διαμορφώνοντας τους άξονες της εξωτερικής του πολιτικής μέχρι το 1922 και το άδοξο τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας. || Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σελ 259.

II. Οι Νεότουρκοι στον αθηναϊκό Τύπο: στόχοι της έρευνας.

Στο προηγούμενο εισαγωγικό κεφάλαιο επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί η πρόσληψη που έλαβε η Νεοτουρκική επανάσταση από διάφορους κλάδους της ελληνικής ιστοριογραφίας. Οι περισσότερες εκ των ερευνών στοχεύουν στην ανάδειξη της επιρροής που άσκησε στην διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής με αφορμή τις εξελίξεις στο Κρητικό και στο Μακεδονικό ζήτημα, καθώς και τις επιπτώσεις που επέφερε στους Έλληνες της αυτοκρατορίας. Στο ερώτημα, όμως, εάν οι Νεότουρκοι χρησιμοποιήθηκαν για να γίνει κριτική στην άσκηση της εσωτερικής πολιτικής του ελληνικού βασιλείου, δεν έχουν γίνει συστηματικές μελέτες.

Η ελληνική κοινωνικοπολιτική ιστοριογραφία των αρχών του 20^{ου} αιώνα σιωπά σχετικά με τις επιδράσεις που έφερε στην ελληνική κοινωνία η επανάσταση. Για τον σχηματισμό μιας πληρέστερης εικόνας, αναγκαίο κρίνεται να ερευνηθεί η πολιτική κατάσταση του ελληνικού βασιλείου, από την έκρηξη της επανάστασης ως και την εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί. Εντός αυτών των μηνών, εμφανίστηκαν στη Μακεδονία οι Νεότουρκοι, πραγματοποιήθηκε η επανάσταση τους, κηρύχθηκε η κρητική ένωση, διεξήχθησαν εκλογές για το οθωμανικό κοινοβούλιο, οργανώθηκε η αντεπανάσταση, εδραιώθηκε το Νεοτουρκικό κομμάτι στην πολιτική σκηνή, εκτοξεύθηκαν οι πολεμικές απειλές του Σεφκέτ πασά προς την Ελλάδα, ματαιώθηκε η ένωση. Το τελευταίο εξ' αυτών έδωσε την αφορμή για την εκδήλωση του στρατιωτικού κινήματος στο Γουδί, όπως αναφέρει ο Πάγκαλος στα απομνημονεύματά του.³⁶

Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, να διαπιστώσει εάν η νεοτουρκική επανάσταση «έγινε όργανο» για να κατακριθούν τα κακώς κείμενα στη ελλαδική πολιτική πραγματικότητα. Επιλέχθηκαν ως πρώτη ύλη τα φύλλα του τύπου της εποχής και όχι τα απομνημονεύματα πολιτικών προσώπων ή αξιωματούχων, διότι θεωρήθηκε πως σκιαγραφούν καλύτερα το κλίμα της υπό εξέτασης περιόδου. Τα άρθρα των εφημερίδων γράφτηκαν εν μέσω των εξελίξεων της Νεοτουρκικής επανάστασης και των γεγονότων που την ακολούθησαν, δεν αποτελούν εκ των υστέρων γνώμες των πρωταγωνιστών. Ήταν προϊόντα του παρόντος. Οι εκδόσεις τους δεν απέβλεπαν στο μέλλον, δεν φιλοδοξούσαν να διαβαστούν από τις επόμενες γενιές, όσα φιλοξενούν στις σελίδες τους είναι δημιουργήματα αποκλειστικά της εποχής τους, μέσω των οποίων επιδίωκαν να επηρεάσουν την άποψη της κοινής γνώμης και την διαμόρφωση της επίσημης πολιτικής.

Όταν αναφέρομαι στον τύπο, εννοώ τον αθηναϊκό. Η μελέτη θα επικεντρωθεί αποκλειστικά στα καθημερινά έντυπα των Αθηνών για δυο λόγους. Ο πρώτος είναι πρακτικός και έχει να κάνει με την προσβασιμότητα. Σ' αντίθεση με τις περιφερειακές εφημερίδες των αρχών του αιώνα που είναι δύσκολο να βρεθούν και μάλιστα σε καλή κατάσταση, δίχως ν' απουσιάζουν φύλλα, οι μεγάλες αθηναϊκές εφημερίδες βρίσκονται πλέον σε ψηφιακή μορφή διευκολύνοντας το ερευνητικό έργο. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με τον ρόλο των εφημερίδων αυτών στα ελληνικά πράγματα. Ενώ τα επαρχιακά έντυπα, των οποίων η αρθρογραφία ως επί το πλείστον περιοριζόταν σε ειδήσεις τοπικού χαρακτήρα ή είχαν μικρότερη αναγνωστική εμβέλεια, οι εφημερίδες που θα μελετηθούν είχαν πανελλαδική κυκλοφορία, κατέγραφαν

³⁶Θεόδωρος Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου, 1897-1947. Η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πεντηκονταετίας* [α' τόμος], Αθήνα 1959, σελ 41-42.

μεγάλες κυκλοφορίες, ενώ διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της ελληνικής κοινής γνώμης κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Συγκεκριμένα, θα μελετηθούν οι *Αθήναι* του Γεώργιου Πωπ, η *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, το *Εμπρός* του Δημήτριου Καλαποθάκη, ο *Καιροί* του Πέτρου Κανελλίδη, η *Πατρίς* του Σπύρου Σίμου και ο *Χρόνος* του Κωστή Χαϊρόπουλου. Κάποιες εξ' αυτών, όπως για παράδειγμα η *Ακρόπολις*, ανανέωσαν τον τύπο της εποχής, προωθώντας μια νέα αντίληψη περί επικαιρότητας και ειδησεογραφίας, εισάγοντας παράλληλα νέα τεχνολογικά μέσα βελτιώνοντας την εικόνα των εφημερίδων, χρησιμοποιώντας παράλληλα την δημοτική στο δημόσιο λόγο.³⁷ Άλλες με τα άρθρα τους έφεραν μεγάλες πολιτικές αλλαγές, σαν τους *Καιρούς* με την δημοσίευση το 1874 των δύο σημαντικότερων για την πολιτική ιστορία της Ελλάδος άρθρων, «Τίς πταίει;» και «Παρελθόν και ενωστώς» του Χαρίλαου Τρικούπη.³⁸ Ακόμη, κάποιες σύνδεσαν την ύπαρξη τους με τα «εθνικά δίκαια», όπως το *Εμπρός* του Καλαποθάκη, ο οποίος το 1904 θα στεγάσει στα γραφεία της εφημερίδας το Μακεδονικό Κομιτάτο.³⁹ Σ' αυτό το σημείο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν ότι και στις έξι εξεταζόμενες εφημερίδες συναντάμε κάποιους κοινούς ιδεολογικούς άξονες. Πρώτον, όλες τάσσονταν κατά του παλαιοκομματισμού ασκώντας έντονη κριτική στους πολιτικούς για την αδυναμία της χώρας. Δεύτερον, στον αντιπαλαιοκομματισμό τους οφείλεται η ενθουσιώδης υποδοχή που επιφύλαξαν στο κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, εκλαμβάνοντάς το ως σημείο αφετηρίας για την ανοικοδόμηση του κράτους. Μάλιστα, ο *Χρόνος* θα μεταβληθεί σε όργανο των στρατιωτικών δημοσιεύοντας άρθρα τους. Το τρίτο κοινό τους εντοπίζεται στον αντιβενιζελικό πολιτικό προσανατολισμό τους. Αν και αρχικά όλες υποστήριξαν τον Κρητικό πολιτικό, πρωτοστατώντας στο αίτημα της έλευσης του στην Ελλάδα, εν συνεχεία όταν ανέλαβε την εξουσία, οι περισσότερες μεταπήδησαν στο αντίπαλο ιδεολογικό στρατόπεδο, εκτός της *Πατρίδος* που εξελίχθηκε σε κομματικό όργανο των Φιλελεύθερων και της *Ακροπόλεως* που άλλαζε συχνά πολιτικές θέσεις. Τέλος, η επίσημη ιδεολογία του ελληνικού κράτους, η Μεγάλη Ιδέα υποστηρίχθηκε απ' όλες τις εφημερίδες, εξάλλου καμία δεν μπορούσε να την απορρίψει δίχως να προσιοριστεί ως αντεθνική.⁴⁰

Οι εξεταζόμενες εφημερίδες και η εποχή τους.

Πριν προβούμε ωστόσο στην ανάλυση των εξεταζόμενων εφημερίδων, ορθό θα ήταν να παράσχουμε κάποιες περαιτέρω πληροφορίες περί αυτών, των εκδοτών τους αλλά και της εποχής μέσα στην οποία αναπτύσσονται, ούτως ώστε να κατανοηθούν καλύτερα οι θέσεις τους και η δυναμική που είχαν στην ελληνική κοινή γνώμη.

Η κυκλοφορία της *Εφημερίδος* του Δημήτριου Κορομηλά, το 1873, θεωρείται τομή για την ιστορία του ελληνικού τύπου, καθώς υπήρξε η πρώτη τακτική καθημερινή εφημερίδα της εποχής με καθαρά ειδησεογραφικό περιεχόμενο. Μια δεκαετία αργότερα θα εκδοθεί από τον Γαβριηλίδη η *Ακρόπολις*, η

³⁷ Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου [επιμέλεια], *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974 [α' τόμος]*, Αθήνα 2008, σελ 35-38.

³⁸ Νάση Μπάλα, «Καιροί», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974*, [β' τόμος], ό.π., σελ 484.

³⁹ Νάση Μπάλα, «Εμπρός», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974*, [β' τόμος], ό.π., σελ 180.

⁴⁰ Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου, ό.π, σελ 159, 407 [α' τόμος], σελ 179-181, 484-5, 492-493 [τόμος β'], σελ 369-370 [τόμος δ'].

οποία έμελλε να ανακαινίσει τον χώρο του ελλαδικού τύπου καθώς οργάνωσε το ρεπορτάζ, εισήγαγε τις συνετεύξεις και τις ανταποκρίσεις από τις ελληνικές πόλεις αλλά και από σημαντικά κέντρα του ελληνισμού στο εξωτερικό, εκσυγχρόνισε τα μέσα παραγωγής με την εισαγωγή κυλινδρικών ταχυπιεστηρίων [1890] και λινοτυπικών μηχανών. Παράλληλα ήταν η πρώτη που απέρριψε τους αρχαϊσμούς, υιοθετώντας μια πιο σύγχρονη γλώσσα. Όλο και περισσότερες εφημερίδες θα ακολουθήσουν το παράδειγμα της εξαιτίας του κινήματος του δημοτικισμού που διαμορφώνει μια νέα γλωσσική πραγματικότητα στα τέλη του 19^{ου} αι. Κατά την δεκαετία του 1880-1895, οι εφημερίδες θα συμβάλλουν στην καθιέρωση του δικομματισμού και της κομματικής πόλωσης με την γέννηση και καθιέρωση πολιτικών συμβόλων και στερεοτύπων στο δημόσιο λόγο. Στις αρχές του 20^{ου} αι σημειώνεται η άνθηση του ελληνικού τύπου. Οι εφημερίδες μετατρέπονται σε επιχειρήσεις με τους εκδότες να επενδύουν σ' αυτές με την αγορά καινούργιων τεχνολογικά πιεστηρίων. Η ύλη γίνεται πιο πλούσια, μέσα από τις σελίδες τους αναδεικνύονται μεγάλοι δημοσιογράφοι και νέοι λογοτέχνες, ενώ σημειώνονται τεράστιες κυκλοφορίες με το *Εμπρός* του Καλαποθάκη να διατηρεί τα πρωτεία χάρις την αντικειμενικότητα της ειδησιογραφίας της. Τέλος, κατά τα χρόνια αυτά παρατηρείται μια προσπάθεια των ανθρώπων του τύπου να οργανωθούν σε επαγγελματικά σωματεία. Το 1905 θα ιδρυθούν τόσο ο Σύνδεσμος Συντακτών όσο και το Συνδικάτο Τύπου για τους εκδότες. Το 1914 ακολουθεί η ίδρυση της Ένωσης Συντακτών και το 1925 ο Σύνδεσμος Δημοσιογράφων. Κατά το 1935 όλες οι παραπάνω ενώσεις θα δημιουργήσουν την Ένωση Συντακτών Ημερήσιων Εφημερίδων Αθηνών [ΕΣΗΕΑ].⁴¹

Αι Αθήναι ιδρύεται το 1902 από τον Γεώργιο Πωπ που διετέλεσε ιδιοκτήτης και διευθυντής της. Υπήρξε καθημερινή τετρασέλιδη και ενίοτε και εξασέλιδη με τιμή πώλησης φύλλου στα 10 λεπτά, εν αντιθέσει με τις λουπές εφημερίδες που είχαν τιμή φύλλου τα 5. Ήταν από τις σημαντικότερες εφημερίδες των αρχών του 20^{ου} αι, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα του τόπου. Μαζί της συνεργάστηκαν μεταξύ άλλων οι Γρηγόριος Ξενόπουλος, Πολύβιος Δημητρακόπουλος, Στ. Δάφνης, Ν. Βέρρος, Θέμος Άννινος και Γεώργιος Σακελλαρόπουλος. Το 1922, θα διακόψει την κυκλοφορία της. Τον χειμώνα του 1924 ο Δημ. Μοσχονάς και το φθινόπωρο του 1926 ο Νέστορας Λάσκαρης θα κάνουν δύο αποτυχημένες προσπάθειες επανέκδοσής της.⁴²

Ο Γεώργιος Πωπ γεννήθηκε το 1874 στη Σάμο, αρχικά θα σπουδάσει νομικά, μετέπειτα θα ασχοληθεί με την δημοσιογραφία στις εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Καιροί*. Υπήρξε πολέμιος του παλαιοκομματισμού, πρωτοστατώντας στην ανόρθωση της χώρας και στην έλευση του Βενιζέλου από την Κρήτη προκειμένου να αναλάβει την διακυβέρνηση. Το 1910, θα έρθει σε σύγκρουση με τον Κρήτη πολιτικό και θα περάσει στο αντίπαλο στρατόπεδο ασκώντας έντονη κριτική στις κυβερνητικές του επιλογές. Στις εκλογές του 1910 θα εκλεγεί βουλευτής Ψαρών, ενώ το 1926 επί δικτατορίας Πάγκαλου θα αναλάβει καθήκοντα Υπουργού Παιδείας στην κυβέρνηση Ευταξία.⁴³

⁴¹ Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου [α' τόμος], *ό.π.*, σελ 34-36, 38, 40, 159. & *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Ελλάς-Ελληνισμός [ι' τόμος], Αθήνα 1934, σελ 1036-1038.

⁴² Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου 1790-1900* [α' τόμος], Αθήνα 1957, σελ 30. & Νάση Μπάλτα, «Αθήναι», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974*, [α' τόμος], *ό.π.*, σελ 126.

⁴³ Κώστας Μάγερ, *ό.π.*, σελ 35.

«Η αρχαιότερα των ελληνικών εφημερίδων» *Ακρόπολις* ιδρύεται το 1883 ως συνέχεια της σατυρικής πολιτικής εφημερίδας, *Μη χάνεσαι*. Με τον θάνατο του ιδρυτή της, Βλάση Γαβριηλίδη, το 1920 σταματάει η έκδοση της για να ξεκινήσει εκ νέου το 1929. Απώτερος στόχος της υπήρξε η διαμόρφωση της κοινής γνώμης, γεγονός που την έκανε ν' αποφεύγει συστηματικά την συστράτευση με συγκεκριμένους πολιτικούς ή κόμματα. Όπως και η εφημερίδα του Πωπ, έτσι και η *Ακρόπολις* αντιμετώπισε θετικά την έλευση Βενιζέλου, αργότερα όμως θα τον κατακρίνει για αντιεθνική πολιτική. Στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού θα ενταχθεί στο στρατόπεδο των φιλομοναρχικών και εκ τότε θα διατηρήσει φιλοβασιλική πολιτική. Μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο θα ταχθεί υπέρ της εθνικόφρονων παράταξης, ενώ οι μεταπολιτευτικές της εκδόσεις θα προσανατολιστούν και αυτές προς τον δεξιό πολιτικό χώρο.⁴⁴

Ο ιδρυτής της, Βλάσης Γαβριηλίδης, λογίζεται ως ο αναμορφωτής της ελληνικής δημοσιογραφίας, καθώς θα εισάγει στον τύπο εκτός από πρωτοπόρο τεχνολογικό εξοπλισμό, τις συνεντεύξεις και τις ανταποκρίσεις. Η πολιτική γραμμή της *Ακροπόλεως* καθοριζόταν αποκλειστικά από τον ίδιο με την λοιπή της ύλη να καλύπτεται από τους συνεργάτες του, Κωστή Παλαμά, Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, Ζαχαρία Παπαντωνίου, Εμμανουήλ Ρέπουλη κ.α. Η δημοσιογραφική καριέρα του μπορεί να χαρακτηριστεί το λιγότερο ως ταραχώδης. Το 1877 θα καταδικαστεί ερήμην σε θάνατο από τις οθωμανικές αρχές, ένα χρόνο αργότερα θα συλληφθεί στην Ελλάδα για αντιβασιλικό άρθρο, ώστοσο το δικαστήριο θα τον αθωώσει. Το 1882, άγνωστοι θα αποπειραθούν να τον δολοφονήσουν, το 1894 κατώτερα μέλη του στρατού θα καταστρέψουν ολοσχερώς τα γραφεία της *Ακροπόλεως*, το 1904 θα οδηγηθεί ξανά ενώπιον του δικαστηρίου για άρθρα που κινούνται κατά των κυβερνήσεων και του θρόνου, ενώ στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού θα αντιμετωπιστεί ως προδότης και από τις δύο παρατάξεις. Η πολυτάραχη ζωή του θα τερματιστεί στην Αθήνα, το 1920.⁴⁵

Το *Εμπρός* [1896-1930, 1945-1969] υπήρξε από τις μεγαλύτερες πολιτικές εφημερίδες με 20 χιλιάδες φύλλα ημερήσιας κυκλοφορίας, το 1904 και 5 λεπτά τιμή φύλλου. Ως υποστηρικτής των εθνικών δικαίων, το 1897 θα ταχθεί υπέρ του ελληνοοθωμανικού πολέμου, τις μάχες του οποίου θα παρουσιάσει εκτενώς στις στήλες του και λίγα χρόνια αργότερα, συγκεκριμένα το 1904, θα στεγάσει στα γραφεία του την έδρα του Μακεδονικού Κομιτάτου. Με το *Εμπρός* συνεργάστηκαν σημαντικοί δημοσιογράφοι και λογοτέχνες όπως ο Γ. Φιλάρετος, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Ηλίας Οικονομόπουλος, Εμμανουήλ Ροΐδης και Α. Ρικάκης.⁴⁶

Ιδρυτής της εφημερίδας ήταν ο Δημήτρης Οικονόμου Καλαποθάκης, εκδότης επίσης των εφημερίδων *Σημαία* και *Σύνταγμα*. Το *Εμπρός* θα κερδίσει επί δύο δεκαετίες τα πρωτεία στην κυκλοφορία, ενώ παράλληλα θα συντελέσει σε μεγάλο βαθμό στην διαμόρφωση της κοινής γνώμης αλλά και της κυβερνητικής πολιτικής, γι' αυτό εξάλλου ο Καλαποθάκης χαρακτηρίστηκε από τους φίλους «κυριάρχος» και από τους εχθρούς του «τύραννος» της κοινής γνώμης. Το 1904 και ενώ μαινόταν ακόμη ο Μακεδονικός αγώνας, ο Καλαποθάκης θα προχωρήσει στην ίδρυση του Μακεδονικού Κομιτάτου, την ηγεσία του οποίου

⁴⁴ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Αθήναι», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974* [α' τόμος], ό.π., σελ 158-159.

⁴⁵ Λυντία Τρίχα, «Γαβριηλίδης, Βλάσης», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974* [α' τόμος], ό.π., σελ 407-408.

⁴⁶ Νάση Μπάλτα, «Εμπρός», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974*, [β' τόμος], ό.π., σελ 179-181.

θα αναλάβει. Το ίδιο έτος θα συμβάλλει στην ίδρυση της πρώτης ένωσης εκδοτών, του Συνδικάτου Τύπου.⁴⁷

Το 1872 εκδίδεται «η αρχαιότερα των ελληνικών εφημερίδων». Κατά την τρίτη περίοδο της έκδοσης τους που εγκαινιάζεται το 1889, οι *Καιροί* μετατρέπονται σε καθημερινή, απογευματινή εφημερίδα μεγάλου σχήματος με τιμή φύλλου τα 5 λεπτά. Στην πρώτη έκδοση τους συνέδεσαν το όνομα τους με τα γνωστά πολιτικά άρθρα του Χαρίλαου Τρικούπη, εάν και ουδέποτε τον υποστήριξαν. Με την αρθρογραφία τους θα πολεμήσουν τον παλαιοκομματισμό και θα υποστηρίξουν τον Βενιζέλο ως και την πρώτη παραίτηση του από το πρωθυπουργικό αξίωμα τον Φεβρουάριο του 1915, τότε θα μεταπηδήσουν στους κόλπους των αντιβενιζελικών για να επανέλθουν στο βενιζελικό στρατόπεδο ένα χρόνο αργότερα. Έπειτα από την εκλογική ήττα του Βενιζέλου, το 1920, φανατικοί βενιζελικοί θα καταστρέψουν τα γραφεία τους, η προσπάθεια επανέκδοσης τους δεν ευοδώθηκε.⁴⁸

Εκδότης και ιδρυτής των *Καιρών* θα διατελέσει ο Πέτρος Κανελλίδης που ως διευθυντής τους θα διωχθεί για τα περίφημα άρθρα του Τρικούπη. Από την εκλογική αναμέτρηση του 1895, ο Κανελλίδης θα ταχθεί ανοιχτά εναντίον του πολιτικού συστήματος, ενώ θα υποστηρίξει το κίνημα του Γουδί και τον Βενιζέλο. Παράλληλα, θα διατελέσει μέλος του Μακεδονικού Κομιτάτου, γραμματέας στον Δήμο Αθηναίων, διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου και πρόεδρος του Συνδικάτου Τύπου.⁴⁹

Η *Πατρίς* αρχικά ιδρύεται από τον Σπύρο Σίμο στο Βουκουρέστι, το 1889. Η επιδείνωση των διπλωματικών ελληνορουμανικών σχέσεων θα σταθεί ως αφορμή για να μεταφερθεί στην Αθήνα, κατόπιν και της απέλασης του Σίμου από την Ρουμανία. Προ του στρατιωτικού κινήματος του 1909, η εφημερίδα θα κρατήσει επιθετική στάση στηρίζοντας την κυβέρνηση Ράλλη, όμως οι εξελίξεις θα την παρασύρουν με αποτέλεσμα να υιοθετήσει το πρόγραμμα των στρατιωτικών και μετέπειτα να σταθεί στο πλευρό του Βενιζέλου, τον οποίο, εν αντιθέσει με τις λοιπές εφημερίδες, θα στηρίξει μέχρι τέλους.⁵⁰

Πριν την *Πατρίδα*, ο Σίμος θα εκδόσει [1890] την *Αττική* το πρώτο του έντυπο μέσω του οποίου άσκησε δριμή κριτική προς τα παλαιά κόμματα, γεγονός που έθεσε σε κίνδυνο την ζωή του και τον οδήγησε στην Ρουμανία. Με τον επαναπατρισμό του, το 1905, θα εναντιωθεί ξανά στον παλαιοκομματισμό, θα υποστηρίξει τον Βενιζέλο με το κόμμα του οποίου θα εκλεγεί οκτώ φορές βουλευτής, επίσης θα διατελέσει Υπουργός Περιθάλψεως Οικογενειών Επιστράτων και Προσφύγων στην Κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας του '16. Το Φεβρουάριο του 1935 θα πεθάνει, ενώ ήταν ακόμη βουλευτής.⁵¹

Κατά το φθινόπωρο του 1903, ο Κωστής Χαριοπούλος εκδίδει τον *Χρόνο*, μια καθημερινή πολιτική εφημερίδα που έμελλε να διατελέσει κομβικό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας. Στο πρώτο άρθρο της θα διακηρύξει την πρόθεση της να συμβάλλει στην ανανέωση του πολιτικού βίου, στρεφόμενη ενάντια στο

⁴⁷ «Καλαποθάκης, Δημήτριος Οικονόμου», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974*, [β' τόμος], ό.π., σελ 492-493.

⁴⁸ Νάση Μπάλτα, «Καιροί», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974*, [β' τόμος], ό.π., σελ 484-485, & Κώστας Μάγερ, ό.π., σελ 35.

⁴⁹ Αλεξάνδρα Πατρικίου, «Κανελλίδης Πέτρος», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974*, [β' τόμος], ό.π., σελ 507-508.

⁵⁰ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου 1790-1900* [β' τόμος], Αθήνα 1957, σελ 69, 76· & Gioula Koutsorapanagou, «Spyros Simos' newspaper Patris; Bucharest-Athens: a bridge of intellectual communication», *Relations Gréco-Roumaines; Interculturalité et Identité Nationale*, Αθήνα 2004, σελ 282.

⁵¹ Gioula Koutsorapanagou, ό.π., σελ 283-284. & *Μητρώο πληρεξουσίων Γερουσιαστών και βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σελ 274.

παλαιό πολιτικό κατεστημένο. Έξι χρόνια μετά την έκδοση της θα γίνει όργανο των κινηματιών του Γουδί, πρωτοστατώντας μαζί με την σύνταξη των *Αθηνών* στην κίνηση για τον ερχομό του Βενιζέλου στο ελληνικό βασίλειο, τον οποίο θα υποστηρίξει μέχρι το 1911, οπότε και θα ενταχθεί στο αντιβενιζελικό μέτωπο. Το 1918, θα κλείσει έπειτα από την καταδίκη του διευθυντή της από το στρατοδικείο.⁵²

Ο Κ. Χαιρόπουλος γεννηθείς το 1871 στην Αθήνα, σπούδασε νομικά αν και ουδέποτε δικηγόρησε. Τουναντίον ασχολήθηκε με την δημοσιογραφία και την έκδοση βιβλίων αλλά και εφημερίδων, εκτός αυτών διετέλεσε δύο φορές μέλος της Βουλής των Ελλήνων.

⁵² Νάση Μπάλα, «Χρόνος», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974*, [δ' τόμος], ό.π., σελ 369-370.

III. Η Επανάσταση.

Οι πρώτες αντιδράσεις κατά την εκδήλωση της.

Στο παρόν κεφάλαιο με το οποίο θα ξεκινήσουμε την εξέταση της στάσης του ελληνικού τύπου έναντι της επανάστασης των Νεοτούρκων, θα δούμε αναλυτικά την αντίδραση που επεφύλαξε προς τις ενέργειες του Νεοτουρκικού Κομιτάτου καθ' όλη την διάρκεια του κινήματος ως και την επιτυχή του έκβαση. Τα εξεταζόμενα άρθρα θα παράσχουν αρχικά την διφορούμενη εικόνα που σχημάτισαν οι εφημερίδες για τους επαναστάτες, ενώ οι εξελίξεις στη Μακεδονία λάμβαναν επικίνδυνη κατεύθυνση, όχι μόνο για την περιοχή αλλά και για την ύπαρξη της αυτοκρατορίας και δευτερευόντως θα σκιαγραφήσουν τις πρώτες εντυπώσεις που δημιουργήθηκαν έπειτα από την παραχώρηση του Συντάγματος του 1876. Προτού όμως αναφερθούμε στις εφημερίδες, επιβάλλεται να κάνουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή στα γεγονότα που οδήγησαν στην γέννηση της Νεοτουρκικής επανάστασης.

Από το 1876, ο Αμπντούλ Χαμίτ II είχε αναλάβει τα ηνία της αυτοκρατορίας. Το συγκεντρωτικό μοντέλο διακυβέρνησής του απέτρεπε την ανάπτυξη και έκφραση αντιπολιτευτικής ρητορικής εντός της οθωμανικής επικράτειας. Άμεση συνέπεια τούτου υπήρξε η ανάπτυξη του κινήματος των Νεοτούρκων, οι οποίοι εξέφραζαν από το Παρίσι την αντίθεσή τους προς την πολιτική του σουλτάνου, την θεωρούσαν υπεύθυνη για την κακοδιοίκηση και την συνεχή εμπλοκή των Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας. Στόχος του αντιπολιτευτικού τους κινήματος ήταν η ανατροπή του Αμπντούλ Χαμίτ II με την αρωγή του στρατεύματος.⁵³ Το καλοκαίρι του 1908 και ενώ η έκρυθμη κατάσταση συνεχιζόταν στη Μακεδονία με τον ένοπλο αγώνα βουλγαρικών και ελληνικών κομιτάτων για εθνική υπεροχή στην περιοχή απειλώντας ακόμη και την ύπαρξη της ίδιας της αυτοκρατορίας, οι αξιωματικοί του Τρίτου Σώματος Στρατού της Θεσσαλονίκης, που εντάσσονταν στο Κομιτάτο της Ένωσης και Προόδου [ΕΕΠ], θα στασιάζουν απαιτώντας την επαναφορά του συντάγματος, την επαναλειτουργία του κοινοβουλίου, τη διεξαγωγή εκλογών και την παραχώρηση εν γένει όλων των συνταγματικών ελευθεριών.⁵⁴

Με τις ειδήσεις από την Μακεδονία να είναι συγκεχυμένες, οι ελληνικές εφημερίδες αντιμετωπίζουν με επιφύλαξη το κίνημα. Είναι ενδεικτικό πως η άποψη τους συνεχώς μεταβάλλεται, παρουσιάζοντας στο ένα άρθρο την επαναστατική δράση ως σωτήρια για την αυτοκρατορία που αποβλέπει στον εκσυγχρονισμό της και στο άλλο ως αντιπατριωτική και επικίνδυνη διότι θέτει σε κίνδυνο την εδαφική ακεραιότητά της εξυπηρετώντας τα σχέδια όσων εποφθαλμιούν να αποκτήσουν πολιτικά, οικονομικά και κυριαρχικά δικαιώματα στα εδάφη της.

Στο παραπάνω μήκος κύματος κινείται ο *Χρόνος* που αρχικά δεν δείχνει να εκπλήσσεται από την εμφάνιση των επαναστατών. Εξάλλου ήταν γνωστή η ύπαρξη αντιπολιτευτικού κινήματος, ήδη από τον Μάιο, όταν οι Νεότουρκοι είχαν αποστείλει μανιφέστο προς τα Προξενία των Μεγάλων Δυνάμεων καλώντας τες να εγκαταλείψουν τα μεταρρυθμιστικά τους σχέδια για την Μακεδονία, ενώ παράλληλα γνωστοποιούσαν την πρόθεση τους να δράσουν υπέρ της Μακεδονίας και της αυτοκρατορίας εν γένει.⁵⁵

Έχοντας αυτά υπόψιν η εφημερίδα, βρίσκει ως αναμενόμενη την εκδήλωση του κινήματος στη Μακεδονία

⁵³ Ernest Ramsaur, ό.π, σελ 124.

⁵⁴ Βλ. παραπάνω, υποσημείωση, 1 & 2.

καθώς, όπως σημειώνει, η συγκεκριμένη περιοχή «με τον ιδιαίτερον βίον, τον οποίον προσέλαβε, τον ημιελεύθερον και ευνοϊκόν εις την εκκόλαψιν προοδευτικωτέρων ιδεών, είνε προωρισμένη περισσότερον, από πάλιν άλλο γεγονός εις την ανάπτυξιν των νεοτουρκικών ιδεών».⁵⁶ Παρ' ότι η ιδέα των κινηματιών για «συνταγματικό πολίτευμα και ισοπολιτεία όλων των κατοίκων της αυτοκρατορίας, αδιακρίτως εθνικότητας και θρησκείας» «είνε γενναία και ανταποκρίνεται προς τας αρχάς του σημερινού πολιτισμού»⁵⁷ είναι καταδικασμένη σε αποτυχία, σημειώνει, καθώς οι Νεότουρκοι δεν διαθέτουν μέσα επιβολής. Εντούτοις, οι Έλληνες «οφείλομεν να εξοικειωθώμεν με την ενδεχόμενην αυτήν μεταβολήν», τονίζει, υπονοώντας ότι ακόμα και αν κατασταλεί το κίνημα, η αλλαγή θα επέλθει στο άμεσο μέλλον.⁵⁸ Τις επόμενες μέρες και ενώ η επαναστατική φλόγα φουντώνει, δεν θα παραλείψει να τονίσει τις εθνικές συμφορές που ελλοχεύουν από μια καθεστωτική αλλαγή στην αυτοκρατορία. Αν και αποφεύγει να τις κατανομάσει, εντούτοις μπορούμε να υποθέσουμε ότι αναφέρεται στην πιθανή απώλεια της Μακεδονίας και των προνομίων που απολαμβάνουν οι Έλληνες της αυτοκρατορίας. Έχοντας αυτά κατά νου, θα ταχθεί υπέρ της βελτίωσης του υπάρχοντος καθεστώτος αντί της βίαιης ανατροπής του, καλώντας τον σουλτάνο να επιλύσει ειρηνικά το ζήτημα.⁵⁹ Αργότερα, και συγκεκριμένα στο κύριο άρθρο της 10^{ης} Ιουλίου θα σημειώσει πως «δεν πιστεύομεν ότι τα κινήματα ταύτα υποθάλλονται εξώθεν, ούτε θεωρούμεν τους Νεότουρκους άξια όργανα των εχθρών της πατρίδος των»,⁶⁰ απορρίπτοντας κάθε υπόνοια περί συνεργασίας των επαναστατών με τα βουλγαρικά κομιτάτα που αυτομάτως θα σήμαινε σύμπνοια τους με τα σχέδια των Βουλγάρων κομιτατζήδων για ανεξαρτησία της Μακεδονίας ή ακόμα και ενοποίηση της με την Σόφια, γεγονός που θα σηματοδοτούσε την απόσχιση αυτής από την οθωμανική επικράτεια.⁶¹ Στο ίδιο άρθρο μάλιστα θα προσδώσει εθνικό και αμυντικό χαρακτήρα στην επανάσταση, δεδομένου πως αυτή στρέφεται τόσο κατά της κακοδιοίκησης όσο και εναντίον των ευρωπαϊκών αναμίξεων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας.⁶² Αναφορικά με τις σχέσεις των Νεότουρκων με τους Βούλγαρους πρέπει να σημειώσουμε πως οι επαναστάτες επιζητούσαν την συνεργασία των δεύτερων τόσο κατά την εκδήλωση του κινήματος όσο και μετά την επιτυχία αυτού. Η στάση τους αυτή δεν αποτελεί βεβαίως απόδειξη φιλοβουλγαρισμού, αλλά μαρτυρά την πρόθεση τους να εξασφαλίσουν συμμαχίες στη Μακεδονία που να εγγυώνται την επιτυχία του κινήματος αρχικά και την εδραίωση του καθεστώτος τους μετέπειτα. Εκτός από τους Βούλγαρους, εξάλλου οι Νεότουρκοι είχαν αναπτύξει επαφές και με τις ελληνικές αρχές της περιοχής.⁶³

Εάν θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε την στάση του *Χρόνου* συγκρατημένη, για την *Πατρίδα* θα χρησιμοποιούσαμε τις λέξεις «καχύποπτη» και «επιθετική». «Διατί λοιπόν ζητούν και τον τύπον του συντάγματος», θα γράψει με ειρωνικό τόνο ένας συντάκτης της *Πατρίδος* στις 29 Ιουνίου, θεωρώντας πως το σουλτανικό καθεστώς παρέχει στους υπηκόους του όλες τις ελευθερίες που απορρέουν από ένα

⁵⁵ Ahmad Feroz, *The Young Turks; The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford 1969, σελ 2.

⁵⁶ *Χρόνος*, 29/06/1908.

⁵⁷ *Χρόνος*, 6/07/1908.

⁵⁸ *Χρόνος*, 29/06/1908.

⁵⁹ *Χρόνος*, 8/07/1908.

⁶⁰ *Χρόνος*, 8/07/1908.

⁶¹ *Χρόνος*, 10/07/1908.

⁶² *Χρόνος*, 10/07/1908.

⁶³ Vemund Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870-1913*, New York 2003, σελ 148.

συνταγματικό πολίτευμα. «Έχουν κατ' ουσίαν Σύνταγμα και Δημοκρατία. Είνε μάλιστα μικροί μονάρχαι έκαστος εις τον κύκλον του. Διατί λοιπόν ζητούν και τον τύπον του Συντάγματος;», διερωτάται, για να συμπληρώσει με κακεντρέχια πως «ο λαός πρέπει να ζητή πάντοτε κάτι, σαν τον σκύλον του παραμυθιού, όστις ποτέ, δεν είνε ευχαριστημένος με ό,τι κρατεί εις τα δόντια του». ⁶⁴ Πίσω από τους Νεότουρκους, η σύνταξη της εφημερίδας θα δει στις 2 Ιουλίου δάκτυλο Μεγάλης Δύναμης ή ακόμα και βουλγαρικό. ⁶⁵ Στο κύριο άρθρο της 7^{ης} του ίδιου μήνα θα μετριάσει την αρχική της θέση γράφοντας πως «δεν γνωρίζομεν μετά βεβαιότητος εάν το στασιαστικόν τούτο κίνημα είνε προϊόν εξωτερικής υποκινήσεως ή έργον των επιζητούντων την μεταβολήν του καθεστώτος εν Τουρκία». ⁶⁶ Η αβεβαιότητα περί των υποκινήτων της επανάστασης και των αληθών κινήτρων τους θα οδηγήσουν την σύνταξη της *Πατρίδος* να υιοθετήσει την άποψη πως ουδέν όφελος θα αποκομίσει ο ελληνισμός από τον εδαφικό κατακερματισμό της αυτοκρατορίας που θα έρθει ως αποτέλεσμα των ταραχών και κυρίως την απώλεια της Μακεδονίας, συνεπώς επιβάλλεται τέλεια αποχή από κάθε επανασταστική ενέργεια. ⁶⁷

Ο Ελληνισμός δεν έχει κανέν συμφέρον να υπηρετήση ηλιθίως και ανοήτως τα σχέδια των Βουλγάρων. Εάν οι Βούλγαροι εύχωνται να ιδούν την Τουρκίαν εσωτερικώς κατασπαρασσομένην, όπως ευκολώτερον αρπάσουν την λείαν, εις την Ελλάδα τοιαύτη τροπή είνε ασύμφορος και επιζήμια εθνικώς [...] κατά την παρούσαν στιγμήν επιβάλλεται τελεία ίσως αποχή από πάσης ενεργείας. ⁶⁸

Σ' αυτό το σημείο επιβάλλεται να κάνουμε μια μικρή παρένθεση για να αναφερθούμε στις σχέσεις που είχαν αναπτύξει Έλληνες της Μακεδονίας με μέλη του Κομιτάτου προ της έκρηξης του κινήματος. Όπως γράφει ο Αλέξανδρος Ζάννας ⁶⁹ στα απομνημονεύματά του, στις νεοτουρκικές τάξεις συναντάμε εκτός από μέλη της βουλγαρικής, εβραϊκής και τουρκικής κοινότητας και Έλληνες που είχαν γοητευτεί κυρίως από τις αποκεντρωτικές ιδέες του πρίγκιπα Σαμπαχεντίν. ⁷⁰ Και το επίσημο ελληνικό βασίλειο, όμως, φαίνεται πως είχε ανοίξει διόδους επικοινωνίας με το Κομιτάτο. Συγκεκριμένα, ο Λάμπρος Κορομηλάς, γενικός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη ως το 1907, είχε έρθει σε επαφές με τους μελλοντικούς κινήματιες προκειμένου να βολιδοσκοπήσει τη πιθανότητα συνεργασίας των δύο μερών στη Μακεδονία. Το έργο του συνέχισε και ο αντικαταστάτης του, Ευθύμιος Κανελλόπουλος. ⁷¹ Ωστόσο, η στάση των ελληνικών αρχών μεταβλήθηκε κατά τις πρώτες στιγμές της επανάστασης με το Υπουργείο Εξωτερικών να προβαίνει σε ενημέρωση του διπλωματικού προσωπικού της Μακεδονίας, ζητώντας την αποχή του από οποιαδήποτε πράξη θα

⁶⁴ *Πατρίς*, 29/06/1908.

⁶⁵ *Πατρίς*, 2/07/1908 & 10/07/1908.

⁶⁶ *Πατρίς*, 7/07/1908.

⁶⁷ *Πατρίς*, 8/07/1908 & 9/07/1908.

⁶⁸ *Πατρίς*, 2/07/1908.

⁶⁹ Αλέξανδρος Ζάννας [1892-1963]: Γεννήθηκε στην Θεσσαλονίκη το 1892, κατά τα εφηβικά του χρόνια είχε ενεργή συμμετοχή στον Μακεδονικό αγώνα μαζί με μέλη της οικογένειάς του. Η πολιτική του καριέρα ξεκινά μετά τον γάμο του με την Βιργινία Δέλτα, κόρη της Πηνελόπης Δέλτα, καθώς μέσω αυτού ανέπτυξε φιλικές σχέσεις με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Υπήρξε ο δημιουργός της ενιαίας ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας και ο πρώτος υπουργός Αεροπορίας από το 1929 ως το 1932. Το 1935 θα λάβει μέρος στο αποτυχημένο βενιζελικό Κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου για την αποτροπή της παλινόρθωσης της βασιλευομένης δημοκρατίας. Ενώ το 1945 διετέλεσε πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. || Δημοσθένης Κούκουνας, *Οι Έλληνες πολιτικοί 1926-1949* [α' έκδοση], Αθήνα 1999 .

⁷⁰ Αλέξανδρος Ζάννας, ό.π., σελ 99-104.

⁷¹ Στο ίδιο, ό.π., σελ 101-102, 122.

μπορούσε να διαταράξει την καθεστηκυία τάξη στη αυτοκρατορία.⁷² Τούτη η απόφαση ενδεχομένως να αποτυπώνει τους φόβους των Αθηνών για το κίνημα και τις πιθανές του συνέπειες για το status quo της Μακεδονίας και της αυτοκρατορίας, ίσως ακόμη και τον φόβο να μην χαρακτηριστεί από τις Δυνάμεις ως ταραχοποιό στοιχείο.

Το *Εμπρός* θα παρουσιάσει αναμφισβήτητα την θετικότερη εικόνα για τους Νεότουρκους, τους οποίους βλέπει σαν τους αναπτυσσόμενους, φιλελεύθερους άνδρες της Τουρκίας που συνεργαζόμενοι με τα κατώτερα στοιχεία του στρατού επιζητούν την αναγέννηση της αυτοκρατορίας. «Ο σκοπός του κινήματος τούτου», θα αναφέρει στο κύριο άρθρο της 28^{ης} Ιουνίου «είνε πατριωτικώτερος αφ' όσον ηδύνατο τις να υποθέση, αφού δεν αποτελεί τούτο συνήθη απόπειραν κατά της ζωής ή της εξουσίας του σουλτάνου, αλλ' επιζητείται βελτίωσις της καταστάσεως δια μιας γενναίας πολιτικής μεταβολής».⁷³ Θα επιχειρήσει ακόμη σ' επόμενο άρθρο του να τους ορίσει επακριβώς γράφοντας ότι «με την λέξιν Νεότουρκοι καθορίζεται η τάξις εκείνη των αναπτυσσόμενων Μουσουλμάνων, η οποία ζητεί βελτίωσιν εις όλους τους κλάδους της διοικήσεως εν Τουρκία, βελτίωσιν, ήτις θα προέλθη από την εισαγωγήν συνταγματικών μεταρρυθμίσεων».⁷⁴ Εάν ο σουλτάνος θέλει να σωθεί, σώφρον θα ήταν να τεθεί επικεφαλής του κινήματος καθώς η παράτασή του μέλλει να διαταράξει τις ισορροπίες εντός της αυτοκρατορίας. Εξάλλου, αναφέρει, το κοινοβουλευτικό πολίτευμα παρέχει δυνατότητες νόμιμου περιορισμού των αντιπάλων του μέσω της Γερουσίας, σώμα που θα ελέγχεται εξ' ολοκλήρου από τον ίδιο.⁷⁵ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως η εφημερίδα αποφεύγει να συσχετίσει το κίνημα με την μοίρα της Μακεδονίας, αν και συνδέεται στενά με τον μακεδονικό αγώνα αφού ο διευθυντής της υπήρξε πρόεδρος και ιδρυτής του Μακεδονικού Κομιτάτου ως και τον Φεβρουάριο του 1907, όποτε κατόπιν διαφωνίας του με την κυβέρνηση αποχώρησε.

Η εφημερίδα *Αθήναι*, απευθυνόμενη και εκείνη προς τον σουλτάνο, τον συμβουλεύει να μεριμνήσει για την εισαγωγή γενικών μεταρρυθμίσεων. «Οι υπήκοοι και ο στρατός σου θέλουν να σώσωσι την αυτοκρατορία, θέλουν να σώσωσι σε, θέλουν να σώσωσι την Ανατολήν», σημειώνει χαρακτηριστικά στο κύριο άρθρο της 4^{ης} Ιουλίου.⁷⁶ Στα κείμενα των προηγούμενων ημερών, ωστόσο, κατηγορούσε το κίνημα ως αντιπατριωτικό και άνευ πολιτικής σύνεσης που απειλεί την ανατολική τάξη πραγμάτων, ενώ επέρριπτε στο Λονδίνο τον σχεδιασμό του, θεωρώντας πως αποσκοπεί στην διάσπαση της οθωμανογερμανικής συμμαχίας που έπληττε τα αγγλικά συμφέροντα στην αυτοκρατορία.⁷⁷ Την παραπάνω θέση την βάσιζαν από την παραδοχή ότι οι διπλωματικές σχέσεις ανάμεσα στη Πύλη και στο Λονδίνο είχαν οξυνθεί ήδη από το 1882 και την κατοχή της Αιγύπτου από βρετανικά στρατεύματα. Η εξέλιξη αυτή έφερε τους Οθωμανούς εγγύτερα στη Γερμανία, που θεωρούνταν από την οθωμανική κυβέρνηση ως η λιγότερο ιμπεριαλιστική ευρωπαϊκή δύναμη, δεδομένου πως δεν κατείχε αποικίες σε μουσουλμανικές χώρες. Η προσέγγιση των δύο χωρών, εκτός από οικονομική με την επένδυση γερμανικών κεφαλαίων στον οθωμανικό σιδηρόδρομο, υπήρξε και στρατιωτική καθώς στρατιωτικοί σύμβουλοι από την Γερμανία και ιδιαίτερα ο στρατηγός φον ντερ Γκολτζ,

⁷² Βλ. παραπάνω υποσημείωση, 18.

⁷³ *Εμπρός*, 28/06/1908.

⁷⁴ *Εμπρός*, 9/07/1908.

⁷⁵ *Εμπρός*, 10/07/1908 & 11/07/1908.

⁷⁶ *Αθήναι*, 4/07/1908.

⁷⁷ *Αθήναι*, 30/06/1908.

ανέλαβαν να αναδιαμορφώσουν το οθωμανικό στράτευμα.⁷⁸ Στη συνέχεια η εφημερίδα, αναφερόμενη στους επαναστάτες, θα τονίσει πως δεν υφίσταται ενιαία ταυτότητα. Κάποιοι εξ' αυτών ανήκουν στον κύκλο των δυσареστημένων από τον σουλτάνο, άλλοι προέρχονται από την Ευρώπη εκπροσωπώντας τα ιδανικά της και υπάρχει και η μερίδα εκείνων που προωθούν τον παντουρκισμό.⁷⁹ Η ιδεολογία αυτή αναπτύχθηκε από εξόριστους στη Ρωσία Τουρκομάνους διανοούμενους, έχοντας ως κεντρική ιδέα την αναβίωση του κράτους του Τζέγκινς Χαν. Αυτό θα συνέβαινε αφενός μέσω του πλήρους εκτουρκισμού της αυτοκρατορίας, δηλαδή της απορρόφησης των μη τουρκικών εθνοτήτων της και της ανάπτυξης μιας ενιαίας εθνικής τουρκικής συνείδησης, αφετέρου δια της ενοποίησης όλων των εδαφών που κατοικούνται κατά πλειονότητα από Τούρκους σ' ένα τουρκικό έθνος-κράτος.⁸⁰

Την πιο αρνητική στάση αναμφίβολα τήρησαν οι *Καιροί* που αποκαλούσαν τους Νεότουρκους ως «όργανα των εχθρών της Πατρίδος προς διαμελισμόν αυτής»⁸¹ και την πλειονότητα τους ως πανούργους και ανειλικρινείς, καθώς ελάχιστοι είναι εκείνοι που αποζητούν την επαναφορά του Συντάγματος, «μεταξύ χιλίων εις Νεότουρκος είνε ειλικρινής, επιζητών Σύνταγμα και ισοπολιτείαν. Οι λοιποί είνε πανούργοι, έχοντες προσλήψεις μουσουλμανικάς».⁸² Διαβάζοντας τα άρθρα τους μπορούμε να διακρίνουμε την μεταξύ τους έλλειψη νοηματικής συνοχής. Η στάση της εφημερίδας μεταβάλλεται μέρα με την μέρα με αποτέλεσμα να μην υφίσταται συνεντικότητα στις θέσεις της, τα όσα γράφει την δείνα μέρα έρχονται σ' άμεση αντίθεση με τα όσα έχει υποστηρίξει σε κάποιο άλλο άρθρο της. Έτσι παρατηρούμε, από την μια μεριά να εκτιμά πως το κίνημα κατασκευάστηκε από την Πύλη με σκοπό να ματαιώσει τις αγγλορωσικές μεταρρυθμίσεις και να καταπνίξει τον αγώνα των βουλγαρικών κομιτάτων, ενώ από την άλλη συμφωνεί με τις θεωρίες των *Αθηνών* και της *Πατρίδος* ότι αποτελεί προϊόν αγγλικής υποκίνησης που στοχεύει στην αποκατάσταση της πολιτικής του Λονδίνου στην Πύλη.⁸³ Επίσης, βλέποντας βουλγαρικά σώματα να τάσσονται υπέρ των στασιαστών, γεγονός που δημιούργησε υποψίες περί πιθανής βλάβης των εθνικών διεκδικήσεων στη Μακεδονία, οι *Καιροί* υποστήριξαν πως είναι προς το ελληνικό συμφέρον η διατήρηση μεν του υπάρχοντος καθεστώτος, η βελτίωση του δε, τονίζοντας ότι σύνταγμα και ισοπολιτεία είναι αδύνατον να λειτουργήσουν λόγω του χάσματος που υφίσταται μεταξύ Μουσουλμάνων και Χριστιάνων.⁸⁴

Οι πρώτες αντιδράσεις έπειτα από την επιτυχή κατάληξή της .

Όπως είναι φυσικό, ο σουλτάνος προσπάθησε να καταπνίξει την επανάσταση με την αποστολή έμπιστων αξιωματικών του στη Μακεδονία εκ των οποίων άλλοι δολοφονήθηκαν από τους επαναστάτες και άλλοι προσχώρησαν στις τάξεις τους. Την 9^η Ιουλίου [με το ιουλιανό/παλιό ημερολόγιο], η Επιτροπή Ένωση και Πρόοδος ευθυγραμμισμένη με τους εν ανταρσία αξιωματικούς αποδίδει προς την Πύλη τηλεσίγραφο, απαιτώντας την αποκατάσταση του συντάγματος. Ο Αμπντούλ Χαμίτ II ενώπιον του κινδύνου να χάσει τον θρόνο και την ζωή του εξαγγέλει στις 11 Ιουλίου την επαναφορά του συντάγματος, την αντικατάσταση μελών

⁷⁸ Erik J. Zürcher, ό.π., σελ 130, 135.

⁷⁹ *Αθήναι*, 26/06/1908, 4/07/1908 & 11/07/1908.

⁸⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σελ 254 .

⁸¹ *Καιροί*, 7/07/1908.

⁸² *Καιροί*, 3/07/1908.

⁸³ *Καιροί*, 3/07/1908 & 9/07/1908.

⁸⁴ *Καιροί*, 10/07/1908 & 11/07/1908.

της κυβέρνησης με πιο προοδευτικά στοιχεία και την προκήρυξη ελεύθερων εκλογών για την ανάδειξη κοινοβουλίου. Μ' αυτή την διακήρυξη ξεκινά επισήμως η δεύτερη περίοδος της συνταγματικής μοναρχίας, με πρόγραμμα την διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας και την εγκαθίδρυση ενός συνταγματικού-κοινοβουλευτικού καθεστώτος ισοπολιτείας και ισονομίας όλων των εθνοτήτων. Το αποτέλεσμα της επανάστασης έγινε δεκτό με ενθουσιασμό, κυρίως από τους κατοίκους της Μακεδονίας, ενώ στις ανατολικές επαρχίες και στην πρωτεύουσα ο σουλτάνος μπορούσε μέσω της προπαγάνδας να παρουσιάσει τις εξελίξεις ως εάν να ήταν αποτέλεσμα της δικής του βούλησης.⁸⁵

Μπρος στην αποκατάσταση του συντάγματος ο Χρόνος γράφει, «η Τουρκία εισέρχεται ήδη εις τον σύνδεσμον των πολιτισμένων κρατών υπό την έποψιν πολιτειακής οργανώσεως και μεθόδων διοικητικών», «χάρις τους Νεότουρκους ένας ολόκληρος λαός εξόρμησεν από τους μέσους χρόνους εις τον μέσον του 20^{ου} αι. χωρίς κανέναν κλονισμόν».⁸⁶ Η Πύλη, αντιλαμβανόμενη πως μονάχα η εισαγωγή γενικών μεταρρυθμίσεων θα θέσει τέρμα στις διασπαστικές επεμβάσεις των Δυνάμεων, αποδέχθηκε το σύνταγμα που καθιστά άσκοπη οποιαδήποτε μεταρρύθμιση ειδικού χαρακτήρα, αίροντας τις διακρίσεις μεταξύ των εθνών της.⁸⁷ Σκοπός των Νεοτούρκων, των «σωτήρων, λυτρωτών, ευγενών και μορφωμένων αξιωματικών», δεν είναι να απορροφήσουν τα μη μουσουλμανικά έθνη, αλλά αντίθετα να εφαρμόσουν την αρχή «η Ανατολή δια της Ανατολής», γι' αυτό το κίνημα έγινε δεκτό με αισθήματα χαράς και ενθουσιασμού,⁸⁸ όπως αυτά αποτυπώνονται από τις ανταποκρίσεις της εφημερίδας από την οθωμανική πρωτεύουσα. Το κίνημα, τονίζει, δεν δύναται ν' ανατραπεί από τις απογοητευμένες ευρωπαϊκές δυνάμεις, των οποίων τα σχέδια για κυριαρχία είτε στη Μακεδονία είτε στην Μέση Ανατολή είδαν να ανατρέπονται,⁸⁹ ούτε από τους παλαιούς άρχοντες της αυτοκρατορίας που και εκείνοι «πρέπει να εννοήσουν [...] ότι η σωτηρία της πατρίδος αυτών εξαρτάται εκ της εφαρμογής του νέου πολιτεύματος, διότι σήμερον αποτελεί το μοναδικόν αλεξίκακον εν Τουρκία».⁹⁰

Σε αντίθεση με τον Χρόνο και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που επιδεικνύει προς την επανάσταση με πολλαπλά καθημερινά άρθρα, η *Πατρίς* δεν θα σχολιάσει εκτενώς την κατάληξή της. Ωστόσο, μέσα από τα ελάχιστα άρθρα της καθίσταται εμφανής η μεταστροφή της ως προς την πρόσληψη των επαναστατών. Αναφέρει χαρακτηριστικά, «μέγα γεγονός συντελέσθη χθες δια την Ανατολήν»,⁹¹ το πατριωτικό κίνημα των Νεοτούρκων αντιτιθέμενο προς τα ευρωπαϊκά μεταρρυθμιστικά σχέδια προωθεί μια ριζική αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας, η οποία όμως δεν διαφαίνεται πως «δύναται να βλάψη τα εθνικά ημών συμφέροντα, εαν αληθώς και ειλικρινώς πρόκειται να εφαρμοσθή το παραχωρηθέν Σύνταγμα».⁹² Με την προαναφερόμενη φράση υποστηρίζει, ότι οι φιλελεύθεροι μηχανισμοί που μέλλει να εγκαθιδρυθούν από τις συνταγματικές διατάξεις και κυρίως η δημιουργία κοινοβουλίου θα δώσουν στους Έλληνες της αυτοκρατορίας τα μέσα για την προάσπιση των συμφερόντων τους. Το Κομιτάτο, υπογραμμίζει, δεν

⁸⁵ Νίκος Μούδουρος, ό.π., σελ 55, 56. & Erik J Zürcher, ό.π., σελ 144, 147. & Έλενα Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σελ 42.

⁸⁶ Χρόνος, 12/07/1908.

⁸⁷ Χρόνος, 14/07/1908, 15/07/1908, 17/07/1908.

⁸⁸ Χρόνος, 14/07/1908, 15/07/1908.

⁸⁹ Χρόνος, 21/07/1908, 22/07/1908, 24/07/1908 & 29/07/1908.

⁹⁰ Χρόνος, 26/07/1908.

⁹¹ Πατρίς, 12/07/1908.

⁹² Πατρίς, 12/07/1908.

επιθυμεί να προβεί σε βίαιες κινήσεις αν και διαθέτει πλήρη εξουσία, την οποία όμως οφείλει να εκμεταλλευτεί για να επιβάλλει την παγίωση του συντάγματος άνευ κλονισμών.⁹³

Στην ίδια γραμμή με τις δυο προηγούμενες εφημερίδες κινούνται και οι *Αθήναι* πανηγυρίζοντας για «την διανοιγομένην νέαν εποχήν δράσεως και εργασίας».⁹⁴ Χρεώνοντας, αρχικά, την επιτυχία του κινήματος στην διπλωματική δεινότητα του Σουλτάνου, ο οποίος «δια της αμέσου παροχής Συντάγματος εις τον λαόν του κατέστειλε την οργήν του κινήματος των Νεοτούρκων, όπερ τελούμενον υφ'ας συνθήκας σήμερον εξεδηλώθη θ'απετελεί αληθή καταστροφήν της Τουρκίας και άφευκτον τον διαμελισμόν αυτής».⁹⁵ Αξίζει εδώ να προσέξουμε την αντίθεση μεταξύ των γραφέντων του άρθρου της 4^{ης} Ιουλίου με εκείνων στις 12 του ίδιου μηνός. Στο πρώτο το κίνημα χαρακτηρίζεται ως πράξη σωτηρίας, ενώ στο δεύτερο εκφράζεται η άποψη ότι η εκδήλωση του έκρυβε κινδύνους για την εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας.⁹⁶ Εν συνεχεία, στη στήλη της «Ανατολικής Επιθεωρήσεως» που φιλοξενούσαν κάθε Δευτέρα στο αρχικό τους φύλλο, οι *Αθήναι* θα επανέλθουν στην αρχική θέση της 4^{ης} Ιουλίου χαρακτηρίζοντας την επανάσταση ως «το μέγα, το εκπληκτικόν, το θαυμαστόν γεγονός της εβδομάδας», διότι έφερε τις συνταγματικές αρχές στην αυτοκρατορία συναδελφώνοντας τους σύνοικους λαούς της.⁹⁷ Μετά τους εορτασμούς και την αδελφοποίηση, η Πύλη, υπογραμμίζει η σύνταξη της εφημερίδας, υιοθετώντας την γραμμή της ελληνοοθωμανικής συνεργασίας μπορεί να αντιμετωπίσει άφοβα το μέλλον της, καθώς η αλλαγή που συντελέστηκε μέλλει ν' αποτελέσει την πρώτη ύλη για την οικοδόμηση της νέας Τουρκίας αλλά και της οριστικής νίκης της Ανατολής έναντι των σλαβικών φιλοδοξιών.⁹⁸

*Αι γενικαί μεταρρυθμίσεις, ας πάντες επιζητούμεν, θα επιτευχθώσι [...] θα εκλείψουν και των Σλάβων οι κατακτητικοί σκοποί υπό το πρόσχημα τάχα της ελευθερίας των καταδυναστευομένων θα ανακοπώσιν.*⁹⁹

*Η ανακήρυξις του Συντάγματος εσημείωσε νίκην της Ανάτολης, αλλ' εσημείωσε και οριστικήν αποτυχίαν των Σλαυϊκών βλέψεων, η δια του Συντάγματος κατάλυσις –επιτραπήτω η λέξις– του Μακεδονικού Ζητήματος και η προφανώς υποδηλουμένη αδέλφωσις των πληθυσμών της Τουρκίας, αποτελούσαι τον επικήδειον, εάν μη τον επιτάφιον, των εν Μύρστεγ και Ρεβάλ Συμφωνιών.*¹⁰⁰

Ο Σουλτάνος, ο «δημοφιλέστερος ανήρ του οθωμανικού κράτους», «εγένετο αρχηγός της νέας μεταβολής»¹⁰¹ επιδεικνύοντας το μέγεθος της σοφίας του με την υποχώρηση μπρος στις επαναστατικές απαιτήσεις που θα μπορούσαν να του στερήσουν τον θρόνο, θα γράψει το *Εμπρός* ακολουθώντας την ίδια προσέγγιση με εκείνη των *Αθηνών* όσον αφορά την στάση του Οθωμανού μονάρχη. Η εφημερίδα δεν θα συνταχθεί μ' εκείνη την μερίδα των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων που υποδέχθηκαν με δισταγμό την

⁹³ *Πατρίς*, 23/07/1908.

⁹⁴ *Αθήναι*, 13/07/1908.

⁹⁵ *Αθήναι*, 12/07/1908.

⁹⁶ *Αθήναι*, 4/07/1908 & 12/07/1908.

⁹⁷ *Αθήναι*, 14/07/1908.

⁹⁸ *Αθήναι*, 12/07/1908 & 14/07/1908.

⁹⁹ *Αθήναι*, 12/07/1908.

¹⁰⁰ *Αθήναι*, 14/07/1908.

¹⁰¹ *Εμπρός*, 12/07/1908.

διακήρυξη του συντάγματος, αδυνατώντας να πιστεύσουν στην ορθή εφαρμογή του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Μπάρκλεϊ, ο Βρετανός πρεσβευτής στη Κωνσταντινούπολη, ο οποίος χαρακτήρισε εν ολίγοις αστείότητες τα όσα επιθυμούν να εφαρμόσουν οι Νεότουρκοι, επιδιώκοντας πιθανώς κατ' αυτόν τον τρόπο να καταδείξει την δυσκολία του εγχειρήματός τους.¹⁰² Εν αντιθέσει προς τον Άγγλο πρεσβευτή, το *Εμπρός* θεωρεί ότι η πολιτειακή μεταβολή εκπροσωπεί την θέληση των Οθωμανών να θεραπεύσουν τις πληγές τους διασφαλίζοντας την συνέχιση της αυτοκρατορίας μέσω της υιοθέτησης του γράμματος των διατάξεων της Βερολίνειας Συνθήκης,¹⁰³ με μεταρρυθμίσεις που αποβλέπουν στην βελτίωση της διοίκησης και στην εξάλειψη των φυλετικών διαχωρισμών.¹⁰⁴ Οι ιδέες των Νεότουρκων, σημειώνει η εφημερίδα του Καλαποθάκη, ανακαινίζουν την Τουρκία συνάμα όμως δυσχεραίνουν τους εχθρούς αυτής που ήλπιζαν σε κατάρρευση της προς εξυπηρέτηση ιδίων συμφερόντων, δείχνοντας προς την αγγλοβουλγαρική πλευρά και του σχεδίου που προωθούσε για κυριαρχία στην Ανατολή.¹⁰⁵ Από την εποχή του μακεδονικού αγώνα είχε δημιουργηθεί η εντύπωση πως η Αγγλία έβλεπε με συμπάθεια τον αγώνα των Βουλγάρων, γι' αυτό η ελληνική κοινή γνώμη αντιμετώπιζε με καχυποψία τις αγγλικές κινήσεις. Την καχυποψία αυτή ενίσχυσε η ψυχρή στάση του Λονδίνου απέναντι στη κρούση συνεργασίας που πραγματοποίησε ο Θεοτόκης το 1907. Μάλιστα, το Λονδίνο είχε ξεκαθαρίσει πως για να αποκτήσει η Ελλάδα την υποστήριξη του όφειλε να διαλύσει τα μακεδονικά σώματα. Η δήλωση αυτή ήταν αρκετή για να θεωρηθεί η Αγγλία φίλη της Βουλγαρίας.¹⁰⁶ Ήδη «το κράτος το σπαρασσόμενο από εσωτερικές έριδας, το απειλούμενο παρά της Ευρώπης, το απεγνωσμένο, μεταβάλλει κατάστασιν ως δια μαγείας» με «φυλαί από πέντε και πλέον αιώνων πνιγόμενοι αμοιβαίως εις αδιάλλακτον μίσος να ευρίσκονται ήδη εναγκαλισμένοι».¹⁰⁷ Τέλος, παρ' όλη την αισιοδοξία της για την υποδειγματική συμπεριφορά του Κομιτάτου, δεν θα λησμονήσει να επισημάνει τις υπερβολικές πολιτικές απαιτήσεις μιας μερίδας του που ελλοχεύουν κινδύνους για την παγίωση του νέου καθεστώτος.¹⁰⁸

Λίγες μόλις ώρες μετά την συνταγματική αποκατάσταση οι *Καιροί* θα εξακολουθήσουν να έχουν αρνητική άποψη για τους επαναστάτες τονίζοντας πως η «συνταγματική κωμωδία»,¹⁰⁹ αποτέλεσμα της αφόρητης δεσποτείας του σουλτανικού καθεστώτος, είναι καταδικασμένη σε αποτυχία, δεδομένου ότι ουδέποτε οι Παλαιότουρκοι, δηλαδή το σύνολο των μουσουλμάνων της αυτοκρατορίας, θα αποδεχθούν την ισονομία και την στρατολόγηση χριστιανών στο οθωμανικό στράτευμα.¹¹⁰ Παράλληλα, εκφράζουν τον φόβο πως η πολιτική αοριστία που θα έρθει ως απόρροια της πολιτειακής μεταβολής θα επιβραδύνει τα

¹⁰² Έλλη Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, ό.π., σελ 156.

¹⁰³ Βερολίνεια Συνθήκη: Υπογράφεται στις 13 Ιουλίου του 1878, μετά την ήττα των σουλτανικών στρατευμάτων από τα τσαρικά και την επέμβαση των λοιπών Δυνάμεων. Η υπογραφή της εγκαινιάζει μαζικές απώλειες εδαφών στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς ορίζει την ανεξαρτησία της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της Ρουμανίας, αποτρέπει τον σχηματισμό της Μεγάλης Βουλγαρίας κηρύσσοντας τη Βουλγαρία αυτόνομη με χριστιανό κυβερνήτη, παραχωρεί στη Βρετανία αποκτά την Κύπρο και στην Αυστρία την διοίκηση της Βοσνίας Ερζεγοβίνης ενώ παράλληλα εισάγει ειδικές μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία για την καταπολέμηση των εθνικών συγκρούσεων. | Νίκος Μούδουρος, ό.π., σελ 50.

¹⁰⁴ *Εμπρός*, 14/07/1908 & 22/07/1908.

¹⁰⁵ *Εμπρός*, 14/07/1908 & 15/07/1908.

¹⁰⁶ Douglas Dakin, ό.π., σελ 255, 264.

¹⁰⁷ *Εμπρός*, 16/07/1908.

¹⁰⁸ *Εμπρός*, 22/07/1908.

¹⁰⁹ *Καιροί*, 12/07/1908.

¹¹⁰ *Καιροί*, 13/07/1908.

πολιτικά και στρατιωτικά αντανakλαστικά της Πύλης, γεγονός που μέλλει να εξυπηρετήσει τα βουλγαρικά πλάνα για κυριαρχία στη Μακεδονία.¹¹¹ Εν συνεχεία, βλέποντας πιο θετικά τις εξελίξεις θα εξάρουν την διπλωματική οξυδέρκεια και την πολιτική σύνεση του Αμπντούλ Χαμίτ II, αναφέροντας μεταξύ άλλων, «συναισθανόμενος βαθέως το συμφέρον Αυτού και το συμφέρον του Κράτους του, θα αφήση τους υπηκόους Αυτού, Χριστιανούς και Μουσουλμάνους, να ζώσωσιν εν ελευθερία Συνταγματική».¹¹² Οι Νεότουρκοι από «όργανα των εχθρών της Πατρίδος»,¹¹³ πανούργοι και νέοι γενίτσαροι που απειλούν με εμφύλιο και αναρχία την αυτοκρατορία διότι δεν διαθέτουν «πείρα και νοημοσύνην ικανήν να παγιώση την απ' αυτών επιβληθείσαν μεταβολήν»,¹¹⁴ γίνονται μονομιάς όργανα θείας βούλησης που θα θέσουν τις βάσεις για την ολική μεταβολή της πολιτικής όψης της Ανατολής.¹¹⁵ Ενώ στο κύριο άρθρο της 2^{ας} Αυγούστου με τίτλο «Ο πανισλαμισμός» γράφουν σχετικά με τα κίνητρα των επαναστατών και την μοίρα των λαών της αυτοκρατορίας, «οι Τούρκοι καθιερώντες ισοπολιτείαν συνταγματικήν θα προστατεύσωσι πάση δυνάμει τους Ανατολικούς λαούς, εναντίον των Ευρωπαϊκών κατακτήσεων».¹¹⁶

Τελευταία προς εξέταση άφησα την *Ακρόπολη*, διότι ήταν αδύνατον να βρεθούν τα φύλλα της για την περίοδο του Ιουνίου-Ιουλίου, τόσο στην ψηφιοποιημένη βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων όσο και στην βιβλιοθήκη Λένορμαν, συνεπώς δεν μπορούμε να δούμε την στάση που επιφύλαξε προς την επανάσταση κατά τις πρώτες μέρες. Το μοναδικό άρθρο της που αναφέρεται σ' αυτή καθ' αυτή την επανάσταση προέρχεται από τον Χαρμίδη, συντάκτη και απεσταλμένο της εφημερίδας στη Κωνσταντινούπολη, στις 19 Αυγούστου. Σ' αυτό φαίνεται πως ο συντάκτης βλέπει με επιφύλαξη την κατάσταση, διότι τονίζει μεν πως το Κοράνι δεν αντιτίθεται στον φιλελεύθερο χαρακτήρα του πολιτεύματος, το σύνταγμα δε όντας προϊόν μιας μικρής ομάδας ανθρώπων δεν δύναται αλλάξει την οθωμανική νοοτροπία. Θα υποστηρίξει ακόμα ότι οι διακηρύξεις των επαναστατών περί ισοπολιτείας καθώς και όλα «τα λεγόμενα και πραττόμενα υπ' αυτών είνε ωχρά και θεατρική απομίμησης μάλλον των αλλαχού εν Ευρώπη άλλοτε γενομένων επαναστάσεων».¹¹⁷ Κατ' ουσίαν τους βλέπει σαν μιμητές φιλελεύθερων κινημάτων που θα αποτύχουν στο έργο τους διότι δεν το προσάρμοσαν στην οθωμανική πραγματικότητα:

¹¹¹ *Καιροί*, 12/07/1908.

¹¹² *Καιροί*, 16/07/1908.

¹¹³ *Καιροί*, 7/07/1908.

¹¹⁴ *Καιροί*, 23/07/1908.

¹¹⁵ *Καιροί*, 24/07/1908.

¹¹⁶ *Καιροί*, 2/08/1908.

¹¹⁷ *Ακρόπολις*, 19/08/1908.

IV. Ελληνική Εξωτερική Πολιτική και Νεοτούρκοι.

Στις επόμενες σελίδες θα διερευνήσουμε τις επιπτώσεις που επέφερε η εγκαθίδρυση του νεοτουρκικού καθεστώτος στην διαμόρφωση του λόγου που άρθρωσαν οι εφημερίδες σχετικά με τα εθνικά θέματα και την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Η απομάκρυνση ελληνικών σωμάτων από την Μακεδονία καθώς και η αναγέννηση της ιδέας της συνεργασίας των δύο χωρών για την ανοικοδόμηση της Ανατολής σε ελληνοοθωμανικές βάσεις που προωθήθηκε τόσο από την Οργάνωση της Κωνσταντινουπόλεως όσο και από την άρχουσα τάξη του ελληνικού μιλλέτ, υπήρξαν οι πρώτες συνέπειες της επανάστασης για την ελληνική εξωτερική πολιτική.¹¹⁸ Στο παρόν κεφάλαιο θα επικεντρωθούμε αναλυτικά στην ανάπτυξη της ιδέας της ελληνοοθωμανικής φιλίας, όπως αυτή παρουσιάστηκε μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων. Συνάμα, θα μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο δοκιμάστηκε από τις εξελίξεις που ακολούθησαν της επανάστασης και πως ο ελλαδικός τύπος σχολιάζει τα στρατηγικά διλήμματα που προέκυψαν από τις νεοτουρκικές ενέργειες κατά την διάρκεια της εκλογικής διαδικασίας για την ανάδειξη του οθωμανικού κοινοβουλίου, όσο και από την εθνική ρητορική που ανέπτυξαν οι Νεότουρκοι.

Η ελληνοοθωμανική Ανατολή.

Η παραχώρηση συνταγματικών ελευθεριών γέννησε μια αισιοδοξία για το ελληνικό μέλλον εντός του νέου οθωμανικού πολιτικού πλαισίου. Ο ελληνικός τύπος αντιλήφθηκε την πολιτειακή αλλαγή σαν επίλυση του διπλωματικού διλήμματος που γέννησε στο ελληνικό βασίλειο η ίδρυση το 1870 του βουλγαρικού Εξαρχάτου, της αυτόνομης από τον πατριάρχη βουλγαρικής εκκλησίας, η οποία οδήγησε δύο χρόνια αργότερα στην οριστική ρήξη με το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης και στην έναρξη μετέπειτα του ένοπλου αγώνα διεκδίκησης της Μακεδονίας από το ελληνικό βασίλειο και την βουλγαρική Ηγεμονία αντίστοιχα.¹¹⁹ Έπρεπε η Ελλάδα να συστρατευθεί με τον «προαιώνιο εχθρό» για να αντιμετωπίσει τους Βούλγαρους ή να προσεγγίσει την Βουλγαρία για να εκδιώξει τους Οθωμανούς από τα Βαλκάνια; Σ' αυτό το ερώτημα καλούνταν ν' απαντήσουν οι ελληνικές κυβερνήσεις από το 1870. Η έναρξη του Μακεδονικού αγώνα το 1904 μαρτυρούσε την κατεύθυνση που ακολούθησε η Αθήνα, η δράση ωστόσο των Νεότουρκων έδωσε μια προσωρινή απάντηση. Τώρα τα εθνικά συμφέροντα υπαγόρευαν, όσο ποτέ άλλοτε, την πολιτική συμπόρευση με την Πύλη για την εκδίωξη των βουλγαρικών σωμάτων.¹²⁰

Παράλληλα, σε συνέχεια της προηγούμενης σύλληψης, είδε την μεταβολή ως την απαρχή της ελληνοοθωμανικής αυτοκρατορίας. Ενός μοντέλου διακυβέρνησης που προωθούσε την συνεργασία Ελλήνων και Τούρκων για την συγκρότηση μιας δυαδικής αυτοκρατορίας [ελληνοοθωμανικής] στα πρότυπα της Αυστροουγγαρίας. Η ιδέα εμφανίστηκε στον ελλαδικό χώρο την επαύριο του βουλγαρικού εκκλησιαστικού σχίσματος, με τον βουλευτή Κεφαλληνίας Γεώργιο Τυπάλδο-Ιακωβάτο να είναι εκ των πρώτων που εξέφρασε από το βήμα της ελληνικής βουλής, το 1880, την ιδέα μιας ελληνοοθωμανικής

¹¹⁸ Βλ. παραπάνω υποσημείωση 11, 13, 14 & 18

¹¹⁹ Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2008, σελ 32.

¹²⁰ Λίνα Λούβη, «Το εθνικό ζήτημα, "Σλαβικός κίνδυνος" και ελληνική εξωτερική πολιτική», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909, Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού [ε' τόμος]*, Αθήνα 2004, σελ 43.

συνομοσπονδίας, δηλώνοντας πως «όπου ο Τούρκος βάζει το πόδι του, εκεί βρίσκεται η Ρωμιοσύνη».¹²¹ Το 1908, η ιδέα θα οργανωθεί πολιτικά, με την συναίνεση του ελληνικού κράτους, μέσα από την μυστική Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως των Σουλιώτη-Δραγούμη. Οι εμπειρίες των δύο ανδρών από τον Μακεδονικό αγώνα, γέννησαν την αντίληψη πως ο ελληνισμός δύναται να συνυπάρξει στην περιοχή μονάχα με το τουρκικό στοιχείο. Ο «διεθνιστής» Σουλιώτης, αν μπορεί να μου επιτραπεί η λέξη αυτή για να χαρακτηρίσω την μη εθνοκεντρική πρόσληψη που διέκρινε το όραμά του σε σύγκριση πάντα με την άποψη που συμεριζόταν ο Δραγούμης, ασπάζοταν την δημιουργία ενός νέου «ανατολικού» κράτους που θα έφερε τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά όλων των λαών της αυτοκρατορίας που σε βάθος χρόνου θα κατασκεύαζαν μια «ανατολική» εθνική ταυτότητα. Αντίθετα, η ανατολική αυτοκρατορία του Δραγούμη αν και θα ήταν ένα κράμα ελληνικών και τουρκικών πολιτισμικών στοιχείων, θα διακρινόταν για την ελληνικότητά της χάρις στην πολιτισμική υπεροχή των Ελλήνων. Κατ' ουσίαν, ο Δραγούμης προωθούσε εκείνη την ερμηνεία της Μεγάλης Ιδέας που αναδείκνυε τον πολιτισμικό ρόλο της Ελλάδας στην Ανατολή.¹²²

Λίγα εικοσιτετράωρα μετά την καθεστωτική αλλαγή ήταν αρκετά για την σύνταξη του *Χρόνου* να υιοθετήσει την ελληνοοθωμανική συνεργασία που θα οδηγούσε στην αναμόρφωση της Ανατολής καθιστώντας την ισχυρή απέναντι σ' οποιονδήποτε εχθρό.

*Η Νέα Τουρκία θα αποτελέται από δύο κυρίως παράγοντας εθνικούς, τους Τούρκους κατά πρώτον και τους Έλληνες κατά δεύτερον λόγον. Ηνωμένα και συμπράττοντα υπό την αιγίδα της ελευθερίας και της ισοπολιτείας τα δύο έθνη δύναται να αναμορφώσωσι την Ανατολήν και καταστήσωσιν αυτήν ευδαίμονα και πολιτισμένην χώραν, όσον και ισχυράν κατά παντός εχθρού.*¹²³

Για την ευόδωση της συνεργασίας, αναφέρει, επιβάλλεται πνεύμα πειθαρχίας και αλληλεγγύης αλλά και η διαφύλαξη της φυσιогνωμίας του ελληνικού στοιχείου της αυτοκρατορίας με την διατήρηση των κοινοτικών και θρησκευτικών προνομίων του,¹²⁴ καθώς επίσης και η άρση των προσκομμάτων που δύναται να κλονίσουν τις σχέσεις των δύο χωρών, εννοώντας ίσως την διευθέτηση των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας.¹²⁵ Σ' αυτό το σημείο επιβάλλεται να σχολιάσουμε την αντιφατικότητα του *Χρόνου* που από την μια μεριά εμφανίζει το ελληνικό βασίλειο και το ελληνικό στοιχείο της αυτοκρατορίας έτοιμα να συνδράμουν στην εδραίωση του καθεστώτος, ενώ από την άλλη θέτει ως προϋπόθεση συνεργασίας την επίλυση των μεταξύ των δύο χωρών ανοιχτών θεμάτων. Η θέση του αυτή αν και δεν είναι παράλογη, δεδομένου πως για την επίτευξη αгаστικής συνεργασίας επιβάλλεται η αδιατάραχη σύμπνοια των συναλλασόμενων μερών, εντούτοις προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι υπονοείται ως προϋπόθεση συνεργασίας την ικανοποίηση ελληνικών διεκδικήσεων, είτε αυτές αφορούν την Κρήτη ή την Μακεδονία είτε τα προνόμια των Ελλήνων της αυτοκρατορίας.

¹²¹ Γεώργιος Μεταλληνός, *Πολιτική και Θεολογία: Ιδεολογία και πράξη του ριζοσπάστη πολιτικού Γεωργίου Τυπάλδου-Ιακωβάτου, 1813-1882*, Κατερίνη 1990, σελ 263. & Δημήτρης Κιτσίκης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924* [δ' έκδοση], Αθήνα 2003, σελ. 247.

¹²² Έλενα Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σελ 47.

¹²³ *Χρόνος*, 15/07/1908.

¹²⁴ *Χρόνος*, 18/07/1908 & 27/07/1908.

¹²⁵ *Χρόνος*, 18/07/1908.

Το κίνημα των Νεότουρκων έφερε την Ανατολή στα χέρια των αληθινών διαχειριστών της, γράφουν αι Αθήναι υπονοώντας φυσικά τους Έλληνες και τους Οθωμανούς. Ελληνικό χρέος καθίσταται η στήριξη του καθεστώτος, άνευ αυτής η αποτυχία των Νεότουρκων φαντάζει βέβαιη με τους κοινούς εχθρούς να ενισχύονται.¹²⁶ Την ακλόνητη πίστη στη συνεργασία των δύο εθνών θα διαρρήξει από την Σμύρνη ο γιατρός Νιαζήμ βέης, από τους πρωτεργάτες του επαναστατικού κινήματος, με την συνέντευξη που παραχώρησε στην εφημερίδα. Μεταξύ άλλων, ο Νιαζήμ βέης θ' αποκαλύψει τις ιδέες του περί του καινούργιου αυτοκρατορικού μοντέλου, την ισοπέδωση δηλαδή των εθνοτήτων χάριν μιας ομόγλωσσης και ενιαίας οθωμανικής πατρίδας. Στην ερώτηση του Μιχαήλ Αργυρόπουλου, συνεργάτη των Αθηνών στη Σμύρνη, σχετικά με την πολιτική που θα ακολουθήσουν οι Νεότουρκοι στο ζήτημα της γλώσσας ο ερωτηθείς έδωσε την ακόλουθη απάντηση,

Το νέον Κράτος, διά το οποίον ημείς όλοι ειργάσθημεν με θυσίαν της ζωής μας, εννοεί να ζήση ως τοιούτον. Ομοειδές και ομόγλωσσον και συμπαγιμένον. Δεν εξήλθομεν από την μίαν συμφοράν δια να εισέλθωμεν εις άλλην. Δέον να σημειωθή καλώς ότι ουδέποτε ωνειρεύθημεν να ίδωμεν, ούτε θα ίδωμεν την Τουρκίαν μεταβαλλομένην εις Αυστρίαν με τας πολυπλόκους φυλετικές και γλωσσικάς διαιρέσεις.¹²⁷

Ο μεγάλος φόβος του Νιαζήμ, όπως φαίνεται στο παραπάνω απόσπασμα, ήταν μήπως η Πύλη ακολουθήσει τον δρόμο της Αυστριακής αυτοκρατορίας, εκείνον της αποκέντρωσης και του κατακερματισμού. Πιο συγκεκριμένα, οι Αψβούργοι της Αυστρίας είχαν εγκαινιάσει ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα ένα σχέδιο μεταρρυθμίσεων, το οποίο αν και κορυφώθηκε κατά την βασιλεία του Φραγκίσκου Ιωσήφ ΙΙ εν τέλει δεν κατάφερε να αποτρέψει τις εσωτερικές ταραχές. Αντιμέτωπη με επικίνδυνους για την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας κλυδωνισμούς μετά τις επαναστάσεις του 1848 και τις εθνικές διεκδικήσεις των λαών της, η Βιέννη θα αποφασίσει το 1864 να μοιραστεί την εξουσία με τους Μαγυάρους. Η μοναρχία θα μετατραπεί σε δυαρχία και η αυτοκρατορία θα μετονομαστεί σε Αυστροουγγρική. Ο Φραγκίσκος Ιωσήφ ΙΙ θα κάνει «άνοιγμα προς τα κάτω» με την παραχώρηση αρκετών δικαιωμάτων στους λαούς του, δίχως ουδέποτε να επιδιώξει την διαμόρφωση μιας ενιαίας εθνικής ταυτότητας. Αντιθέτως, οι Νεότουρκοι έχοντας να αντιπαρέλθουν πέραν των εσωτερικών δυσκολιών και την επεκτατικότητα των Μεγάλων Δυνάμεων και των γειτόνων τους, στόχευαν, όπως και ο Νιαζήμ αφήνει να εννοηθεί, στη διαμόρφωση μιας οθωμανικής ταυτότητας βασισμένης στην κοινή πατρίδα και ιστορία των λαών της κι αυτό υπό την άμεση εποπτεία του κέντρου.¹²⁸

Επανερχόμενοι στις δηλώσεις του συνεντευξιαζόμενου, θα τον δούμε σε άλλο σημείο της συνέντευξης να κατηγορεί τους Έλληνες για άκρατο σωβινισμό αναφέροντας πως «προσκεκολλημένοι εις την Ελληνικήν ιδέαν δυσανασχετούσι να επικοινωνήσωσιν εν αδελφική εκχύσει μεθ' ημών»¹²⁹. Με την εφημερίδα να ανταπαντά, «είνε σωβινισταί οι Έλληνες, και πρέπει να είνε, διότι μόνον ως τοιούτοι

¹²⁶ Αθήναι, 4/09/1908.

¹²⁷ Αθήναι, 8/09/1908.

¹²⁸ Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», ό.π., σελ 34-35.

¹²⁹ Αθήναι, 8/09/1908.

διετηρήθησαν μέχρι τούδε». ¹³⁰ Ταυτόχρονα διατυπώνει την ελπίδα να μην αντανakλά ο «σωβινισμός» του Νιαζήμ την ολότητα του Νεοτουρκικού Κομιτάτου, διότι σ' αυτή την περίπτωση το πολιτικό του εγχείρημα είναι καταδικασμένο σ' αποτυχία. ¹³¹ Οι ιθύνοντες της Πύλης, θα υπογραμμίσει, οφείλουν να νοήσουν τα συμφέροντα της καλής γειτονίας και να εργαστούν μετά της Ελλάδος. ¹³² Αξίζει να σχολιάσουμε σ' αυτό το σημείο «τα δύο μέτρα και δύο σταθμά» που χρησιμοποιεί η εφημερίδα για τον εθνικισμό των δύο κρατών. Συγκεκριμένα, ο ελληνικός εθνικισμός αξιολογείται θετικά, καθώς εκλαμβάνεται ως ασπίδα προστασίας των εθνικών διεκδικήσεων αλλά και της ταυτότητας του έθνους, ενώ αντιθέτως ο νεοτουρκικός που επιζητά την ακεραιότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όταν αντιπαράβάλλεται με τον αντίστοιχο ελληνικό, αποκτά αυτομάτως αρνητικό πρόσημο αφού «απειλεί το έθνος». Η στάση αυτή δεν αποτελεί φυσικά πρωτοτυπία των *Αθηνών*, καθώς γενικότερη είναι η αντίληψη πως η νομιμοποίηση αυτών που καλούνται «εθνικά δίκαια» είναι επιτακτική προκειμένου να μη χαρακτηριστεί μειοδοτικό ένα έντυπο ή ένα κόμμα, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά παγκοσμίως. Έτσι «εμείς», στην προκειμένη περίπτωση το ελληνικό έθνος και οι διεκδικήσεις αυτού κρίνονται ακριβοδίκαιες και ιστορικά θεμελιωμένες. Αντίστοιχα οι διεκδικήσεις του «άλλου», του συγκυριακού αντιπάλου μας, είναι πάντοτε εκδηλώσεις που υποκρύπτουν τον άκρατο σωβινισμό του. Σε καμία περίπτωση δεν επιχειρείται ενσυναίσθηση, συναισθηματική δηλαδή ταύτιση με τον «άλλον», για την κατανόηση της συμπεριφοράς και των πολιτικών του σκοπών, με αποτέλεσμα να κρίνονται εκ του προοιμίου οι επιδιώξεις του ως εχθρικές και παράλογες.

Μεθυσμένη από την αλλαγή που συντελέσθει στη γείτονα επικράτεια, η συντακτική ομάδα της *Πατρίδος* θα γράψει,

Νέοι ορίζοντες ευρείς και φωτεινοί διανοίγονται εις την Ανατολήν. Τα δύο στοιχεία, οι δύο γίγαντες, οι επί πέντε αιώνας γενναίως παλεύοντες, ο ελληνισμός και ο μουσουλμανισμός, καταθέτουν αμοιβαίως τα όπλα και δίδουν προς αλλήλους χείρα αιώνιας φιλίας. ¹³³

Η Ανατολή ανήκει εις την Ανατολήν! Σεις οι άλλοι είσθε ξένοι. Τα γηγενή στοιχεία είμεθα ημείς. Δυνάμεθα να κυβερνηθώμεν μόνοι μας και να ζήσωμεν μόνοι μας. ¹³⁴

Ο Ελληνισμός συνεχίζει βρέθηκε ξάφνου επί στέρεου πολιτικού εδάφους που του εξασφαλίζει τις κατάλληλες συνθήκες για την επίτευξη των εθνικών του δικαίων. ¹³⁵ Όντας πλέον «μέγα και ισχυρόν στοιχείον της κοινοπραξίας και της αρμονικής συμβίσεως εν τω μέλλοντι μετά των Τούρκων», δύναται υπό το σύνταγμα αφενός να εργαστεί προς την κατατρόπωση του μεγάλου εχθρού στη Μακεδονία, δηλαδή των Βουλγάρων, ¹³⁶ και αφετέρου ν' ανασυνταχθεί πολιτικά και να θωρακίσει τα συμφέροντά του. ¹³⁷ Ορμώμενη από τις δηλώσεις του Νιαζήμ βέη, η εφημερίδα θα σχολιάσει οτι την δεδομένη στιγμή που προέχει η πολιτική αναγέννηση της αυτοκρατορίας θα έπρεπε να αποφεύγεται η εκφορά τέτοιων

¹³⁰ *Αθήναι*, 10/09/1908.

¹³¹ *Αθήναι*, 10/09/1908.

¹³² *Αθήναι*, 20/09/1908.

¹³³ *Πατρίς*, 22/07/1908.

¹³⁴ *Πατρίς*, 24/07/1908.

¹³⁵ *Πατρίς*, 27/07/1908.

¹³⁶ *Πατρίς*, 28/07/1908.

¹³⁷ *Πατρίς*, 10/08/1908.

δογματικών δηλώσεων στο δημόσιο λόγο, οι οποίες ενδέχεται να κλονίσουν το αίσθημα αλληλεγγύης και συνεργασίας μεταξύ των αυτοκρατορικών λαών.¹³⁸ Στο άρθρο της επόμενης ημέρας θα συμπληρώσει επιτακτικά πως μονάχα «ο ελληνισμός είναι το μόνον αυτό και ειλικρινές έρεισμα εν Ανατολή» που θα συμβάλλει στην παγίωση της Νέας Τουρκίας, διότι η πρότερη συμβίωση του με το μουσουλμανικό στοιχείο έχει αποδείξει πως δεν διακατέχεται από φοβίες περί εθνολογικών αλλοιώσεων.¹³⁹

Η Ακρόπολις με σειρά άρθρων του πολιτικού ανταποκριτή της στην Κωνσταντινούπολη υπό τον γενικό τίτλο «Η θέσις του ελληνισμού μετά το νέον καθεστώς», σημειώνει πως ο φιλοτουρκισμός των Ελλήνων είναι απότοκο του ονείρου τους περί απαλλαγής της Μακεδονίας από τους Βούλγαρους, της αποτίναξης της απολυταρχίας και της οικοδόμησης μιας ελληνοοθωμανικής συνεργασίας.¹⁴⁰ «Όχι αφομοίωσιν εθνικήν, όχι συγχώνευσιν. Αυτό δεν εννοούμεν ημείς, οι Έλληνες του οθωμανικού κράτους [...] Εννοούμεν σύμπραξιν των εθνοτήτων, εν ενότητι Κράτους, όπερ είναι και λέγεται Τουρκικό ή Οθωμανικό», θα γράψει με απόλυτη σαφήνεια ο συντάκτης απαντώντας στις δηλώσεις περί μιας ενιαίας εθνότητας του Νιαζήμ βέη.¹⁴¹ Παρά τις ελπίδες του ελληνισμού, θα σημειώσει σ' επόμενο άρθρο, η σύμπραξη δεν φαίνεται να βρίσκεται στο μυαλό κανενός Τούρκου που εκ φύσεως αδυνατεί να κατανοήσει την έννοια της ισότητας των λαών ανεξαρτήτως θρησκείας ή εθνότητας.¹⁴² Αξίζει να τονίσουμε, πως η δυσπιστία προς τους Νεότουρκους δεν προέρχεται αποκλειστικά από τις δηλώσεις του Νιαζήμ βέη, καθώς κάποια άρθρα συντάχθηκαν και αποστάλθηκαν στην εφημερίδα πριν την δημοσίευση της συνέντευξης του. Φαίνεται συνεπώς πως ο συντάκτης είχε αντιληφθεί αρκετά νωρίς τον εθνοκεντρικό προσανατολισμό μιας μερίδας της ΕΕΠ και τηρούσε τις επιφυλάξεις του σχετικά με την πολιτική που θα ακολουθούσε όσον αφορά την συνύπαρξη των εθνών της αυτοκρατορίας.

*Το συναίσθημα της αδελφώσεως εκδηλούται πανταχού ζωηρώς υπό τε των Τούρκων και των Ελλήνων και παρασκευάζει πολιτικόν μέλλον ευσίωνον δια τους δύο λαούς [...] Κατά τον χρόνον τούτον ο ελληνοτουρκικός πληθυσμός μεγάλως θα αναπτυχθή· υπό δε το πνεύμα της ισότητος, της αδελφότητος και της ελευθερίας θα δημιουργηθή εν τη Ανατολή ευημερία υλική, πνευματική εξημέρωσις και απaráμμιλος πολιτισμός.*¹⁴³

Η άδολη συνεργασία των κύριων εθνολογικών στοιχείων της αυτοκρατορίας, δηλαδή των Ελλήνων και των Τούρκων, αποτελεί για τους *Καιρούς* «ασφαλές έρεισμα ισχύος και τάξεως»¹⁴⁴ της «ελληνικής Ανατολής»!¹⁴⁵ Η εσωτερική ασφάλεια του καθεστώτος εναπόκειται στη δράση του ελληνισμού,¹⁴⁶ θα γράψει επτά μέρες μετά την πολιτειακή μεταβολή. Ακόμα στο άρθρο της 25^{ης} Ιουλίου θα δηλωσεί emphaticά, ότι η εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων υπαγορεύει στο ελληνικό έθνος την υποστήριξη του τουρκικού καθεστώτος, το οποίο εκλαμβάνεται από το έθνος σαν «ασπίδα του εναντίον απειλούμένων

¹³⁸ Πατρίς, 9/09/1908.

¹³⁹ Πατρίς, 10/09/1908.

¹⁴⁰ Ακρόπολις, 6/09/1908.

¹⁴¹ Ακρόπολις, 12/09/1908.

¹⁴² Ακρόπολις, 15/09/1908.

¹⁴³ Καιροί, 15/07/1908.

¹⁴⁴ Καιροί, 16/07/1908.

¹⁴⁵ Καιροί, 18/07/1908.

¹⁴⁶ Καιροί, 18/07/1908.

κατακτήσεων των ανατολικών χωρών».¹⁴⁷ Κεντρική στο λόγο τους αποτελεί η ιδέα της πολιτικής σύμπραξης με τους σύνοικους τουρκικούς λαούς. Μέσω αυτής θεωρούν οι *Καιροί* πως οι ελληνικοί πληθυσμοί θα περισώσουν τα συμφέροντά τους και θα θέσουν παράλληλα τις βάσεις της ελληνοτουρκικής αυτοκρατορίας,¹⁴⁸ η οποία μέλλει «δια της ισχύος και της δόξης, να αναπτύξη το φως του ελληνικού πολιτισμού και να επαναγάγη τας Μούσας και τας επιστήμας εις την αρχαίαν κοιτίδα, δημιουργούσα απaráμιλλον, συν τω χρόνω, εθνικόν και πολιτικόν μεγαλείον».¹⁴⁹ Άξιο παρατήρησης είναι νομίζω το γεγονός ότι στο άρθρο της 18^{ης} Ιουλίου με τον τίτλο «Παραμύθια Χαλιμάς», οι *Καιροί* χρησιμοποιούν τον επιθετικό προσδιορισμό «ελληνική» για να χαρακτηρίσουν την Ανατολή ενώ στα υπόλοιπα άρθρα αναφέρονται στην Ανατολή ως «ελληνοοθωμανική». Ενδεχομένως, ο πρώτος προσδιορισμός να οφείλεται σε μια παρόρμηση της συντακτικής ομάδας που θαρρεί πως η πολιτειακή αλλαγή θα οδηγήσει στην ανάδειξη της ισχύς του ελληνικού στοιχείου της αυτοκρατορίας. Ίσως πάλι να χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να δηλωθούν οι πολιτιστικές ρίζες της Ανατολής, το ελληνικό παρελθόν της, γεγονός που θα δικαιολογούσε και θα καθιστούσε αναγκαία την εμπλοκή του ελληνικού βασιλείου στην πολιτισμική διαμόρφωσή της. Από την άλλη, ο όρος «ελληνοοθωμανική Ανατολή» υποδηλώνει με την σειρά του την διπλή πολιτιστική και πληθυσμιακή ταυτότητα της περιοχής καθώς και το ζητούμενο της συνεργασίας των δύο λαών, Ελλήνων και Τούρκων.

Οι δηλώσεις του Πατριάρχη κατά του κινήματος.

Ο Χρήστος Δεβετζής ή Δημητριάδης ανήλθε για πρώτη φορά στον θρόνο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τον Οκτώβριο του 1878, σε ηλικία μόλις 44 ετών, ως Ιωακείμ ΙΙΙ. Παρά την μέριμνα που επέδειξε στα οικονομικά και εκπαιδευτικά ζητήματα του Πατριαρχείου, κατηγορήθηκε από πολιτικούς κύκλους στην Ελλάδα και από θρησκευτικούς του αντιπάλους για χρονοτριβή στην διένεξη με την βουλγαρική εκκλησία. Η ευθεία αντίθεση του με την κυβέρνηση του Τρικούπη τόσο για την διαχείριση του βουλγαρικού ζητήματος [ο Πατριάρχης φιλοδοξούσε να αποκαταστήσει την οικουμενικότητα της θέσης του, επαναφέροντας τους Βούλγαρους υπό την θρησκευτική ομπρέλα του Πατριαρχείου], όσο και για την εκπαιδευτική και πολιτιστική πολιτική που έπρεπε να υιοθετήσει το ελληνικό μιλλέτ, έφεραν τον Ιωακείμ ΙΙΙ σε δυσχερή θέση.¹⁵⁰ Το 1884, θα βρεθεί αντιμέτωπος με τον Αμπντούλ Χαμίτ ΙΙ, εξαιτίας της πρόθεσης του τελευταίου να επέμβει σε ζητήματα του μιλλέτ που ελέγχονταν από το Πατριαρχείο, όπως ήταν η κοσμική εκπαίδευση και το οικογενειακό δίκαιο. Συνέπεια της σύγκρουσης υπήρξε η παραίτηση του από το αξίωμα του Πατριάρχη, στο οποίο επανήλθε κατά το 1901, έπειτα από την παύση του Κωνσταντίνου V από τα πατριαρχικά καθήκοντα. Η θητεία του έληξε το 1912 με τον θάνατο του.¹⁵¹

Όπως στην δεκαετία του 1870 ο Ιωακείμ ΙΙΙ είχε βρεθεί μπροστά σε ένα κρίσιμο ζήτημα για το ελληνικό έθνος λόγω των βουλγαρικών εκκλησιαστικών απαιτήσεων, έτσι και η επανάσταση των

¹⁴⁷ *Καιροί*, 25/07/1908.

¹⁴⁸ *Καιροί*, 10/08/1908.

¹⁴⁹ *Καιροί*, 18/08/1908.

¹⁵⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* [ιδ' τόμος], σελ 19-20.

¹⁵¹ Βασίλειος Σταυρίδης, *Οικουμενικοί Πατριάρχαι*, Θεσσαλονίκη 1978. || Τις πληροφορίες για τον Ιωακείμ ΙΙΙ τις άντλησα από το κείμενο του Σταυρίδη που βρίσκεται δημοσιευμένο στην επίσημη ιστοσελίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως: <http://www.ec-patr.org/list/index.php?lang=gr&id=311>

Νεοτούρκων τον έφερε μπροστά σε μια κατάσταση που φιλοδοξούσε να μεταβάλλει την θέση του ίδιου ως αρχηγού του ελληνικού μιλλέτ, αλλά και την οργάνωση του μιλλέτ μέσα στο αυτοκρατορικό οικοδόμημα. Οι διακηρύξεις των Νεότουρκων άφηναν με σαφήνεια να εννοηθεί πως η διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας θα λάμβανε κοσμική υπόσταση, γεγονός που σήμαινε πως ο Πατριάρχης θα περιοριζόταν στον ρόλο του ως θρησκευτικού ηγέτη, ενώ το μιλλέτ έπρεπε στο εξής να απεμπλακεί από το Πατριαρχείο σε ζητήματα που σχετίζονταν με την εκπαίδευση και την πολιτική και να οργανωθεί με κοσμικά πρότυπα.¹⁵²

Το μεταρρυθμιστικό νεοτουρκικό πρόγραμμα ήταν κατά συνέπεια απειλή για τα πατριαρχικά προνόμια που επί αιώνες είχαν παραμείνει αδιασάλευτα από τους σουλτάνους. Είτε επειδή αντιλήφθηκε τον κίνδυνο που διέτρεχαν τα προνόμια του, είτε αδυνατώντας να δει ή ακόμα και να δεχθεί το νέο ορίζοντα δράσης που διάνοιγε το κομιτάτο για την αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας και των εθνών της, ο Ιωακείμ ΙΙΙ εκφράστηκε δημοσίως αρνητικά για τους κινηματίες.¹⁵³ Λίγες μέρες μετά την αποκάτασταση του συντάγματος ο Πατριάρχης επισκεπτόμενος τον Μεγάλο Βεζύρη, Σαΐτ πασά, δήλωσε την λύπη του για την επαναφορά του συντάγματος του Μιντχάντ πασά και εξέφρασε την επιφύλαξη του για τους σκοπούς του κινήματος. Οι δηλώσεις του που έγιναν ευθύς γνωστές, προκάλεσαν αρχικά αντιδράσεις στις τάξεις των Ελλήνων της αυτοκρατορίας,¹⁵⁴ αλλά και στις αθηναϊκές εφημερίδες που κατηγορήσαν άλλες σφοδρά, άλλες πιο ήπια την επιλογή του Πατριάρχη να τηρήσει αμυντική στάση έναντι του κινήματος.

Για τον Χρόνο του Χαϊρόπουλου, οι δηλώσεις του Ιωακείμ ΙΙΙ δεν είναι παρά προϊόν παρεξηγήσης ή σκόπιμης διαστρέβλωσης διότι, όπως τονίζει, δεν μπορεί ο αρχηγός του ελληνικού ποιμνίου να εκφράζει δημοσίως διαφορετική γνώμη από εκείνη που έχει ήδη εκδηλώσει το έθνος.¹⁵⁵ Επιδίωξη εξάλλου του συντάγματος είναι η άρση της βίας και όχι η παραβίαση των αδιασάλευτων δικαιών του ελληνισμού. Υπερασπιζόμενος τον Ιωακείμ ΙΙΙ από τα πυρά των υπόλοιπων εφημερίδων και των θρησκευτικών του αντιπάλων, θα επισημάνει πως οι μικροκομματισμοί οφείλουν να παραμεριστούν ενώπιον της μεγάλης ευκαιρίας που παρέχεται εκ του συντάγματος στον ελληνισμό να κυριαρχήσει στα οθωμανικά κοινά.¹⁵⁶

Έναντι του Πατριάρχη, οι Αθήναι θα τηρήσουν επικριτική στάση χαρακτηρίζοντας την αντίληψη του ως κεφαλαιώδες σφάλμα που απειλεί το γένος. Η υπέρμετρη επιφυλακτικότητα του και η πεποίθηση πως η καθεστωτική αλλαγή είναι προσωρινή, τον ώθησαν να εκφραστεί ενάντια στην θέληση του έθνους, αμφιβάλλοντας για τον πολιτικό ορίζοντα που διανοίγεται για τον ελληνικό στοιχείο της αυτοκρατορίας.¹⁵⁷ Στις 21 Ιουλίου, η στήλη της «Ανατολικής Επιθεώρησης» θα φιλοξενήσει ένα καυστικό κείμενο για τον Πατριάρχη όπου θα αναφέρει πως «πάντοτε αντιτίθεται εις του Γένους την θέλησιν, πάντοτε αντιδρά κατά ευγενών και μεγάλων αγώνων, πάντοτε [...] απεργάζεται συμφοράς και καταστροφάς», ρίχνοντας του επίσης ευθύνες για το θρησκευτικό χάσμα που επήλθε με τους Βούλγαρους. Στις επόμενες γραμμές η σύνταξη της εφημερίδας θα γίνει πιο επιθετική κατηγορώντας τον για κοντόφθαλμη συμπεριφορά, ότι δηλαδή εργάζεται για την διατήρηση της προσωπικής του εξουσίας, την στιγμή που η επανάσταση

¹⁵² Βλ. παραπάνω υποσημείωση 18.

¹⁵³ Κόσμος Τσελιγκαρίδης, *Οι Οθωμανικές βουλευτικές εκλογές του 1908 και του 1912: Η περίπτωση της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ 34. & Έλενα Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σελ 43.

¹⁵⁴ Σία Αναγνωστοπούλου, ό.π., σελ 459.

¹⁵⁵ Χρόνος, 19/07/1908.

¹⁵⁶ Χρόνος, 4/08/1908.

¹⁵⁷ Αθήναι, 19/07/1908.

απομακρύνει τον σλαβικό κίνδυνο από την Μακεδονία και τη Θράκη.¹⁵⁸ Τέτοιου είδους ολισθήματα, μιας και τα αναγνωρισμένα εκ του συντάγματος προνόμια δεν διατρέχουν κάποιον κίνδυνο, όπως διαβεβαίωσε σε συνέντευξη του ο οθωμανός πρέσβης στην Αθήνα, Ναμπή βέης,¹⁵⁹ δεν επιτρέπονται στον άνθρωπο που άγει τις τύχες του ελληνισμού, «ας σπεύσουν οι φίλοι του να του συστήσουν την παραίτηση» και ας σπεύσει ταυτόχρονα ο ελληνισμός να καταθέσει την ειλικρινή φιλία του προς εμπέδωση της τάξης, θα προτείνει επιτακτικά η εφημερίδα.¹⁶⁰

Η *Πατρίς* δεν θα προβεί σε επίθεση προς το πρόσωπο του Πατριάρχη, αντ' αυτού θα επιχειρήσει να καθησυχάσει τους αναγνώστες της. Θα επισημαίνει πως οι Νεότουρκοι, έχοντας επίγνωση τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του ελληνικού πληθυσμού και ότι το μέλλον της Τουρκίας κείται στην αγαστή συνεργασία τους μ' αυτό, είναι αδύνατον και συνάμα ασύμφορο να προβούν σε περιορισμό των ελληνικών προνομίων.¹⁶¹ Εξάλλου, θα συμπληρώσει, απεσταλμένοι του καθεστώτος αλλά και ο πρίγκιπας Σαμπαχεντίν επισκέφτηκαν το Πατριαρχείο, διαβεβαιώνοντας τον Πατριάρχη για την ασφάλεια αυτών.¹⁶²

Η *Ακρόπολις* θα είναι η μοναδική εφημερίδα που δεν θα συστρατευτεί μήτε με τον Πατριάρχη μήτε με τους εχθρούς του.¹⁶³ Ο χειρισμός του θέματος από τον Γαβρηλίδη υπήρξε λεπτός. Προσπάθησε κυρίως να κατευνάσει τα πνεύματα, παρουσιάζοντας ανταποκρίσεις από την οθωμανική πρωτεύουσα που άφηναν να εννοηθεί ότι ουδείς κίνδυνος υφίσταται για τα πατριαρχικά προνόμια.¹⁶⁴ «Είμεθα οπαδοί της διοικητικής αποκεντρώσεως και εννοούμεν να σεβασθώμεν και την υμετέραν γλώσσαν και τα προνόμια των Πατριαρχείων», θα δηλώσει ο πρίγκιπας Σαμπαχεντίν σε συνάντηση του με τον Πατριάρχη, με τον ανταποκριτή της εφημερίδας να ευελπιστεί στην επικράτηση των φιλελεύθερων ιδεών του πρώτου έναντι της εθνικιστικής μερίδας των Νεοτούρκων που μέλλει σε ενδεχόμενη νίκη της να καταστήσει δυσάρεστη την θέση των χριστιανών της αυτοκρατορίας.¹⁶⁵

Η αδυναμία να διακρίνει την ευκαιρία ανάπτυξης που προσφέρει το σύνταγμα, παρά τα πνευματικά και προσωπικά του χαρίσματα, είναι ικανή κατά τους *Καιρούς* να του στερήσει το Πατριαρχικό αξίωμα. Στις 20 Ιουλίου θα γράψουν χαρακτηριστικά ότι «δια τούτων σκέψεων και πράξεων καθιστά ανέφικτον και επιβλαβή την διατήρησιν του επί του Οικουμενικού θρόνου».¹⁶⁶ Ο Πατριάρχης υπερασπιζόμενος τον εαυτό του στον Μαραγκόπουλο, ανταποκριτή των *Καιρών* στην Κωνσταντινούπολη, θα δηλώσει, «Είμαι επιφυλακτικός [...] Ζητώ να διαφυλάξω τα προνόμια της Εκκλησίας», ενώ θα κατακεραυνώσει τους πολιτικούς του αντιπάλους για σκόπιμη διαστρέβλωση των λεγομένων του.¹⁶⁷ Λίγες μέρες μετά την αποκλειστική συνέντευξη του Πατριάρχη στη εφημερίδα, βλέπουμε την στάση της να μετριάζεται. Από εκεί που έκρινε υπερβολικές τις φοβίες του, θα παρουσιάσει τους Νεότουρκους ως απειλή

¹⁵⁸ *Αθήναι*, 21/07/1908.

¹⁵⁹ *Αθήναι*, 23/08/1908.

¹⁶⁰ *Αθήναι*, 4/08/1908 | Κάλεσμα παραίτησης είχε απευθύνει η εφημερίδα και στο φύλλο της 21^{ης} Ιουλίου.

¹⁶¹ *Πατρίς*, 18/08/1908.

¹⁶² *Πατρίς*, 22/08/1908.

¹⁶³ Να σημειωθεί για ακόμη μια φορά πως εξαιτίας της αδυναμίας να βρεθούν τα φύλλα της εφημερίδας από τον Ιούνιο έως και τις αρχές του Αυγούστου, δεν μπορούμε να διαμορφώσουμε σαφή εικόνα για την άμεση αντίδραση της κατά την γνωστοποίηση της είδησης.

¹⁶⁴ *Ακρόπολις*, 19/08/1908, 22/08/1908 & 24/08/1908.

¹⁶⁵ *Ακρόπολις*, 28/08/1908..

¹⁶⁶ *Καιροί*, 20/07/1908.

¹⁶⁷ *Καιροί*, 22/07/1908.

για το έθνος, «θέλουν να υποτάξουν τα ελληνικά σχολεία εις την διεύθυνσιν Τούρκων υπουργών, να εκμηδενίσωσι τας ελληνικάς κοινότητας [...] να καταργήσωσι δε τα προνόμια των νήσων και του Οικουμενικού Πατριαρχείου».¹⁶⁸ Μπροστά στην απειλή του «εθνικού αφανισμού» θα προτείνει την εγκατάλειψη των συνταγματικών αγαθών με την προϋπόθεση να διαφυλαχθούν τα προνόμια.¹⁶⁹

Το *Εμπρός* θα κρίνει αφενός αρνητικά τον Πατριάρχη, αφετέρου θα παρουσιάσει μια καθησυχαστική εικόνα όσον αφορά τα προνόμια. «Δεν είναι λοιπόν πιθανόν, ότι εξεφράσθη κατά του πολιτεύματος, ή ότι παρέσχεν εν γένει ενδείξεις δυσμενείας κατ' αυτού» θα αναφέρει στο άρθρο «Φήμαι αδέσποτοι», διατηρώντας μια κάποια επιφύλαξη για το βάσιμο της είδησης που έφτασε από την Κωνσταντινούπολη.¹⁷⁰ Λίγες γραμμές πιο κάτω, ωστόσο, τα λεγόμενα του θα λάβουν επιθετική μορφή. Θα υποστηρίξει ότι δεν διαχειρίζεται ορθά την εμπιστοσύνη του ποιμνίου του υπό τις τωρινές συνθήκες, ενώ θα τον αποκαλέσει σκώληκα που τρέφεται από την σήψη του παλιού καθεστώτος και ως εκ τούτου αντιμετωπίζει κάθε νεωτερικότητα με φοβία και εχθρότητα. Λόγια αν μη τι άλλο σκληρά για να απευθύνονται προς το πρόσωπο του θρησκευτικού αρχηγού της ανατολικής εκκλησίας.

*Ουδεμία υπάρχει αμφιβολία, ότι άνθρωποι αποζώντες εκ του παλαιού καθεστώτος και δυνάμενοι να υπάρξωσιν ως οι σκώληκες μόνον εκ της σήψεως ήτις παράγεται εξ' αυτού, θα εκφράσωσι γνώμας εχθρικής προς το Σύνταγμα.*¹⁷¹

Σε επόμενο του άρθρο, το *Εμπρός* θα τονίσει τον θρησκευτικό χαρακτήρα της θέσης του Πατριάρχη, γεγονός που θα έπρεπε να τον κρατά μακριά από πολιτικές ιδέες.¹⁷² Εδώ μάλλον η εφημερίδα λησμονεί πως ο εκάστοτε Πατριάρχης έφερε τον τίτλο του Μιλλέτ Μπασί [millet basi ή basparas millet], δηλαδή θεωρείτο από την Πύλη ως ο εθνάρχης του μιλλέτ των Ρωμίων. Ετοιμολογικά ο όρος «εθνάρχης» [έθνος + άρχομαι] σημαίνει αυτός που κατευθύνει το έθνος, αν τώρα εξετάσουμε τον ρόλο του Πατριάρχη εντός του συστήματος των μιλλέτ θα αντιληφθούμε πως δεν περιοριζόταν σε θρησκευτικής φύσεως αρμοδιότητες, αλλά συνάμα ήταν υπεύθυνος για την επίλυση ζητημάτων οικογενειακού δικαίου, για την εκπαίδευση του μιλλέτ αλλά και για την εκπροσώπηση του ενώπιον του σουλτάνου.¹⁷³ Εξ' αυτών μπορούμε με βεβαιότητα να αποφανθούμε πως δρούσε όχι μόνο ως θρησκευτικός ηγέτης αλλά και ως πολιτικός αρχηγός. Ακόμα και κατά τα Τανζιμάτ που μετρίασαν την πολιτική του δύναμη με την εκλογή λαϊκών αντιπροσώπων στα όργανα διοίκησης,¹⁷⁴ ο Πατριάρχης ποτέ δεν έπαψε να αναμειγνύεται με τα πολιτικά ζητήματα του μιλλέτ.

Επανερχόμενοι τώρα στα γραφόμενα του *Εμπρός*, θα παραδεχθεί σ' άλλο άρθρο του πως το συνταγματικό καθεστώς όντως αναιρεί κάποια εκκλησιαστικά προνόμια, ωστόσο η εύρυθμη λειτουργία του σε συνδιασμό με την εφαρμογή της αρχής της ισοπολιτείας παρέχουν στους Έλληνες της αυτοκρατορίας δικαιώματα ελεύθερου πολίτη,¹⁷⁵ τα οποία έσπευσαν να προασπιστούν οι Νεότουρκοι απομακρύνοντας

¹⁶⁸ *Καιροί*, 3/08/1908.

¹⁶⁹ *Καιροί*, 22/07/1908 .

¹⁷⁰ *Εμπρός*, 19/07/1908.

¹⁷¹ *Εμπρός*, 19/07/1908.

¹⁷² *Εμπρός*, 21/07/1908.

¹⁷³ Σία Αναγνωστοπούλου, «Οι όροι μιλλέτ, γένος, έθνος, οικουμενικότητα, αλτρωτισμός στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Αθήνα 2004, σελ 662

¹⁷⁴ Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική αυτοκρατορία», ό.π., σελ 35

¹⁷⁵ *Εμπρός*, 13/08/1908.

κάθε ύποπτη σκιά που θα μπορούσε να ταράξει την πρόθεση τους για ειλικρινή και αρμονική συμβίωση μεταξύ των λαών της αυτοκρατορίας.¹⁷⁶

Η εκδρομή στη Σμύρνη. Το ταξίδι του Ράλλη.

Το αμέσως επόμενο διάστημα, έπειτα από την καθεστωτική αλλαγή, βρήκε την ελληνική κυβέρνηση σε στάση αναμονής. Το αρχικό μούδιασμα, συνέπεια της αβεβαιότητας περί του τι μέλλει γενέσθαι στην γειτονική επικράτεια μετά την επαναφορά του συντάγματος αλλά και τι είδους επιπτώσεις θα επιφέρει στις εθνικές διεκδικήσεις, θα εγκαταλειφθεί σχετικά γρήγορα. Η κυβέρνηση Θεοτόκη, επηρεασμένη ίσως από τον τύπο που αναφερόταν με ενθουσιώδη λόγια για την ευκαιρία που προσφέρεται στον ελληνικό πληθυσμό να προοδεύσει εντός της Νέας Τουρκίας καθώς και της επίσης ιστορικής ευκαιρίας που δίνεται στα δύο έθνη να εργαστούν προκειμένου να οικοδομήσουν την ελληνοοθωμανική Ανατολή, εκδήλωσε με προσεκτικές κινήσεις την υποστήριξη και την πίστη της προς το νεοτουρκικό καθεστώς με τον σταδιακό αφοπλισμό των Ελλήνων αξιωματικών που μάχονταν στη Μακεδονία¹⁷⁷ και το ενδιαφέρον της να συνεργαστεί στενά μαζί του, όπως μαρτυρά και η αποστολή του Αλεξανδρή στην οθωμανική πρωτεύουσα.¹⁷⁸

Η αντιπολίτευση με τον αρχηγό της, Δημήτριο Ράλλη, θα εκφραστεί με θέρμη προς το κίνημα και τις επιδιώξεις του. Η υποστήριξη του Ράλλη δεν θα περιοριστεί μονάχα σε ενθουσιώδεις διακηρύξεις, με τον Αττικάρχη πολιτευτή να πραγματοποιεί το φθινόπωρο περιοδεία στην οθωμανική επικράτεια. Σταθμοί αυτής θα αποτελέσουν μεγάλα κέντρα του ελληνισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως είναι τα Ιωάννινα, η Θεσσαλονίκη, το Μοναστήρι και η Κωνσταντινούπολη. Στο ταξίδι του συνομιλώντας με τους εκτός του βασιλείου Έλληνες και με στελέχη του Κομιτάτου θα κοινωνήσει την πίστη του προς το νέο καθεστώς και τις καινούργιες προοπτικές συνεργασίας που διαφαίνονται μεταξύ των δύο εθνών. Κατά την διάρκεια της διαμονής του στην Θεσσαλονίκη, παρασυρόμενος από την ένθερμη υποδοχή που του επιφύλαξαν οι εκεί Νεότουρκοι και ενδεχομένως επιθυμώντας να καταδείξει την θετική του προδιάθεση προς το πρόσωπό τους, υπέσπεσε στο κεφαλαιώδες λάθος να παραδεχθεί την εμπλοκή του ελληνικού κράτους, μέσω των αξιωματικών του στο Γενικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης, στον ένοπλο αγώνα της Μακεδονίας. Παράλληλα θα αποκαλύψει και τον αριθμό των αξιωματικών που δρούσαν μυστικά σε ολόκληρη την Μακεδονία. Αν και η οθωμανική κυβέρνηση ήταν ενήμερη για την δράση που είχαν οι Έλληνες αξιωματικοί στο έδαφός της, εντούτοις ποτέ δεν είχε στην διάθεσή της αποδεικτικά στοιχεία που καταδείκνυαν ότι οι εν λόγω αξιωματικοί δρούσαν υπό τις διαταγές της Αθήνας. Η παραδοχή του Ράλλη, όμως, θα ανατρέψει τα εως τότε δεδομένα, πρώτον, διότι θα επιβεβαιώσει την ανάμειξη της ελληνικής κυβέρνησης στα εσωτερικά ενός τρίτου κράτους και δεύτερον θα φέρει την κυβέρνηση των Αθηνών σε αμηχανία καθώς δεν ήταν σε θέση να αντικρούσει τα λεγόμενά του. Μη ξεχνάμε πως ο Ράλλης, εκτός από αρχηγός της αντιπολίτευσης, είχε διατελέσει και πρωθυπουργός της χώρας και μάλιστα η τρίτη του θητεία ήταν κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1905 ενώ ο Μακεδονικός αγώνας βρισκόταν σε εξέλιξη, συνεπώς το

¹⁷⁶ Εμπρός, 18/08/1908.

¹⁷⁷ Κόσμος Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 33.

¹⁷⁸ Βλέπε παραπάνω σημείωση, 27.

πολιτικό του status προσέδωδε ιδιαίτερη βαρύτητα στα λόγια του. Η αντίδραση του ελληνικού Προξενείου υπήρξε ακαριαία, ασκώντας δριμεία κριτική στις δηλώσεις του, ωστόσο αδυνατούσε να διορθώσει την ζημιά που είχε ήδη προκληθεί. Τις επόμενες μέρες οι Έλληνες αξιωματικοί θα λάμβαναν διαταγή από την κυβέρνηση να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και να επιστρέψουν άμεσα στους στρατώνες τους.¹⁷⁹

Οι αθηναϊκές εφημερίδες δεν θα σχηματίσουν ενιαίο μέτωπο έναντι του Ράλλη. Ο *Χρόνος*, η *Πατρίς* αλλά και το *Εμπρός*, κατά το πρώτο διάστημα, θα δουν θετικά το ταξίδι του. Στα άρθρα τους θα επισημάνουν τα θετικά που απορρέουν απ' αυτό, όπως είναι η σύσφιξη των σχέσεων των δύο εθνών και η γνωριμία του Έλληνα πολιτευτή με τον ελληνισμό της αυτοκρατορίας. Στο άλλο άκρο θα βρεθούν οι *Καιροί* με την εφημερίδα του Πωπ. Οι *Καιροί*, όπως και το *Εμπρός* στη συνέχεια, θα κρίνουν, εύλογα, με αυστηρότητα την περιοδεία του σε μια ξένη επικράτεια -γιατί παρά την αναζωπύρωση της ιδέας περί ελληνοοθωμανικής αυτοκρατορίας και ελληνικότητας της Ανατολής, τα οθωμανικά εδάφη δεν ανήκαν στο ελληνικό βασίλειο- και ενώ αυτή βρίσκεται σε εκλογική περίοδο. Αι *Αθήναι* θα συνταχθούν με την σύνταξη των *Καιρών*, ασκώντας και αυτές κριτική προς τις επιλογές του πρώην πρωθυπουργού, θα επεκτείνουν όμως την κριτική τους και προς το επίσημο κράτος που δεν αντιδρά και κατ' ουσίαν δεν του επιβάλλει περιορισμούς. Καμία εκ των εφημερίδων εντούτοις δεν θα σχολιάσει τις δηλώσεις του αναφορικά με την δράση των Ελλήνων αξιωματικών στη Μακεδονία. Δεδομένου ότι από την βιβλιογραφία που μελέτησα δεν βρήκα κάποια αναφορά που να μαρτυρά ότι οι δηλώσεις του έγιναν ευρύτερα γνωστές στην κοινή γνώμη, θα υποθέσω πως η μη αναφορά σ' αυτές οφείλεται στο γεγονός πως οι εφημερίδες δεν υπήρξαν γνώστες αυτών.

Το *Εμπρός* ορμώμενο από την κίνηση του Ράλλη, θα παροτρύνει και άλλους πολιτευτές να επιχειρήσουν παρόμοιο ταξίδι, ούτως ώστε να κατανοήσουν πληρέστερα τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες στις οποίες διαβιό ο αλύτρωτος ελληνισμός και τις προοπτικές συνεργασίας που αναπτύσσονται υπό το νέο καθεστώς.¹⁸⁰ Στις 15 Σεπτεμβρίου ο Ράλλης θα μιλήσει στην εφημερίδα για τον «φλέγοντα πατριωτισμόν των Ελλήνων» αλλά και για το αίσθημα συνεργασίας που διακατέχει όλα τα έθνη της αυτοκρατορίας.¹⁸¹ Η αρχική ευνοϊκή στάση του *Εμπρός* θα μεταβληθεί στα τέλη του Οκτώβρη, όταν και θα αντιληφθεί την δυσανασχέτηση που προκαλεί το ταξίδι του στους Νεότουρκους, μάλιστα θα δικαιολογήσει τους τελευταίους γράφοντας,

*Τι θα ελέγομεν ημείς εάν Ρωμούνος ή Τούρκος πολιτευτής ήρχετο εις Θεσσαλίαν να περιοδεύση εν παραμοναίς εκλογών, η δε εμφανίσις του προεκάλει διαδηλώσεις; [...] Είνε φυσικόν ότι η Τουρκία όσον και αν αναγνωρίζη τας αληθείς διαθέσεις των Ελλήνων πολιτευτών, δεν εννοεί να μεταβληθῇ εις εκλογικόν παράρτημα του νομού Αττικής.*¹⁸²

Εμφανής θα είναι εξ' αρχής η αντίδραση των *Καιρών* που από το 1897 τον πολεμά μέσα από τις στήλες τους.¹⁸³ Θα κρίνουν ανάρμοστη την ανάμειξη του σε κυβερνητικές υποθέσεις και εγκληματική την

¹⁷⁹ Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 33-34. & Douglas Dakin, ό.π., σελ 268.

¹⁸⁰ *Εμπρός*, 6/09/1908.

¹⁸¹ *Εμπρός*, 15/09/1908.

¹⁸² *Εμπρός*, 29/10/1908.

¹⁸³ Νάση Μπάλτα, «Καιροί», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974*, [β' τόμος], ό.π., σελ 485.

προσπάθεια του να εμφανίσει την γνώμη του στην Τουρκία ως γνώμη της Αθήνας, χαράσσοντας την εθνική πολιτική άνευ κυβερνητικής συγκατάθεσης. Θα γράψει μεταξύ άλλων στις 18 Σεπτεμβρίου, «έγκλημα βεβαίως διαπράττει κατά της πολιτείας ο αναμιννυόμενος εις ασχέτους αυτώ υποθέσεις, ζητών δε να ρυθμίση, ή να κανονίση ζητήματα εξαρτώμενα από της Κυβερνήσεως».¹⁸⁴ Το ίδιο έντονα θα τοποθετηθεί και ένα μήνα αργότερα, καλώντας τον να επισπεύσει την επιστροφή του, διότι ναι μεν η περιοδεία του εμψυχώνει τους ελληνικούς πληθυσμούς, προκαλεί δε την εύλογη οργή των Νεότουρκων, οι οποίοι βλέπουν έναν ξένο πολιτευτή να αγορεύει στην χώρα τους σ' εκλογική περίοδο.

*νομίζομεν, οτι η περιοδεία του αυτή, ιδιώς η ανά την κάτω και την μέσην Ήπειρον, έχει τι το παράδοξον και ίσως το επιβλαβές ... προκαλεί των Νεοτούρκων την εύλογον, οπωσδήποτε, οργήν. [...] Τι θέλει, λέγουσιν ούτοι, εις τας Χώρας μας εν ώρα εκλογών ξένος πολιτευόμενος και μάλιστα πρώην πρωθυπουργός και νυν αρχηγός κόμματος της Αντιπολιτεύσεως;*¹⁸⁵

Εν αντιθέσει με τους *Καιρούς*, η *Πατρίς* θα δει θετικά το ταξίδι. Όπως σημειώνει, τη στιγμή που οι λοιποί βουλευτές ελάχιστα ασχολούνται με τα εθνικά ζητήματα εκείνος αποδεικνύει εμπράκτως την ειλικρίνεια των αισθημάτων του ελληνικού λαού,¹⁸⁶ ενώ συνάμα καταδεικνύει μέσω των συγκερντρώσεων που οργανώνονται προς τιμήν του την τεράστια πληθυσμιακή δύναμη του ελληνισμού, κυρίως στην διεκδικούμενη περιοχή της Μακεδονίας.¹⁸⁷ Θετική εικόνα μέλλει να διαμορφώσει και ο *Χρόνος*, ο οποίος θα καλέσει την περιοδεία ως «μιαν από της φωτεινοτέρας μέχρι σήμερον σελίδας της πολιτικής του ζωής» αφού «απέδειξεν, οτι ενδιαφέρεται ειλικρινώς υπέρ των πραγμάτων της χώρας και υπέρ πάσης εθνικής υποθέσεως».¹⁸⁸

Προς έκπληξη μου, η *Ακρόπολις* θα επιδείξει αδιαφορία προς την περιοδεία και την σημαντικότητα αυτής, καθώς στα φύλλα της δεν βρήκα καμία αναφορά σε κύριο άρθρο που να τοποθετείται επί του ζητήματος. Τέλος, οι *Αθήναι* θα χαρακτηρίσουν το ταξίδι «ασύνετο», αποτέλεσμα και αυτό της ασύντακτης πολιτικής που ακολουθείται από το ελληνικό κράτος σε σχέση με την νέα κατάσταση στη οθωμανική αυτοκρατορία.¹⁸⁹

Παράλληλα με το ταξίδι του Ράλλη, σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε από μέλη της ελληνικής αστικής τάξης ταξίδι προς την Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη με σκοπό να εκφράσουν την χαρά και αισιοδοξία τους προς τον οθωμανικό λαό για την καινούργια πολιτειακή πραγματικότητα στην οποία εισέρχεται η αυτοκρατορία. Δυστυχώς, η βιβλιογραφία που μελέτησα δεν αναφέρεται στην ελληνική εκδρομή, η οποία, όπως θα δούμε, απασχόλησε τουλάχιστον για τρεις μέρες την πλειονότητα του ελληνικού τύπου που φιλοξένησε στα πρωτοσέλιδα του μακροσκελείς ανταποκρίσεις από την υποδοχή που γνώρισαν οι Αθηναίοι.

Με την είδηση της επικείμενης εκδρομής, το *Εμπρός* θα ταχθεί υπέρ της ιδέας. Η σύνταξη του θεώρησε την κίνηση σημαντική για εμπορικούς λόγους αλλά κυρίως βοηθητική προς την επικοινωνία των

¹⁸⁴ *Καιροί*, 18/09/1908.

¹⁸⁵ *Καιροί*, 29/10/1908.

¹⁸⁶ *Πατρίς*, 8/09/1908.

¹⁸⁷ *Πατρίς*, 20/10/1908.

¹⁸⁸ *Χρόνος*, 19/09/1908.

¹⁸⁹ *Αθήναι* 11/09/1908.

δύο συνταγματικών λαών.¹⁹⁰ Αναφερόμενο στην ενθουσιώδη υποδοχή που επιφυλάχθηκε στους εκδρομείς, θα εκφράσει την ευχαρίστησή του για την αναγνώριση της ελληνικής φιλίας και συνάμα θα τονίσει την ειλικρίνεια των αισθημάτων των δύο λαών. «Δεν πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί ως εκδήλωσης εφήμερου ενθουσιασμού η από μέρους των Μωαμεθανών πανηγυρική υποδοχή των Ελλήνων εκδρομέων. Είνε η έκφρασις της βαθείας συναισθήσεως των κοινών πόθων και των κοινών ιδανικών», θα γράψει στο κύριο άρθρο της 18^{ου} Σεπτεμβρίου. Στις 20 του ίδιου μηνός θα αναφερθεί στα θετικά που επέφερε η εκδρομή δεδομένου πως «παρέσχε την ευκαιρίαν πολύ οικειοτέρας γνωριμίας μεταξύ των Ελλήνων του ελεύθερου Βασιλείου και των πολιτών της Κωνσταντινούπολεως».¹⁹¹ Μεγάλη βαρύτητα θα αποδώσει στην εκδρομή και η εφημερίδα του Κανελλίδη που θα την χρωματίσει πολιτικά. Κατ' αυτήν οι διοργανωτές της αν και δεν έφεραν πολιτικά αξιώματα, είχαν επιφορτιστεί αφενός να καταστήσουν σαφή στους Νεότουρκους τα κοινά συμφέροντα των δύο εθνότητων και αφετέρου την ελληνική πρόθεση για ειλικρινή συνεργασία προκειμένου να ανορθωθεί το οθωμανικό κράτος.¹⁹² Εν συνεχεία θα αποτιμήσει πως η πραγματοποίηση της επέδρασε θετικά στο φρόνημα και των δύο λαών.¹⁹³

Ο Χρόνος θα αφιερώσει τρία άρθρα του προκειμένου να καταγράψει λεπτομερώς τις σκηνές πανζουρλισμού που εξελίχθηκαν κατά την υποδοχή των εκδρομέων, σκηνές που για την εφημερίδα αποδεικνύουν την αυθεντικότητα των ελληνοοθωμανικών συναισθημάτων καθώς και την πρόθεση να ευοδωθεί η συνεργασία των δύο χωρών.¹⁹⁴ Από την μεριά της, η Πατρίς μέσω των ανταποκρίσεων της θα σκιαγραφήσει το χαρμόσυνο κλίμα κατά την έλευση στην Κωνσταντινούπολη των εκδρομέων,¹⁹⁵ γράφοντας χαρακτηριστικά ότι «πάθη, μίση, προλήψεις και παρεξηγήσεις του παρελθόντος ετάφησαν [...] ο ύμνος της ελληνικής ελευθερίας είνε ο ύμνος των Νέων Τούρκων».¹⁹⁶

Την φρενίτιδα του ενθουσιασμού κατά την υποδοχή των εκδρομέων θα περιγράψει και η Ακρόπολις, η οποία όμως δεν θα επεκταθεί σε περαιτέρω σχολιασμό.¹⁹⁷ Η εφημερίδα του Γεώργιου Πωπ, ούσα αντίθετη στην πραγματοποίηση της εκδρομής, διότι, όπως γράφει, η κατάσταση παραμένει έκρυθμη και τέτοιου είδους εκδηλώσεις πρέπει αποφεύγονται, θα επιλέξει να μην φιλοξενήσει στις σελίδες της ανταποκρίσεις από την Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. «Η σιωπή είνε χρυσός επι περιστάσεων ομοίων», θα σημειώσει.¹⁹⁸

Εκλογές.

Ο Αμπντούλ Χαμίτ II με την διακήρυξη της αποκατάστασης του συντάγματος θα εκδόσει συνάμα ιραδέ, αυτοκρατορικό διάταγμα, για την διεξαγωγή των πρώτων μετά από τριάντα έτη βουλευτικών εκλογών. Με τον ιραδέ καλούσε τους διοικητές όλων των οθωμανικών επαρχιών να επισπεύσουν τις εκλογικές

¹⁹⁰ Εμπρός, 19/07/1908 & 28/08/1908.

¹⁹¹ Εμπρός, 18/09/1908 & 20/09/1908.

¹⁹² Καιροί, 18/09/1908.

¹⁹³ Καιροί, 22/09/1908.

¹⁹⁴ Χρόνος, 17/09/1908, 19/09/1908 & 21/09/1908.

¹⁹⁵ Πατρίς, 14/09/1908

¹⁹⁶ Πατρίς, 22/09/1908.

¹⁹⁷ Ακρόπολις, 21/09/1908.

¹⁹⁸ Αθήναι, 15/09/1908.

διαδικασίες, καθώς τα άρθρα 69 και 70 του συντάγματος όριζαν πως οι αυτές θα έπρεπε να λαμβάνουν χώρα τέσσερις μήνες προ της 1^{ης} Νοεμβρίου, όποτε θα ξεκινούσαν οι εργασίες της βουλής και της γερουσίας.¹⁹⁹ Η ψήφιση αντιπροσώπων αποτέλεσε το πρώτο τεστ για το νέο πολιτικό σύστημα, στο οποίο οι Νεότουρκοι απέτυχαν εξαιτίας των προσπαθειών τους να ελέγξουν το αποτέλεσμα με την κατάρτιση εκλογικών συνδυασμών, τον προσδιορισμό των βουλευτικών εδρών ανά θρησκευτική κοινότητα αλλά και τις συστηματικές καλποθηρείες.²⁰⁰

Λίγες μόλις μέρες μετά το διάταγμα, η *Πατρίς* θα υπογραμμίσει την αναγκαιότητα λήψης όλων των απαραίτητων μέτρων από τους Νεότουρκους προκειμένου να διασφαλιστεί ο πρώτος όρος της ελευθερίας του συνταγματικού πολιτεύματος, δηλαδή «ο σεβασμός των δικαιωμάτων του άλλου».²⁰¹ Υπονοώντας φυσικά πως οι Νεότουρκοι όφειλαν να εγγυηθούν πως η εκλογική διαδικασία θα πραγματοποιηθεί με πλήρη διαφάνεια και ελευθερία. Καθ' όλη την προεκλογική περίοδο το ελληνικό στοιχείο έμοιαζε ιδιαίτερα αισιόδοξο για την έκβαση των εκλογών, ενώ ο ελληνικός τύπος υπογράμμιζε την ανάγκη απαλοιφής των πολιτικών φατριών στους κόλπους του μιλλέτ. Ο ελληνισμός της αυτοκρατορίας όφειλε να φτάσει στις κάλπες συσπειρωμένος για να εκπροσωπήσει αποτελεσματικά τα συμφέροντά του, κατά τον *Χρόνο*, που θεωρούσε ότι το ελληνικό μέλλον εξαρτιόταν εκ του εκλογικού αποτελέσματος. Ως εκ τούτου οι φωνές της φιλαρχίας τόσο σε εκκλησιαστικό επίπεδο, αναφερόμενος στις δηλώσεις του Πατριάρχη για την επανάσταση, όσο και σε πολιτικό έπρεπε να σιγάσουν.²⁰²

Επίσης, οι εφημερίδες *Αθήναι*, *Πατρίς* και *Χρόνος* θα καλέσουν τις αρχές του ελληνικού κράτους να συμβάλλουν στην οργάνωση του εκλογικού προγράμματος. Συγκεκριμένα, οι *Αθήναι* θα γράψουν πως καθ' ην στιγμή οι συσχετισμοί δυνάμεως αλλάζουν στην αυτοκρατορία, η ελληνική κυβέρνηση πρέπει να αντιληφθεί το μέγεθος της αποστολής της και να εξέλθει από την αποσύνθεση της οργανώνοντας το εκλογικό πρόγραμμα δράσης.²⁰³ Η *Πατρίς* θα καλέσει την ελληνική κυβέρνηση να μεριμνήσει για την εκλογική οργάνωση. Πέραν των ενεργειών που θα διεκπεραιώσει ο κρατικός μηχανισμός του ελληνικού βασιλείου, η εφημερίδα θα απευθυνθεί και προς τους ιδιώτες προτρέποντάς τους να αναλάβουν δράση. «Έχομεν ανάγκη από πράκτορας εκλογικούς, από πρόσωπα δυνάμενα να συγκροτήσουν τις ελληνικές κοινότητες», θα σημειώσει.²⁰⁴ Τέλος, ο *Χρόνος* θα κρίνει απαραίτητη την σύσταση πολιτικών συλλόγων σε όλη την αυτοκρατορία προκειμένου να οργανώσουν τον ελληνικό πληθυσμό και τον εκλογικό αγώνα, όπως συνέβη με τη σύσταση Πολιτικού Συλλόγου στη Κωνσταντινούπολη.²⁰⁵

Τα γραφέντα των τριών εφημερίδων έφτασαν ως το οθωμανικό έδαφος, καθώς από τον Αύγουστο θα συγκροτηθούν στη περιοχή της Μακεδονίας λέσχες πολιτικού χαρακτήρα, οι οποίες απέβλεπαν στη πολιτική διαπαιδαγώγηση και εκλογική οργάνωση των ελληνικών πληθυσμών, όπως η «Ελληνική Λέσχη» στο Μοναστήρι αλλά και ο «Πολιτικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως» που εκτός από τον εκλογικό

¹⁹⁹ Κόσμος Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 26.

²⁰⁰ Έλενα Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σελ 44.

²⁰¹ *Πατρίς*, 18/07/1908.

²⁰² *Χρόνος*, 10/08/1908.

²⁰³ *Αθήναι*, 25/08/1908 & 28/08/1908.

²⁰⁴ *Πατρίς*, 17/08/1908.

²⁰⁵ *Χρόνος*, 28/07/1908 & 10/08/1908.

συντονισμό επιδίωκε και την μέγιστη δυνατή εκπροσώπηση του ελληνικού στοιχείου στην βουλή.²⁰⁶ Η δημιουργία πολιτικών συλλόγων ήταν αναμφισβήτητα μια ορθή οργανωτική κίνηση από τα μέλη της ελληνικής κοινότητας που της πρόσφερε αρωγή όχι μόνο στην επιλογή των αντιπροσώπων της αλλά και στην κατάρτιση των πολιτικών της θέσεων. Το αξιοπερίεργο, όμως, όσον αφορά τις προαναφερθείσες εφημερίδες είναι πως πρότειναν τόσο αποκάλυπτα στην ελληνική κυβέρνηση να εμπλακεί, μέσω των προξενείων της, στις εκλογές μιας ξένης επικράτειας. Το ελληνικό βασίλειο ναί μεν είχε συμφέροντα στη αυτοκρατορία εξαιτίας των Ελλήνων που διαβιούσαν σ' αυτή, ωστόσο αυτό σε καμία περίπτωση δεν του παραχωρούσε το δικαίωμα να εμπλέκεται στα εσωτερικά ζητήματα ενός ξένου κράτους.

Έπειτα από την έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος τα μέλη της ΕΕΠ στη Θεσσαλονίκη θα απευθύνουν κάλεσμα προς τις μη μουσουλμανικές κοινότητες της Μακεδονίας να εκλέξουν τρεις αντιπροσώπους, προκειμένου να καταθέσουν το προεκλογικό σχέδιο δράσης αλλά και τις προτάσεις του μιλλέτ τους αναφορικά με το πολιτικό μέλλον της αυτοκρατορίας.²⁰⁷ Η παραπάνω εξέλιξη θεωρήθηκε ως ένα πρώτο βήμα προς την έναρξη ουσιαστικού πολιτικού διαλόγου μεταξύ των εθνοτήτων.²⁰⁸ Πρωταρχικό μέλημα της ελληνικής κοινότητας που εκπροσωπήθηκε από τους Δημήτριο Ζάννα, Περικλή Χατζηλαζάρου και Δημήτριο Δίγκα,²⁰⁹ υπήρξε η αναθεώρηση του εκλογικού νόμου με την τροποποίηση διατάξεων που θα εξασφάλιζαν την αναλογική εκπροσώπηση των μιλλέτ στο οθωμανικό κοινοβούλιο. Εφ'όσον την δεδομένη στιγμή ήταν αδύνατον λόγω χρόνου ο νόμος να υποβληθεί σε τροποποίηση, η ελληνική πλευρά προσπάθησε να εξασφαλίσει από το Κομιτάτο εγγυήσεις ότι θα τηρηθεί η αρχή της αναλογικότητας.²¹⁰ Οι τρεις Έλληνες εκπρόσωποι φυσικά κατάρτισαν το υπόμνημα σε συνεργασία με το Υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο έλαβε σοβαρά υπόψιν του την γνώμη του Κανελλόπουλου, υπεύθυνου του ελληνικού προξενείου της Θεσσαλονίκης, ο οποίος είχε εκφράσει τον φόβο πως οι εκλογές θα διεξάγονταν κατά τρόπο που θα μετρίαζαν την εκπροσώπηση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών.²¹¹ Σε επιστολή που συνέταξε προς τον Υπουργό Εξωτερικών, στις 11 Αυγούστου, διατύπωσε τους φόβους του προς τον προϊστάμενο του άνευ περιστροφών,

[...] αφού μάλιστα των τουρκικών πληθυσμών αποτελούντων κατά κανόνα, την πλειονοψηφίαν εν απάσαις σχεδόν [πλήν ολίγων εξαιρέσεων] τας εκλογικάς περιφέρειας της αυτοκρατορίας, δηλαδή τοις σαντζακίοις, είναι σχεδόν βέβαιον οτι το νεοτουρκικόν κόμμα, εν όσω αντίδρασις τις κατ' αυτού δεν αναφύεται, θα αποτελέση ασφαλώς την πλειονοψηφίαν εν τη συγκληθησομένη Βουλή.²¹²

Εκτός από το υπόμνημα της ελληνικής αντιπροσωπείας που ζητούσε αναλογική εκπροσώπηση των εθνοτήτων και οι ίδιοι οι Νεότουρκοι είχαν εκφράσει την πρόθεση τους να διαξαχθούν οι εκλογές κατ' αυτό τον τρόπο. Την αναλογική εκπροσώπηση ενστερνίστηκε και ο αθηναϊκός τύπος, δεδομένου πως βλέπουμε

²⁰⁶ Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 39, 56.

²⁰⁷ Douglas Dakin, *Μακεδονικός Αγώνας*, Αθήνα 1985, σελ 170.

²⁰⁸ Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 41.

²⁰⁹ Κωνσταντίνος Α.Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία*, ό.π., σελ 205-206.

²¹⁰ Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 46, 47

²¹¹ Κωνσταντίνος Α.Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία*, ό.π., σελ 206-207.

²¹² Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 53.

από τα μέσα του Αυγούστου τους *Καιρούς* να προτείνουν, η εκλογή των εκπροσώπων να αντιστοιχεί προς τον πληθυσμό των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας, διότι, όπως υποστηρίζουν, το σύστημα αυτό εξυπηρετεί τις επιδιώξεις του ελληνισμού που δεν ποθεί να κυριαρχήσει πολιτικά αλλά να διασφαλίσει τα προνόμια του.²¹³ Ο *Χρόνος* θα ταυτιστεί με τους *Καιρούς*. Με το αναλογικό σύστημα, γράφει, ο ελληνισμός θα λάβει στο κοινοβούλιο την εκπροσώπηση που αναλογεί στον αριθμό του. Στο άρθρο της 18^{ης} Αυγούστου θα αναφέρει, «είνε δε το πράγμα σπουδαίον, διότι από τον εκλογικόν μηχανισμόν εξαρτάται η φυσιογνωμία και η ζωτικότητα του πολιτεύματος. Εάν η τουρκική φυλή, ήτις αποτελεί την πλειοψηφίαν και κυριαρχεί πολιτικώς, θελήση να δώση εθνοκρατικήν μορφήν εις την λειτουργία του πολιτεύματος, δύναται να εκμηδενίση τας μειοψηφίας δια μηχανισμού εκλογικού κακής πίστεως».²¹⁴

Πριν συνεχίσουμε οφείλουμε να σχολιάσουμε την πρόθεση των Νεοτούρκων να διεξάγουν τις εκλογές με αναλογική εκπροσώπηση των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας βασισμένη τον πληθυσμό τους. Αν για τις ελληνικές εφημερίδες η αναλογικότητα ήταν ζητούμενο για την εξασφάλιση των ελληνικών συμφερόντων και προνομίων, καθώς το μέγεθος του ελληνικού στοιχείου αποτελούσε για εκείνες εγγύηση για έναν σχετικά μεγάλο αριθμό αντιπροσώπων στην οθωμανική βουλή, για τους Νεότουρκους αποτέλεσε πέρα από αναχρονιστική επιλογή και μια παραφωνία αναφορικά με τις επαναστατικές τους εξαγγελίες. Εξηγούμαι. Το Κομιτάτο ανήλθε στην εξουσία διακηρύσσοντας την ισονομία όλων των εθνοτήτων ανεξαρτήτως φυλής ή θρησκείας. Βασική του επιδίωξη ήταν κατ' ουσίαν η κατάργηση των εθνικοθρησκευτικών διαχωρισμών και ο σχηματισμός ενός ενιαίου δημόσιου χώρου, όπου ο καθείς θα μπορούσε να συμμετάσχει ως Οθωμανός πολίτης και όχι ως μέλος κάποιου μιλλέτ.²¹⁵ Ωστόσο, η απόφαση διεξαγωγής των εκλογών με εθνικά κριτήρια αναιρούσε την αρχική πρόθεση τους, επειδή δεν καταργούσε τους διαχωρισμούς μεταξύ των εθνών αλλά αντιθέτως τους ενίσχυε, καλώντας τους ψηφοφόρους να ψηφίσουν τους αντιπροσώπους των μιλλέτ τους. Η αναλογική εκπροσώπηση άρμοζε πιότερο στο παλιό καθεστώς παρά σ' ένα κοινοβουλευτικό που ευαγγελιζόταν την ισονομία και επιθυμούσε την δημιουργία μιας κοινής ταυτότητας. Ενδεχομένως, οι Νεότουρκοι να έλαβαν αυτή την απόφαση θέλωντας να μην εγείρουν αντιδράσεις από τα μιλλέτ και φοβίες σχετικά με το ενδεχόμενο κατάργησης των προνομίων τους. Εξάλλου, όπως θα δούμε στην συνέχεια, το Κομιτάτο προσπάθησε να αλλοιώσει την αρχή της αναλογικότητας αλλάζοντας τα όρια των εκλογικών περιφερειών προς όφελος των Μουσουλμάνων υποψηφίων.

Εκτός από το αίτημα της αναλογικότητας εμφανίζεται σε κάποιες εφημερίδες ως απόρροια του δόγματος του ελληνοοθωμανισμού, η ιδέα της εκλογικής σύμπραξης μετά του τουρκικού στοιχείου. Ιδέα, την οποία θα μεταφέρει η ελληνική αντιπροσωπεία στους Νεότουρκους της Θεσσαλονίκης, με τους τελευταίους όμως να την απορρίπτουν έπειτα από την απροθυμία της ελληνικής πλευράς να δεχθεί άνευ συζητήσεως το πολιτικό τους πρόγραμμα.²¹⁶ Αντ' αυτού θα προτείνουν στους Έλληνες την ανάδειξη ίσου αριθμού Τούρκων και Ελλήνων βουλευτών σε εκείνες τις περιοχές που υπερτερούσε το ελληνικό στοιχείο,

²¹³ *Καιροί*, 15/08/1908.

²¹⁴ *Χρόνος*, 18/08/1908 & 20/08/1908.

²¹⁵ Σία Αναγνωστοπούλου, ό.π., σελ 38-39.

²¹⁶ Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 49-50.

κάτι το οποίο δεν θα ίσχυε για τις περιοχές όπου η πλειονότητα του πληθυσμού ήταν μουσουλμανική.²¹⁷ Προτού η αντιπροσωπεία προσεγγίσει το Κομιτάτο, οι Αθηναίοι θα προβάλλουν πρώτες την ιδέα καθ' ό,τι, σύμφωνα με αυτές, μ' αυτό τον τρόπο θα μειωθεί ο αριθμός των Σλάβων βουλευτών στο κοινοβούλιο. Όπως σημειώνει η εφημερίδα στις 17 Ιουλίου, λίγες μόλις μέρες μετά την επανάσταση, «θα είναι θριάμβος του Ελληνισμού αλλά θα είναι προ πάντων ασφάλεια της Τουρκίας και εγγύησης της ακεραιότητος αυτής, όπως εις την Τουρκικήν βουλήν την επ' αίσίσις οιωνοίς συγκαλουμένην μη εισέλθῃ Σλαῦός τις και ιδία Βούλγαρος».²¹⁸ Με την εφημερίδα του Πωπ θα συνταχθεί ένα μήνα αργότερα εκείνη του Κανελλίδη.²¹⁹

Η ΕΕΠ και η Πύλη θα αποφασίσουν να εφαρμόσουν τον εκλογικό νόμο 1877, ο οποίος όριζε την σύσταση αρχικά επιτροπών και υποεπιτροπών για τον καθορισμό εκλογικών περιφερειών. Έπειτα θα συγκροτούνταν εκλογικοί κατάλογοι με όλους τους άρρενες άνω των 25 ετών που θα εξέλεξαν τους εκλέκτορες, οι οποίοι με την σειρά τους θα ψήφιζαν τους βουλευτές. Για τον Κόσμά Τσελιγκαρίδη, ο νόμος αυτός δυσχέρανε πολλαπλώς την εκλογική διαδικασία, καθώς διαιρούσε περαιτέρω την ήδη κομματιασμένη διοικητικά αυτοκρατορία, ενώ δεν υπήρχε πρόσφατη απογραφή του πληθυσμού ούτως ώστε να καταρτιστούν οι εκλογικοί κατάλογοι. Στη πραγματικότητα η νέα διοικητική διαίρεση βοήθησε τους Νεότουρκους να αλλάξουν την πληθυσμιακή σύσταση των εκλογικών τμημάτων υπέρ των μουσουλμάνων.²²⁰ Την πρόθεση αυτή θα αντιληφθούν από τα μέσα του Αυγούστου οι *Καιροί*, που θα σημάνουν τον κώδωνα του κινδύνου για εκλογικές απώλειες «εκ της επιζημίου κατανομής των εκλογικών διαμερισμάτων».²²¹ Από τις σελίδες της *Πατρίδος*, ο πολιτικός και διπλωμάτης Αλεξανδρής θα προβλέψει πως ο αριθμός των Ελλήνων βουλευτών θα είναι περιορισμένος, εξαιτίας του μεροληπτικού προς τους Νεότουρκους εκλογικού νόμου.²²² Επίσης, ο νόμος έθετε περιορισμούς στο δικαίωμα του εκλέγειν, διότι μονάχα όσοι κατέβαλαν κάποιον άμεσο φόρο διέθεταν δικαίωμα συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία αλλά και σε εκείνο του εκλέγεσθαι,²²³ όπου οι Νεότουρκοι είχαν την διακριτική ευχέρεια να αποφαίνονται ποιοί πληρούσαν τα κριτήρια εκλογής και ποιοί όχι.²²⁴ Λόγου χάρι ένα κριτήριο όριζε πως δεν μπορούσε να εκλεγεί κάποιος εφόσον είχε αναλάβει «ξένη υπηρεσία». Ο όρος «ξένη υπηρεσία» όμως όντας εκ των πραγμάτων αφηρημένος έπρεπε να προσδιοριστεί επακριβώς, με τους Νεότουρκους να καλούνται να ορίσουν το περιεχόμενο του. Τρανή απόδειξη της δύναμης που είχαν πάνω στην εκλογική διαδικασία, υπήρξε η εκλογή του Παύλου Καρολίδη, που αν και είχε απολέσει την οθωμανική υπηκοότητα και βρισκόταν σε «ξένη υπηρεσία» κατέχοντας έδρα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, εν τέλει εκλέχθηκε βουλευτής.²²⁵

²¹⁷ Κατερίνα Μπούρα, «Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Οι Έλληνες βουλευτές 1908-1918», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αφιέρωμα στην Μικρασιατική καταστροφή* [α' τόμος], Αθήνα 1983, σελ 72.

²¹⁸ *Αθήναι*, 17/07/1908.

²¹⁹ *Καιροί*, 17/08/1908.

²²⁰ Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 83.

²²¹ *Καιροί*, 17/08/1908.

²²² *Πατρίς*, 9/09/1908.

²²³ Στο ίδιο, ό.π., σελ 63-65.

²²⁴ Δεν μπορούσε κάποιος να διατελέσει βουλευτής στο οθωμανικό κοινοβούλιο: I. Εάν δεν ήταν οθωμανικής εθνικότητας, II. Ή δήλωνε πως άνηκε σε ξένο έθνος III. Είχε αναλάβει ξένη υπηρεσία, IV. Δεν γνώριζε την τουρκική γλώσσα, V. Ήταν κάτω των 30 ετών, VI. Ήταν υπάλληλος ιδιώτου τινός, VII. Είχε πτωχεύσει, VIII. Βρισκόταν υπό δικαστική απαγόρευση, IX. Είχε στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα, X. Ή θεωρείτο κακής διαγωγής || Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 64.

²²⁵ Κατερίνα Μπούρα, ό.π., σελ 73.

Υπό την πίεση του χρόνου, οι Νεότουρκοι επίσπευσαν τις προεκλογικές διαδικασίες με σκοπό να πραγματοποιηθεί ο πρώτος γύρος στις αρχές του Οκτωβρίου. Η απογραφή του πληθυσμού αν και ήταν απαραίτητη προκειμένου να λειτουργήσει ορθά το αναλογικό εκλογικό σύστημα, ήταν αδυνατόν να πραγματοποιηθεί. Αποτέλεσμα τούτου να εμφανιστούν λάθη στους εκλογικούς καταλόγους, όπως η μη συμπερίληψη χριστιανών ή η αναγραφή ατόμων που δεν διέθεταν το δικαίωμα του εκλέγειν.²²⁶ Παράλληλα, σε μερικές περιοχές της αυτοκρατορίας το Κομιτάτο προχώρησε σε ακύρωση της εκλογικής διαδικασίας με την αιτιολογία πως δεν τηρήθηκαν οι νόμιμες διαδικασίες, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις χριστιανοί ιδίως στην περιοχή της Μακεδονίας και της Ηπείρου κατήγγειλαν ότι κακοποιήθηκαν ή εκβιάστηκαν προκειμένου να μην ψηφίσουν.²²⁷ Η επιδείνωση των διμερών σχέσεων Ελλάδας-Τουρκίας εξαιτίας της ένωσης με το ελληνικό βασίλειο που διακήρυξαν οι Κρήτες στα τέλη Σεπτεμβρίου φόρτισε αρνητικά το εκλογικό κλίμα. Εκείνη την περίοδο ήταν που η Πύλη εκτόξευσε κατηγορίες προς την Αθήνα ότι εμπλέκεται στις εκλογές.²²⁸ Κατηγορίες που αποδείχθηκαν αληθείς, καθώς ήταν γνωστή η δράση των υπαλλήλων των ελληνικών προξενιών στην υπόδειξη των υποψήφιων βουλευτών αλλά και η επικοινωνία που διατηρούσαν οι Πρόξενοι με τους υποψήφιους.²²⁹

Ενώπιον των εκλογικών παρανομιών αι Αθήναι αρχικά θα εκφράσουν την ελπίδα για περιστολή των βίαιων μέσων που χρησιμοποιούνται για την εξασφάλιση της νεοτουρκικής υπεροχής, τα οποία προσφέρουν κακή υπηρεσία στην φιλία που επέδειξαν οι ελληνικοί πληθυσμοί.²³⁰ Εν συνεχεία και ενώ είχε προηγηθεί το κρητικό διάβημα, η στάση τους θα γίνει επικριτική προς τις ενέργειες του Θεοτόκη, καθιστώντας τον υπαίτιο για την μη οχύρωση των ελληνικών δικαίων. Θα γράψουν μεταξύ άλλων, «από την ελληνική κυβέρνηση δεν δυνάμεθα ν' αναμείνωμεν καμμίαν έμμεσον ενέργειαν», καθώς έχει μετατραπεί σε παράρτημα της Πύλης.²³¹ Ως εκ τούτου υφίσταται ο κίνδυνος η ελληνική εκπροσώπηση να είναι μηδαμινή, γεγονός που μέλλει να βλάψει τα εθνικά συμφέροντα, γι' αυτό τον λόγο προκρίνεται η αποχή από τις κάλπες.²³² Οι *Καιροί* με την σειρά τους, θα διαπιστώσουν μετά λύπης την συνταγματική παρωδία, τις αυθαίρετες αλλαγές των εκλογικών διαμερισμάτων που είχαν προιδή από τον Αύγουστο, και τις εκλογικές παρανομίες, οι οποίες αποβλέπουν στην εξουδετέρωση της ελληνικής εκλογικής δύναμης.²³³ Η *Πατρίς* θα σχολιάσει πως η συνέχιση των παρανομιών δύναται να προκαλέσει σοβαρούς κλυδωνισμούς στην συνταγματική εδραίωση.²³⁴ Εν αντιθέσει με τις παραπάνω εφημερίδες η *Ακρόπολις* θα τηρήσει την πιο ήρεμη στάση. Αρχικά, θα υποστηρίξει πως θα ήταν συνετό να μην μεγαλοποιούνται οι αυθαιρεσίες, καθώς «Τούρκοι και Έλληνες δεν πρέπει εις ουδεμίαν στιγμήν να λησμονώμεν ότι η κοινότης συμφερόντων και βίου επιβάλλει αμοιβαίας υποχωρήσεις και προσήλωσιν εις την συνεργασίαν ημών». ²³⁵ Τα φαινόμενα αυτά, αποτέλεσμα του φανατισμού των κατά τόπους κατώτερων τάξεων ή δημοσίων υπαλλήλων, δεν

²²⁶ Βλάχος Νικόλαος, *Ιστορία των κρατών της Χερσονήσου του Αίμου 1908-1914* [α' τόμος], Αθήνα 1954, σελ 143.

²²⁷ Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 84.

²²⁸ Κατερίνα Μπούρα, ό.π., σελ 72 & Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 75.

²²⁹ Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 75 & Κατερίνα Μπούρα, ό.π., σελ 72- 73.

²³⁰ *Αθήναι*, 23/09/1908.

²³¹ *Αθήναι*, 4/10/1908.

²³² *Αθήναι*, 8/10/1908.

²³³ *Καιροί*, 15/09/1908, 28/09/1908 & 24/10/1908.

²³⁴ *Πατρίς*, 15/10/1908.

²³⁵ *Ακρόπολις*, 29/09/1908.

αποτελούν τουρκική επινόηση, θα σημειώσει, προτρέποντας συνάμα την αποφυγή εξάψεων και αμοιβαίες παραχωρήσεις χάριν της εξυπηρέτησης των εθνικών συμφερόντων.²³⁶ Την θέση της *Ακρόπολεως* δείχνει να συμμερίζεται και ο *Χρόνος* που θα συστήσει ψύχραιμη στάση έναντι των αυθαιρεσιών. «Δεν πρέπει να υπερτιμώμεν τας αυθαιρεσίας και τας παραβιάσεις [...] Δεν πρέπει να λησμονώμεν την εν Τουρκία πραγματικότητα και εκλαμβάνωμεν τα εκεί συμβαίνοντα ως βεβουλευμένον διωγμόν του Ελληνισμού εκ μέρους των Τούρκων και των τουρκικών αρχών», θα σχολιάσει, συμπληρώνοντας πως ο πολιτικός φανατισμός εμφανίζεται σε όλες τις χώρες κατά τις εκλογές.²³⁷

Οι εκλογικές παρατυπίες που σημειώθηκαν λόγω της πολιτικής επιδίωξης των Νεοτούρκων να ενισχυθεί η παρουσία τους στο κοινοβούλιο ώστε να εφαρμόσουν με μεγαλύτερη ευκολία τις μεταρρυθμίσεις τους, καθώς επίσης και η μη τήρηση των προεκλογικών συμφωνιών που είχαν συνάψει με τους Έλληνες,²³⁸ θα φέρουν τους τελευταίους προ του διλήμματος είτε να συνεργαστούν μαζί τους, παραμένοντας πιστοί στην ιδέα της ελληνοοθωμανικής συνεργασίας, είτε να απέχουν από τις κάλπες, κλονίζοντας την σταθερότητα του καθεστώτος.²³⁹ Αντιλαμβανόμενοι τους κινδύνους που ελλοχεύουν για το συνταγματικό καθεστώς που υπόσχεται την πολιτικοκοινωνική άνθιση του ελληνισμού, οι *Καιροί* θα ακολουθήσουν την γραμμή της αποχής, η οποία παραχωρεί την πολιτική υπεροχή στους Τούρκους και στον ελληνισμό την ευκαιρία της άμυνας των προνομίων του.²⁴⁰ Η πολιτική σύμπραξη θα καταστεί δυνατή, όταν γίνει αντιληπτό πως άνευ του ελληνικού στοιχείου είναι αδύνατον να υπάρξει το συνταγματικό πολίτευμα.²⁴¹ Ο ελληνισμός, ξεκαθαρίζουν στις 23 Οκτωβρίου, αποβλέπει μονάχα στην εξασφάλιση των προνομίων του. «Πλανώνται, δυστυχώς, οι Νεότουρκοι, φανταζόμενοι, ότι οι Έλληνες θέλουν να αρπάσουν εν τω παρόντι την εκτελεστικήν εξουσίαν. Επιδεικνύοντες την υπεροχήν των εν ταις εκλογαίς επιδιώκουσι την ασφάλειαν δικαιωμάτων και προνομίων, καθιερωμένων απ' αιώνων», έχοντας κατοχυρώσει αυτά θα δυνηθεί να αγωνιστεί και για το μέλλον της αυτοκρατορίας.²⁴² «Ετρελλάθησαν οι άνθρωποι αυτοί», θα αναρωτηθεί ο *Χρόνος*, «ή ο φανατισμός των είνε ανώτερος από ό,τι επιστεύομεν δι' ανθρώπων, οι οποίοι ίδρυσαν Σύνταγμα και ανεκήρυξαν τας αρχάς της ισότητος και της αδελφότητος»; Παρά την «τρέλλα» που έχει καταβάλει τους Νεότουρκους, θα επισημαίνει πως επιβάλλεται μετριοπάθεια από ελληνικής πλευράς και η αποφυγή ενεργειών που δύναται να προκαλέσουν έριδες ή να πλήξουν το καθεστώς, όπως η αποχή. Ακόμη και «υπό τας χειροτέρας συνθήκας το νέον εν Τουρκία καθεστώς είνε προτιμότερον» από το πρότερο, θα σημειώσει κλείνοντας το άρθρο.²⁴³ Αι *Αθήναι* αντί της αποχής θα προωθήσουν την λύση της σύμπραξης με το κόμμα των Οθωμανών Φιλελευθέρων που είχε ιδρυθεί τον Σεπτέμβριο και προωθούσε ένα αποκεντρικό σύστημα διακυβέρνησης, έχοντας στην ηγεσία του τον πρίγκιπα Σαμπαχεντίν,²⁴⁴ «του

²³⁶ *Ακρόπολις*, 29/09/1908 & 4/10/1908.

²³⁷ *Χρόνος*, 3/10/1908.

²³⁸ Παραδείγματος χάριν, στην Κωνσταντινούπολη είχε συμφωνηθεί να παραχωρήθουν στους Έλληνες τρεις έδρες, εντούτοις οι Νεότουρκοι καταστρατήγησαν την αρχική συμφωνία με αποτέλεσμα να εκλεγεί μονάχα ένας Έλληνας βουλευτής. || Κατερίνα Μπούρα, ό.π., σελ 73.

²³⁹ Έλενα Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σελ 47 .

²⁴⁰ *Καιροί*, 8/10/1908.

²⁴¹ *Καιροί*, 13/10/1908.

²⁴² *Καιροί*, 23/10/1908.

²⁴³ *Χρόνος*, 24/10/1908.

²⁴⁴ Zürcher, ό.π., σελ 149.

θέλοντος ισχυράν την Οθωμανικήν αυτοκρατορίαν [...] δια της ενισχύσεως πασών των δυνάμεων της χώρας». ²⁴⁵

Ενώ το εκλογικό δίλημμα παραμένει, οι Έλληνες θα οργανώσουν συλλαλητήρια σε ένδειξη διαμαρτυρίας προς τις ενέργειες των Νεοτούρκων τόσο στην Σμύρνη όσο και στην Κωνσταντινούπολη, με κύριο αίτημα την ματαίωση των εκλογών. ²⁴⁶ Οι *Καιροί* θα δικαιολογήσουν τις διαμαρτυρίες, αναφέροντας σχετικά πως «απέναντι καταφόρων και αναισχύντων εκλογικών βιασμών, οι Έλληνες πρέπει ν' αντιτάξωσιν αποχήν και διαμαρτυρίαν». ²⁴⁷ Συνάμα όμως θα τους προτρέψουν να επιδείξουν πολιτική σύνεση, αποφεύγοντας εμπαθείς ενέργειες που δύναται να ματαιώσουν αμετάκλητα την συμφιλίωση των δύο εθνοτήτων, εξυπηρετώντας τα σχέδια των Σλάβων. ²⁴⁸ Η εφημερίδα του Πωπ θα διαπιστώσει ότι στο όνομα της ισοπολιτείας ο ελληνισμός βρίσκεται υπό δίωξη ²⁴⁹ και πως οι Νεότουρκοι εξέλαβαν την ειλικρίνεια του ως ταπεινοφροσύνη και αδυναμία. ²⁵⁰ Από τα παράλια της Μικράς Ασίας θα μεταφερθεί στη Κωνσταντινούπολη και στην ασύστολη παρεμπόδιση των ελληνικών ψήφων. Το νέο καθεστώς δεν αντανάκλα την ιδεώδη πλατωνική πολιτεία, αλλά ούτε και συνταγματικό κράτος. Ο ελληνισμός δεν έχει κανένα όφελος να υπάρξει μέσα σε μια πολιτική πραγματικότητα που λειτουργεί υπέρ των Τούρκων, τονίζει. ²⁵¹ Το *Εμπρός* αν και αναγνωρίζει τις παρανομίες και το πολιτικό δίλημμα που προκαλούν, αποχή ή ανίσχυρη εκπροσώπηση, θα σταθεί ενάντια στις διαμαρτυρίες, διότι θεωρεί πως καλλιεργούν την εχθρότητα, ενώ η επίσημη πολιτική του ελληνικού βασιλείου υπαγορεύει την στήριξη του καθεστώτος παρ' όλες τις ατέλειες του. «Δεν θα διοικήσουμε κοινοβουλευτικά την Τουρκία», ²⁵² γράφει και συμπληρώνει, «είνε πρωτάκουστον άραγε εις την ιστορία των συνταγματικών πολιτειών και μάλιστα των νεοπαγών τοιούτων τα συμβαίνοντα ήδη εν Τουρκία;». ²⁵³ Μπορεί η εφαρμογή του φιλελεύθερου πολιτεύματος να χωλαίνει, ωστόσο δεν πρέπει να λησμονάται ούτε το οθωμανικό πολιτικό παρελθόν, ούτε ότι οι ανωμαλίες αυτές αποτελούν κοινό τόπο για όλα τα συνταγματικά κράτη. ²⁵⁴ Ενώ σ' άλλο άρθρο αναφέρει πως αν και οι νεοτουρκικοί σκοποί παραγνωρίστηκαν, ότι δηλαδή το σύνταγμα απευθύνεται πρωτίστως στους Τούρκους και έπειτα στα άλλα έθνη, εντούτοις «παρ' όλα τα γενόμενα έκρυθμα, εις τα οποία ουδόλως υπήρξαμεν αμέτοχοι, εις τους Έλληνας παρέχεται ήδη, δια του συνόλου των εκλογικών αποτελεσμάτων, η δέουσα βάσις, εφ' ή δύνανται ανέτως και τελεσφόρως να εργασθώσι και ζήσωσιν εν Τουρκία». ²⁵⁵ Είναι άξιο προσοχής πως η εφημερίδα παρά τις εκλογικές ατασθαλίες θα συνεχίσει να υποστηρίζει την οφελιμότητα της σύμπραξης με τους Νεότουρκους. Η στάση της αυτή ενδεχομένως να οφείλεται στην σλαβοφοβία της, μη ξεχνάμε ότι το *Εμπρός* είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον μακεδονικό αγώνα, γεγονός που το κάνει να κατατάσσει την Βουλγαρία ως την πρώτη απειλή για τον ελληνισμό. Η σύνταξη της *Πατρίδος* αν και κατανοεί την ψυχική εξέγερση των Ελλήνων τους προτρέπει να επιδείξουν σωφροσύνη και ψυχραιμία,

²⁴⁵ *Αθήναι*, 30/10/1908,

²⁴⁶ Κατερίνα Μπούρα ό.π., σελ 72- 73 & Κόσμας Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 76.

²⁴⁷ *Καιροί*, 9/11/1908.

²⁴⁸ *Καιροί*, 2/11/1908 & 11/11/1908.

²⁴⁹ *Αθήναι*, 1/11/1908, 2/11/1908.

²⁵⁰ *Αθήναι*, 5/11/1908.

²⁵¹ *Αθήναι*, 10/11/1908.

²⁵² *Εμπρός*, 2/11/1908.

²⁵³ *Εμπρός*, 9/11/1908.

²⁵⁴ *Εμπρός*, 16/11/1908.

²⁵⁵ *Εμπρός*, 30/11/1908.

επειδή θεωρεί αφενός ότι οι παραβιάσεις είναι πρόσκαιρες, αφετέρου πως πλήττουν πίοτερο την Τουρκία και την προσπάθεια ανοικοδόμησης του πολιτικού της συστήματος παρά τα συμφέροντα του ελληνισμού. Στις 9 Νοεμβρίου θα γράψει σχετικά «βεβαίως αι εκλογαί δεν έχουν σήμερον και δια τους εκείθεν και δια τους εντεύθεν εξετάζοντας τα πράγματα σημασίαν τόσην δια τον Ελληνισμόν, όσην η εδραίωσις και η εξασφάλισις από παντός κινδύνου του Συνταγματικού Πολιτεύματος», γι' αυτό καθήκον του ελληνικού πληθυσμού είναι να παραδώσει στους άπειρους με την έννοια της ελευθερίας Νεότουρκους μαθήματα καλής αντίληψης των κοινών συμφερόντων, αποφεύγοντας τις θορυβώδεις αντιδράσεις.²⁵⁶ Ο Χρόνος μπορούμε να συμπεράνουμε πως υποστηρίζει πιο ήρεμες αντιδράσεις, δεδομένου πως αναφέρει ότι ο ελληνισμός θα οφεληθεί από το καθεστώς σε βάθος χρόνου ακόμα κι αν χάσει στις παρούσες εκλογές. Για τον λόγο αυτό προτείνει να αποφευχθεί η πολιτική ρήξη μετά των Τούρκων. Είναι προς το ελληνικό όφελος η διασφάλιση «διαρκούς ειρήνης και ελευθερίας» παρά η μερική αύξηση των Ελλήνων αντιπροσώπων στο οθωμανικό κοινοβούλιο.²⁵⁷ Ο Γραβριηλίδης πέραν της ανταπόκρισης που δημοσιεύει για το ελληνικό συλλαλητήριο διαμαρτυρίας της Κωνσταντινούπολης,²⁵⁸ επιλέγει να μην φιλοξενήσει κανένα «εκλογικό» άρθρο στο πρωτοσέλιδο της *Ακροπόλεως*. Μια επιλογή που ακολουθεί συνειδητά καθώς τα ελάχιστα άρθρα που αναφέρονται στις εκλογές είναι γραμμένα σε μετριοπαθείς τόνους, αποφεύγοντας να προσδώσουν μεγάλες διαστάσεις στο ζήτημα.

Καθοριστική για τον συμβιβασμό των ακραίων τάσεων εντός της κοινότητας και τον κατευνασμό των οξυμένων πνευμάτων κατά τις διαμαρτυρίες υπήρξε η δράση του Πατριάρχη.²⁵⁹ Το *Εμπρός* με συνεχή άρθρα θα αναδείξει τις πατριαρχικές ενέργειες που λαμβάνοντας άλλοτε τη μορφή διαμαρτυριών και άλλοτε απειλών περί αποχής, επιδιώκουν πρωτίστως να προστατέψουν τα ελληνικά συμφέροντα και δευτερευόντως να μη βλαψουν θανάσιμα τις όποιες ελπίδες μελλοντικής συνεργασίας των δύο εθνοτήτων.²⁶⁰ Αλλά και ο Χρόνος παρ'ότι θα δει τις διώξεις του ελληνισμού ως πρακτικές που δεν φέρουν εθνικό πρόσημο, θα θεωρήσει ορθές τις πατριαρχικές διαμαρτυρίες, διότι αυτές αποσκοπούν στην διασφάλιση της εγκυρότητας του εκλογικού αποτελέσματος.²⁶¹ Σκληρή θα είναι η κριτική που θα τηρήσει η εφημερίδα του Πωπ, ερχόμενη σε πλήρη αντίθεση με το *Εμπρός* και τον Χρόνο, καθώς θα κατηγορήσει τον Πατριάρχη για ολιγωρία

Τι αναμένει πλέον ο Πατριάρχης από τους Νεότουρκους και δεν πείθεται για την εχθρότητά τους; [...] Μήπως άραγε αναμένει την εξ'ύψους επιφοίτησιν του Αγίου Πνεύματος ίνα αι νεοτουρκικαί κεφαλαί μεταπειθωσι; [...] Εστάθη εν τω μέσω του χάους και αντί να οδηγεί, σύρεται και αντί να επιβάλη την θέλησιν του, παρουσιάζει την αδυναμία της λιποψυχίας [...]
*Ας κηρύξη την αποχήν από των εκλογών.*²⁶²

²⁵⁶ *Πατρίς*, 2/11/1908 & 9/11/1908.

²⁵⁷ *Χρόνος*, 4/11/1908.

²⁵⁸ *Ακρόπολις*, 2/11/1908 & 14/11/1908.

²⁵⁹ Έλενα Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σελ 47 & Κατερίνα Μπούρα, ό.π., σελ 73.

²⁶⁰ *Εμπρός*, 15/10/1908, 20/10/1908, 23/10/1908 & 27/10/1908.

²⁶¹ *Χρόνος*, 3/10/1908 & 5/10/1908.

²⁶² *Αθήναι*, 22/10/1908.

Πλησιάζοντας στην σύγκλιση της οθωμανικής βουλής, η οποία θα ξεκινήσει τις εργασίες της έναν μήνα αργότερα από ότι προέβλεπε το σύνταγμα λόγω της παράτασης που ζήτησε και έλαβε από την Πύλη το Κομιτάτο προκειμένου να ολοκληρώσει και τον δεύτερο εκλογικό γύρο,²⁶³ οι Αθηναίοι θα μεταβάλλουν την γνώμη τους για ακόμα μια φορά, χαρακτηρίζοντας παρελθόν τον εκλογικό αγώνα και παρουσιάζοντας ως επιτακτική την ανάγκη της κοινής εργασίας για το καλό της αυτοκρατορίας.²⁶⁴ Την ίδια θετική θέση θα τηρήσουν οι εφημερίδες *Καιροί* και *Πατρίς*. Η πρώτη υποστηρίζει ότι η βουλή «θέλει αποτελέσει ως ελπίζομεν, σταθμόν εν τη Ιστορία», ο οποίος θα ανατείλει νέα περίοδος για τον ελληνισμό και την ελληνοοθωμανική Ανατολή.²⁶⁵ «Ζητούμεν αναγνώριση της προνομιούχου θέσεως του Ελληνισμού της Ανατολής», θα αναφέρει η *Πατρίς* προ της έναρξης της βουλής, η οποία ευελπιστεί πως θα εργαστεί προς την ενίσχυση του καθεστώτος με την κοινή εργασία των δύο εθνών.²⁶⁶

Στις 5 Δεκεμβρίου ο Αμπντούλ Χαμίτ II εκφωνεί τον ενακτήριο λόγο στην αίθουσα της βουλής παρουσία 142 Τούρκων βουλευτών, 60 Αράβων, 25 Αλβανών, 12 Αρμενίων, 5 Εβραίων, 4 Βουλγάρων και μόλις 24 Ελλήνων.²⁶⁷ Ουδείς μπορεί να αρνηθεί πως οι Νεότουρκοι διέπραξαν παρανομίες κατά την εκλογική περίοδο, εντούτοις θεωρώ πως ήταν αναμενόμενες. Όπως έγραψε εύστοχα το *Εμπρός*, η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε πρόσφατα αποτινάξει την απολυταρχία, οι Οθωμανοί ξάφνου από υπήκοοι αποκτούν status πολίτη, καλούνται δε να λειτουργήσουν στον δημόσιο βίο με φιλελεύθερα ευρωπαϊκά πρότυπα, στα οποία ουδέποτε είχαν κατηχηθεί. Από την άλλη πλευρά, οι Νεότουρκοι, αν και είχαν έρθει θεωρητικά σε επαφή με αυτά τα πρότυπα στην πράξη έμοιαζαν να αδυνατούν να τηρήσουν τις ισορροπίες. Η δυσκολία αυτή έγκειται θαρρώ σε δύο παράγοντες. Ο πρώτος σχετίζεται με το γεγονός πως ενώ ήταν ζωτικής σημασίας για την εθνικόφρων μερίδα των Νεοτούρκων, η οποία ήταν και πολυπληθέστερη στις τάξεις του Κομιτάτου, να εισέλθει στην βουλή με αυξημένη πλειοψηφία ούτως ώστε να κατασκευάσει την κοινή οθωμανική ταυτότητα, η ιδεολογία της υστερούσε σε αρκετές επαρχίες της αυτοκρατορίας.²⁶⁸ Εν δυνάμει αυτό μπορούσε να αποβεί μοιραίο για το πολιτικό της εγχείρημα, εάν εκλέγονταν άτομα που όχι μόνο δεν εστερνίζονταν την ιδεολογία της αλλά αντί αυτής προωθούσαν φυλετικές πολιτικές, μην επιτρέποντας στην αυτοκρατορία να μετατραπεί σε έθνος-κράτος μέσω της πολιτικής διάπλασης.²⁶⁹ Δεύτερος παράγοντας υπήρξε ο εθνικισμός των εθνών της αυτοκρατορίας, κυρίως του ελληνικού και του βουλγαρικού και η τροφοδότηση αυτού από τις μητέρες-πατρίδες. Τόσο η εμπλοκή της Σόφιας αλλά και της Αθήνας στην εκλογική διαδικασία όσο και η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο και το ενωτικό αίτημα της Κρήτης έδωσαν και όχι άδικα στο Κομιτάτο την εντύπωση πως η οθωμανική επικράτεια απειλείται από τους γείτονές της. Παράλληλα, γέννησαν αμφιβολίες για το κατά πόσο αφοσιωμένοι θα είναι οι βουλγαρικοί και ελληνικοί πληθυσμοί της αυτοκρατορίας στην Πύλη και στο πολιτικό σχεδιασμό του Κομιτάτου. Ο φόβος, πως τα έθνη που διαβιούν στη οθωμανική επικράτεια θα εργαστούν για να

²⁶³ Κόσμος Τσελιγκαρίδης, ό.π., σελ 95.

²⁶⁴ *Αθήναι*, 1/12/1908.

²⁶⁵ *Καιροί*, 6/12/1908.

²⁶⁶ *Πατρίς*, 4/12/1908.

²⁶⁷ Douglas Dakin, ό.π., σελ 269 & Κατερίνα Μπούρα, ό.π., σελ 73.

²⁶⁸ Zürcher, ό.π., σελ 149.

²⁶⁹ Douglas Dakin, ό.π., σελ 269 .

εξυπηρετήσουν τους δικούς τους εθνικούς σκοπούς, δημιούργησε την ανάγκη στους Νεότουρκους να ελέγξουν το εκλογικό αποτέλεσμα για να μη βρεθούν προ δυσάρεστων εκπλήξεων στη βουλή.

Η αντεπανάσταση της 31^{ης} Μαρτίου και ο ελληνικός Τύπος.

Οι σχέσεις των δύο χωρών και τα ελληνικά συμφέροντα μέλλει να δοκιμαστούν εκ νέου τον Απρίλιο του 1909 με την αντεπανάσταση που οργανώθηκε από ομάδες της αντιπολίτευσης με σκοπό να ανατρέψουν την εξουσία των Νεοτούρκων. Καθοριστικό γεγονός για την εκδήλωση του κινήματος υπήρξε η αντικατάσταση στα μέσα του Φεβρουαρίου, του Κιαμήλ βέη με τον Χουσεΐν Χιλμή πασά στο αξίωμα του Μεγάλου Βεζύρη. Η πρωθυπουργική αλλαγή, αποτέλεσμα των πιέσεων που άσκησαν οι βουλευτές της ΕΕΠ στη βουλή, προκάλεσε την έντονη δυσφορία του Κόμματος των Οθωμανών Φιλελευθέρων του Σαμπαχεντίν που υποστήριζε την πολιτική γραμμή του Κιαμήλ. Η δυσaráσκεια των Φιλελευθέρων εκδηλώθηκε μέσα από τον προσκείμενο σ' αυτούς τύπο, ο οποίος άσκησε δριμεία κριτική προς την ευρύτερη δράση του Κομιτάτου. Παράλληλα με τους Φιλελεύθερους διαμορφωνόταν και μια δεύτερη αντιπολιτευτική ομάδα με θρησκευτικά χαρακτηριστικά, η Ένωση Μωαμεθανών. Η ομάδα αυτή αποτελούμενη από μέλη του συντηρητικού θρησκευτικού κύκλου, κατώτερους ουλεμάδες και σεΐχηδες του τάγματος των δερβισήδων, οργάνωνε ήδη από τον Οκτώβριο του 1908 προπαγανδιστική εκστρατεία ενάντια στην εκκοσμίκευση που προωθούσαν οι Νεότουρκοι.

Σαν αποτέλεσμα της πολιτικής αντίθεσης προς το νεοτουρκικό πρόγραμμα εκδηλώθηκε στις 31 Μαρτίου [12 Απριλίου με το γρηγοριανό ημερολόγιο] ένοπλη επανάσταση από τάγματα της Μακεδονικής Στρατιάς που είχαν προσφάτως μεταφερθεί στην οθωμανική πρωτεύουσα έπειτα από οδηγίες του Κομιτάτου. Δίπλα στους στρατιώτες θα σταθούν και μέλη της Ένωσης Μωαμεθανών. Τα αιτήματα των επαναστατών ήταν τόσο πολιτικής όσο και θρησκευτικής φύσεως. Θα απαιτήσουν μεταξύ άλλων την αντικατάσταση των Υπουργών Ναυτικού και Πολέμου, του Μεγάλου Βεζύρη αλλά και του προέδρου του Κοινοβουλίου, θέση που κατείχε ο Αχμέτ Ριζά, την απομάκρυνση των Ενωτικών αξιωματικών από το στράτευμα αλλά και εκείνη των βουλευτών του Κομιτάτου από την Κωνσταντινούπολη, θα ζητήσουν τέλος την επαναφορά της Σαρία. Το τελευταίο εκ των αιτημάτων, ο Zürcher θα το κρίνει ως «παράδοξο», δεδομένου ότι, όπως αναφέρει, ο Ιερός Νόμος δεν είχε τεθεί εκτός ισχύος. Το επόμενο ο πρωί, και ενώ ο σουλτάνος έσπευε να ικανοποιήσει τα αιτήματά τους διορίζοντας τον διπλωμάτη Τεβφίκ πασά ως Βεζύρη και αντικαταστήνοντας τους υπουργούς του, μέλη του Κομιτάτου διέφευγαν από την πρωτεύουσα προκειμένου να ξεφύγουν από τις διώξεις που είχαν εξαπολύσει εναντίον τους οι επαναστάτες.²⁷⁰

Μπροστά στο φόβητρο της πολιτικής αναρχίας που πυροδότησε η αντεπανάσταση και στο ενδεχόμενο της παλινόρθωσης των συντηρητικών δυνάμεων, ο ελληνικός τύπος θα επανεξετάσει την αυστηρή του θέση προς τους Νεότουρκους. Τα εθνικά συμφέροντα υπαγορεύουν την ύπαρξη και την ομαλή λειτουργία του συνταγματικού πολιτεύματος, απαλλαγμένου όμως από τα ακραία νεοτουρκικά στοιχεία και την εθνικιστική ρητορική τους, θα υποστηρίξει σύσσωμος ο τύπος. Μπρος στην είδηση της εκδήλωσης της επανάστασης οι εφημερίδες θα τηρήσουν κοινή γραμμή, εκλαμβάνοντας την ως λογική

²⁷⁰ Zürcher, ό.π, σελ 150-151.

έκβαση της πολιτικής που ακολούθησε το Κομιτάτο από την επανάσταση του Ιουλίου και έπειτα.

Πριν παρουσιάσουμε τις αντιδράσεις των εφημερίδων, φρόνημο θα ήταν να αναφερθούμε στην πολιτική που άσκησαν οι Νεότουρκοι και τους κατέστησε τόσο αντιπαθείς στον ελληνικό τύπο, ο οποίος θεώρησε το κίνημα της 31^{ης} Μαρτίου απόρροια αποκλειστικά αυτής. Αρχικά, κακή εντύπωση έδωσε στις ελληνικές εφημερίδες η νεοτουρκική δράση κατά την περίοδο των εκλογών που προσπάθησε να ευνοήσει την εκλογή μελών του Κομιτάτου ή μουσουλμάνων που ασπάζονταν την νεοτουρκική ιδεολογία, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Επίσης, αρνητική υπήρξε και η εντύπωση που δημιούργησε η επιλογή του Κομιτάτου να μην οργανωθεί σε κόμμα και αντ' αυτού να παραμείνει μυστική οργάνωση²⁷¹ και η συνακόλουθη άρνηση των στελεχών του να αναλάβουν πολιτικά πόστα, διαλέγοντας να διαδραματίσουν από το παρασκήνιο τον ρόλο του θεματοφύλακα του πολιτεύματος, παρεμβαίνοντας κατ'ουσίαν στα πολιτικά δρώμενα όποτε το έκριναν αναγκαίο, όπως έκαναν το αμέσως επόμενο διάστημα μετά την επανάσταση, όταν απαίτησαν την απομάκρυνση του Βεζύρη του Σαΐτ πασά και τον διορισμό του Κιαμήλ πασά στη θέση του.²⁷² Ακόμη, δυσπιστία προκάλεσε η πολιτική διαχείριση των απεργιών που ξέσπασαν στα τέλη του Αυγούστου του 1908 στις σιδηρογραμμές της αυτοκρατορίας. Οι Νεότουρκοι τότε υποστήριξαν την κυβέρνηση στην καταστολή των απεργιακών κινητοποιήσεων, η οποία πραγματοποιήθηκε με την απαγόρευση του συνδικαλισμού στον δημόσιο τομέα, γεγονός που κατέστησε εξαιρετικά δύσκολη την εκδήλωση απεργιών στο μέλλον. Η αλήθεια είναι πως αν και οι απεργίες έδιναν στην Ευρώπη την εικόνα μιας αυτοκρατορίας υπό κοινωνική αναταραχή μόλις έναν μήνα μετά την καθεστωτική αλλαγή, η επιλογή των Νεοτούρκων να υπερασπιστούν τα ευρωπαϊκά οικονομικά συμφέροντα, καταπατώντας το συνταγματικό δικαίωμα του απεργείν, ενδεχομένως να κλόνισε την πίστη ορισμένων προς το Κομιτάτο και στην πολιτική που επιζητούσαν να εφαρμόσουν.²⁷³ Οι εργασίες της βουλής έφεραν καινούργιο προβληματισμό σε κάποια μέλη του ελληνικού μιλλέτ που βρήκαν τις νεοτουρκικές προτάσεις απειλητικές για το ελληνικό έθνος και εν γένει για την διατήρηση της ταυτότητας των εθνών της αυτοκρατορίας. Μια εκ των προτάσεων των Νεοτούρκων αφορούσε την γενική στρατολόγηση των Οθωμανών ανεξαρτήτως εθνικότητας και θρησκειότητας, πρόταση που ακολουθούσε το πνεύμα της ισοπολιτείας και η οποία ξεκίνησε να τίθεται σε εφαρμογή από το 1910. Ενώ μια άλλη αφορούσε τροποποιήσεις του συνταγματικού χάρτη που έθιγαν κάποια από τα προνόμια του Πατριαρχείου.²⁷⁴ Οι προτάσεις αυτές, κατά την γνώμη μου, δεν καταδεικνύουν αναγκαστικά τον σωβινισμό των Νεοτούρκων, αλλά αντιθέτως μαρτυρούν το εθνικό τους πρόγραμμα και την προσπάθεια τους να θέσουν τις βάσεις ενός ομοιογενούς οθωμανικού κράτους. Φυσικά τα νεοτουρκικά σχέδια έρχονταν σε άμεση αντίθεση προς τον ελληνικό εθνικισμό, καθώς είχαν μια διαφορετική θέαση για το μέλλον της αυτοκρατορίας και των εθνών της, ωστόσο αυτό δεν κάνει αυτομάτως εχθρικό προς τον ελληνισμό το πολιτικό τους πρόγραμμα.

Επανερχόμενοι στις αντιδράσεις που επιφύλαξαν οι ελληνικές εφημερίδες προς την «ισλαμική αντεπανάσταση»,²⁷⁵ θα δούμε την σύνταξη της *Πατρίδος* να δηλώνει πως δεν αιφνιδιάστηκε από τα

²⁷¹ Έλενα Φραγκάκη- Syrett, ό.π., σελ 45.

²⁷² Zürcher, ό.π, σελ 148-149.

²⁷³ Στο ίδιο, ό.π, σελ 148.

²⁷⁴ Έλενα Φραγκάκη- Syrett, ό.π., σελ 48.

²⁷⁵ Νίκος Μούδουρος, ό.π., σελ 59.

γεγονότα καθώς, όπως γράφει, ο εκτροχιασμός του καθεστώτος από τις αρχές που είχε διακηρύξει να υπηρετεί ήταν τόσο πασιφανής που σίγουρα θα έφερνε αντιδράσεις.²⁷⁶ Για τον Γαβριηλίδη και την Ακρόπολη η αντεπανάσταση είναι αποτέλεσμα των νεοτουρκικών σφαλμάτων, διότι ήθελαν ελευθερία και σύνταγμα για να καρπωθούν οι ίδιοι τα δικαιώματα που απορρέουν εξ' αυτών.²⁷⁷ Το *Εμπρός* με την σειρά του θα την θεωρήσει φυσική έκβαση του «τυραννικού» χαρακτήρα διακυβέρνησης που επέδειξαν κατά τους περασμένους μήνες. Στις 23 Απριλίου θα γράψει ότι οι Νεότουρκοι αφού ανέλαβαν τα ηνία της εξουσίας, εξέλαβαν όσους ασκούσαν κριτική προς την διοίκηση τους ως «αδιάλλακτους εχθρούς του πολιτεύματος».²⁷⁸ Οι *Καιροί* θα θεωρήσουν και αυτοί ως υπέθυνους τους Νεότουρκους, κατηγορώντας τους πως «εκαπηλεύθησαν προς αποπλάνησιν των Ευρωπαϊκών λαών τους συνταγματικούς θεσμούς» μη παραχωρώντας ισοπολιτεία στους λαούς της αυτοκρατορίας.²⁷⁹ «Καταφανέστατος δε ο κρημνός, εις τον οποίον ήγε και την Τουρκίαν και το εν αυτή διαβιούν ομογενές στοιχείον η φίλαρχος και τυφλή μανία ευαρίθμων παραφρόνων», θα γράψουν οι *Αθήναι* στις 2 Απριλίου αναφορικά με την πολιτική που ακολούθησε το Κομιτάτο και η οποία, σύμφωνα με την εφημερίδα, υπήρξε υπαίτιος των βίαιων γεγονότων της Κωνσταντινούπολης. Στα κύρια άρθρα των επόμενων ημερών και συγκεκριμένα της 4^{ης}, 15^{ης} και 17^{ης} Απριλίου, η εφημερίδα θα συνεχίσει να ασκεί έντονη κριτική προς την πολιτική του Κομιτάτου που εκμεταλλεύτηκε το σύνταγμα προκειμένου να εγκαθιστήσει την ολιγαρχία του.²⁸⁰ Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι την ήπια κριτική προς τους Νεότουρκους θα ασκήσει ο *Χρόνος* που ναι μεν θα αναγνωρίσει τα πολιτικά τους σφάλματα, αλλά παράλληλα θα δει πρώτος τους κινδύνους που διατρέχει το σύνταγμα και η αυτοκρατορία από την ανατροπή τους, δεδομένου ότι οι επαναστάτες διακήρυξαν το ασυμβίβαστο μεταξύ του συνταγματικού καθεστώτος και του Ιερού Νόμου.²⁸¹

Από την Μακεδονία, οι Νεότουρκοι θα οργανώσουν τα «Στρατεύματα Δράσης» για να ανακτήσουν την εξουσία τους, διαδίδοντας πως ο κίνδυνος της κατάργησης του συντάγματος είναι ορατός. Υπό τις κατευθύνσεις του διοικητή της Τρίτης Στρατιάς, Μαχμούτ Σεφκέτ πασά, τακτικές μονάδες στρατού μαζί με σώματα εθελοντών θα μεταφερθούν στα προάστια της οθωμανικής πρωτεύουσας. Το πρωί της 12^{ης} Απριλίου τα στρατεύματα θα εισέλθουν στην Κωνσταντινούπολη. Δίχως να συναντήσουν ιδιαίτερη αντίσταση θα καταστείλουν την αντεπανάσταση, καταδικάζοντας σε έκτακτα στρατοδικεία τους συμμετέχοντες σ' αυτή. Δυο μέρες αργότερα, γερουσία και βουλή θα προβούν σε αντικατάσταση του Αμπντούλ Χαμίτ II που οι Νεότουρκοι θεωρούσαν ως υποκινητή της επανάστασης και συνάμα θα παραχωρήσουν τον οθωμανικό θρόνο στον Μεχμέτ Ρεσάτ [Μεχμέτ V], τον νεώτερο αδελφό του.²⁸²

Ο αναβρασμός που επικρατούσε στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης, τόσο με τους διωγμούς εναντίον των Νεότουρκων που επέφεραν τον θάνατο αρκετών αξιωματικών και δύο βουλευτών όσο και με την μετέπειτα επανακατάληψη της πρωτεύουσας από τα νεοτουρκικά στρατεύματα που ακολουθήθηκε

²⁷⁶ *Πατρίς*, 1/04/1909 & 2/04/1909.

²⁷⁷ *Ακρόπολις*, 1/04/1909 & 5/04/1909.

²⁷⁸ *Εμπρός*, 3/04/1909 & 23/04/1909.

²⁷⁹ *Καιροί*, 2/04/1909.

²⁸⁰ *Αθήναι*, 2/04/1909, 4/04/1909, 15/04/1909 & 17/04/1909.

²⁸¹ *Χρόνος*, 1/04/1909 & 2/04/1909.

²⁸² Zürcher, ό.π, σελ 152, 153 & Έλενα Φραγκάκη- Syrett, ό.π., σελ 44.

από ένα καινούργιο κύμα βιαιότητας,²⁸³ προκάλεσαν μεγάλη ανασφάλεια στις αθηναϊκές εφημερίδες. Μέσα από τα φύλλα τους βλέπουμε τις ανησυχίες που εξέφρασαν σχετικά με το μέλλον που επιφυλλάσσεται για την αυτοκρατορία, το συνταγματικό πολίτευμα και το ελληνικό στοιχείο, κι αυτό διότι η πολιτική αναρχία ή ακόμα και η επαναφορά του παλιού καθεστώτος θα επηρέαζε την ζωή των ομογενών και θα έθετε σε κίνδυνο τα εθνικά συμφέροντα.

Η *Πατρίς* θα εκφράσει ανοιχτά τον φόβο της για τα γεγονότα που θέτουν σε κίνδυνο εκτός από το ίδιο το συνταγματικό καθεστώς και την ασφάλεια του ελληνικού πληθυσμού. Στην ομαλότητα της αυτοκρατορίας κείται η πρόοδος και η ευημερία του ελληνισμού, θα σημειώσει, που υπό συνθήκες βίας δεν δύναται να αναπτυχθεί.²⁸⁴ Στις 4 του μηνός, ανησυχώντας για την αστάθεια που πυροδοτεί το κίνημα και τις συνέπειες που μέλλει να έχει επί των χριστιανικών πληθυσμών, θα αναφέρει ότι «καθ' ην θα χυθή αίμα αδελφικόν εν Τουρκίαν, η Ελλάς θα βαδίση προς τα εμπρός, αδιαφορούσα δια τας συνέπειας». Με τα λόγια αυτά θα διατυπώσει την πίστη της στην αναγκαιότητα μιας ελληνικής στρατιωτικής επέμβασης προκειμένου το ελληνικό βασίλειο να εγγυηθεί την ασφάλεια των ομοεθνών. Την άποψη αυτή θα επαναλάβει εκ νέου στο άρθρο τις 12^{ης} Απριλίου, στο οποίο θα καλέσει τις ελληνικές δυνάμεις σε διαρκή επαγρύπνηση για την διαφύλαξη των οθωμανικών και ελληνικών συμφερόντων.²⁸⁵

Η *Ακρόπολις* θα υπογραμμίσει πως οι ενέργειες των Νεοτούρκων προς την καταστολή της αντεπανάστασης δύναται να προκαλέσουν από εμφύλιο σπαραγμό ως και την επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων υπέρ της προστασίας των χριστιανικών πληθυσμών.²⁸⁶ Στις 6 Απριλίου μάλιστα, η σύνταξη της θα εκφράσει την ελπίδα της ταχύτατης παρέμβασης των Δυνάμεων στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας, αποβλέποντας στην αποσόβηση περαιτέρω βιαιότητων.²⁸⁷ Δεν θα διστάσει ακόμη, να αναφέρει πως «δια να ζήση η Τουρκία πρέπει να εκτείνη την βάσιν της εις όλα τα στοιχεία», ²⁸⁸ προκρίνοντας ταυτόχρονα σαν ιδανικό μελλοντικό σύστημα διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας εκείνο της Αυστροουγγαρίας, το σύστημα δηλαδή που με τόση απέχθεια είδαμε να απαρνιέται ο Νιαζήμ βέης.²⁸⁹

«Δεν πρέπει δε να υπάρξη ουδεμία αμφιβολία, ότι η παράτασις τοιαύτης καταστάσεως θα γίνη αφορμή μεγίστων δεινών δια την αυτοκρατορία»²⁹⁰ θα σημειώσει το *Εμπρός* σχετικά με την πολιτική αβεβαιότητα που υφίσταται στην οθωμανική πρωτεύουσα κατά τις τελευταίες μέρες, η οποία απειλεί το σύνταγμα και την τάξη στην Ανατολή.²⁹¹ Επιπλέον, θα σχολιάσει πως αν και οι νεοτουρκικοί πολιτικοί χειρισμοί κατέστησαν το Κομιτάτο ασυμπαθές προς τους Έλληνες, οι τελευταίοι επ' ουδενί λόγο δεν επιθυμούν την επαναφορά της απολυταρχίας του Αμπντούλ Χαμίτ II. Τουναντίον, ισχυρίζεται οτι

το καλώς εννοούμενον συμφέρον των Ελλήνων είναι να εύχωνται επιτυχίαν εις πάσαν κίνησιν, ήτις υπόσχεται την βελτίωσιν και την ενίσχυσιν της Οθωμανικής αυτοκρατορίας [...] εξ' όλων

²⁸³ Zürcher, ό.π, σελ 151, 152.

²⁸⁴ *Πατρίς*, 2/04/1909, 4/04/1908 & 9/04/1909.

²⁸⁵ *Πατρίς*, 4/04/1909 & 12/04/1909.

²⁸⁶ *Ακρόπολις*, 4/04/1909.

²⁸⁷ *Ακρόπολις*, 6/04/1909.

²⁸⁸ *Ακρόπολις*, 8/04/1909.

²⁸⁹ Βλέπε παραπάνω υποσημείωση, 124.

²⁹⁰ *Εμπρός*, 16/04/1909.

²⁹¹ *Εμπρός*, 25/04/1909.

*των ενδεχομένων κακών, δεν υπάρχει δια τους Έλληνες χειρότερον, από την αλληλουχίαν εκείνων των γεγονότων, άτινα δύνανται να οδηγήσουν την Οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν εις την διάλυσίν της».*²⁹²

Οι *Καιροί* που κατά τις πρώτες ώρες μετά την επιτυχή έκβαση του νεοτουρκικού κινήματος τον Ιούλιο του 1908 χαρακτήρισαν το πολιτικό τους εγχείρημα ως «συνταγματική κωμωδία»,²⁹³ θα γράψουν λίγα εικοσιτετράωρα έπειτα από την αντεπανάσταση πως «το απολυταρχικόν πολίτευμα υπό αγαθόν ηγεμόνα είνε προτιμότερον, και θα οδηγήση ασφαλώς δια της ειρήνης και εθνολογικής εξελίξεως εις την επικράτησιν του Χριστιανισμού εν τη Ανατολή»,²⁹⁴ επανερχόμενοι στην θέση που είχαν εκφράσει πριν κάποιους μήνες. Όπως η *Ακρόπολις* έτσι και οι *Καιροί* θα προβλέψουν την κατάρρευση της αυτοκρατορίας που θα επέλθει είτε με εσωτερικό σπαραγμό είτε με διεθνής κατοχή. Θα προκρίνουν και αυτοί την ιδέα της διεθνούς κατοχής, μέσω της οποίας θα παγιωθεί αφενός η ειρήνη και η δημόσια ασφάλεια και αφετέρου θα διασφαλιστούν τα ελληνικά συμφέροντα.²⁹⁵

Η αντεπανάσταση θα χρησιμοποιηθεί από την συντακτική ομάδα των *Αθηνών* ως μέσο για να ασκήσει κριτική και προς την πολιτική ηγεσία της Ελλάδος. Θα κατηγορήσει την κυβέρνηση πως «παρίσταται μάρτυς και θεατής»,²⁹⁶ επιδεικνύοντας αδιαφορία προς τα τεκταινόμενα της γειτονικής χώρας. Επίσης, θα την κατηγορήσει για ολιγωρία αναφορικά με την θωράκιση των δικαίων του έθνους,

*Αφήσαμεν ασύντακτον και την μεγάλην του ελληνισμού ισχύν, ώστε να επέλθωσι τα γεγονότα της γείτονος επικράτειας και να εύρωσιν ημάς τους κατέχοντας την πλειονοψηφίαν και της διάνοιας και της υλικής και της ηθικής και της αριθμητικής ισχύος εν τη Ανατολή διηρημένους, άνευ οδηγίων και άνευ σχεδίου [...] Ουδείς δύναται να προεικάση οποίαι νέαι μας επιφυλάσσονται εκπλήξεις εν τη όμορω επικράτεια.*²⁹⁷

Επιπροσθέτως, δεν θα λησμονήσει να συγχαρεί τους Έλληνες της αυτοκρατορίας για την τήρηση εφεκτικής στάσης μπρος στις ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις.²⁹⁸ Κατά την επανάκτηση της εξουσίας από τους Νεότουρκους, θα διαβεβαιώσει μέσω των γραμμών της την πρόθεση του ελληνισμού να συμβάλει στην εδραίωση του φιλελεύθερου καθεστώτος,²⁹⁹ καθώς και την ελπίδα του να εξαλειφθούν «τα λείψανα του παλαιού απαίσιου οικοδομήματος της απολυταρχίας».³⁰⁰

Ο *Χρόνος*, συντασσόμενος με την εφημερίδα του Πωπ, θα θεωρήσει την αντεπανάσταση απαρχή μεγάλων δεινών για τα εθνικά συμφέροντα, επειδή όχι μόνο ταρασσει το οθωμανικό πολιτικό οικοδόμημα, αλλά διότι ακόμη «η Ελλάς ευρίσκεται εις τοιαύτην παραλυσίαν» που ατενίζει ως ξένη και αδιάφορη τα γεγονότα της Τουρκίας. Αδυνατώντας αφενός να προσφέρει συνδρομή για την επαναφορά της τάξης και

²⁹² *Εμπρός*, 16/04/1909.

²⁹³ Βλέπε παραπάνω υποσημείωση, 106.

²⁹⁴ *Καιροί*, 2/04/1909.

²⁹⁵ *Καιροί*, 10/04/1909 & *Ακρόπολις*, 6/04/1909 .

²⁹⁶ *Αθήναι*, 6/04/1909.

²⁹⁷ *Αθήναι*, 3/04/1909.

²⁹⁸ *Αθήναι*, 5/04/1909.

²⁹⁹ *Αθήναι*, 17/04/1909.

³⁰⁰ *Αθήναι*, 18/04/1909.

αφετέρου να διαδεχθεί την αυτοκρατορία σε τυχόν διάλυση αυτής.³⁰¹ Η ελληνική εξωτερική πολιτική, θα συνεχίσει, δεν αποτελεί προϊόν σχεδιασμού από πλευράς των κυβερνώντων, αλλά αντιθέτως βασίζεται εξ' ολοκλήρου στις δράσεις ή στις ατυχίες των γειτονικών κρατών.³⁰² Το κράτος έχει μείνει άνευ στρατού και ναυτικού την στιγμή που «τα πάντα σαλεύονται γύρω μας και απειλούν μεγάλας και απροόπτους καταστροφές»,³⁰³ διότι ως καταστροφή αντιλαμβάνεται την κατάργηση του συντάγματος και την ανάληψη της εξουσίας από τις θρησκευτικές ομάδες που υποκίνησαν την επανάσταση της 31^{ης} Μαρτίου. Με την αποκατάσταση των Νεοτούρκων στην εξουσία, θα τονίσει, όπως και οι Αθηναίοι, την ανάγκη συνεργασίας Ελλήνων και Τούρκων χάρις την εξυπηρέτηση των κοινών συμφερόντων τους, εντούτοις δεν θα παραλείψει να αναφέρει την επιθυμία του να εγκαταλείψουν οι δεύτεροι τον φανατισμό που πυροδοτούσε μέχρι πρότινος τις σχέσεις των δύο εθνών.³⁰⁴

Η αντεπανάσταση του Απριλίου υπήρξε κομβική για την πολιτική που έμελλε να ακολουθήσουν οι Νεότουρκοι στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, κι αυτό διότι απέδειξε τις αδυναμίες του συνταγματικού καθεστώτος και την ύπαρξη αντιπολίτευσης που επιζητούσε την ανατροπή του.³⁰⁵ Μετά την αποκατάσταση της εξουσίας του, το Νεοτουρκικό Κομιτάτο εμφανίζεται πλέον δυναμικά στην πολιτική σκηνή μέσω και των πολιτικών του μελών αλλά και των αξιωματικών, οι οποίοι από εκείνη την στιγμή αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στη διοίκηση. Το Κομιτάτο οργανώνεται κομματικά και σταδιακά ελέγχει όλη την νομοθετική διαδικασία στη βουλή ακόμα και την ίδια την κυβέρνηση, αφού το κοινοβούλιο έχει την δυνατότητα να νομοθετήσει άνευ κυβερνητικής παρέμβασης, ενώ οι αποφάσεις που λαμβάνει η κυβέρνηση επιβάλλεται να περάσουν πρώτα από το κοινοβούλιο για επικύρωση. Ο Μεχμέτ V, ο τελευταίος Οθωμανός σουλτάνος, καθίσταται ανδρείκελο των Νεοτούρκων καθώς του αφαιρείται κάθε εξουσία, πέραν από το δικαίωμα να διορίζει τον Βεζύρη και τον Σειχουλislam. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους, έπειτα από μια σειρά τροποποιήσεων στο σύνταγμα του 1876, η αυτοκρατορία αποκτά συνταγματικό-κοινοβουλευτικό πολίτευμα στο πλαίσιο του οποίου οι Νεότουρκοι απολαμβάνουν την απόλυτη ισχύ.³⁰⁶

Μακεδονικό, Βουλγαρική Ανεξαρτησία και Νεότουρκοι.

Το 1860 η βουλγαρική εκκλησία [Εξαρχία] αποσχίζεται από το Ορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, όταν η βουλγαρική κοινότητα της οθωμανικής πρωτεύουσας δήλωσε πως θα εκτελεί τα θρησκευτικά της καθήκοντα με την άδεια του σουλτάνου και όχι με του Πατριάρχη, εκφράζοντας έτσι την ανυπακοή της προς τον τελευταίο. Το παράδειγμα της κοινότητας της Κωνσταντινούπολης θα ακολουθήσουν περίπου τριάντα κοινότητες στις βουλγαρικές επαρχίες. Εκ τότε και για διάστημα δέκα ετών, οι δυο μεριές θα διαπραγματεύονται ανηλεώς προκειμένου να οριοθετήσουν την εδαφική επικράτεια του βουλγαρικού έθνους, πάνω στην οποία η Εξαρχία θα έφερε πλήρη εκκλησιαστική δικαιοδοσία. Τον φαύλο κύκλο των διαπραγματεύσεων θα διακόψει στις 11 Μαρτίου του 1870 ένα

³⁰¹ Χρόνος, 3/04/1909.

³⁰² Χρόνος, 4/04/1909.

³⁰³ Χρόνος, 8/04/1909.

³⁰⁴ Χρόνος, 16/04/1909.

³⁰⁵ Zürcher, ό.π, σελ 154.

³⁰⁶ Zürcher, ό.π, σελ 154-156 & Έλενα Φραγκάκη- Syrett, ό.π., σελ 45.

σουλτανικό φερμάνι με το οποίο ιδρύονταν μια βουλγαρική αυτόνομη εκκλησία σε δεκαεπτά μητροπόλεις. Στην ουσία η Πύλη αναγνώριζε αφενός το βουλγαρικό μιλλέτ και αφετέρου την δυνατότητα αυτού να επεκταθεί μελλοντικά προς την περιοχή της Μακεδονίας³⁰⁷ και Θράκης. Η αντίδραση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως υπήρξε αστραπιαία, καταδικάζοντας τον φυλετισμό στους κόλπους της εκκλησίας και κηρύσσοντας σχισματικούς όσους θα ακολουθούσαν την Εξαρχία [1872].³⁰⁸ Από εκείνη την στιγμή εγκαينيάζεται ένας γλωσσοπολιτισμικός αγώνας μεταξύ Πατριαρχείου-Ελλάδας και Εξαρχίας-Βουλγαρίας για να τον προσηλυτισμό των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας στο ελληνικό και βουλγαρικό έθνος αντίστοιχα, μέσω της θρησκευτικής κατήχησης και της παιδείας.³⁰⁹

Το 1878 θα αποτελέσει τομή για τον βουλγαρικό εθνικισμό, καθώς το όνειρο της Μεγάλης Βουλγαρίας γίνεται στιγμιαία πραγματικότητα με την Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Αν και το Συνέδριο του Βερολίνου που ακολούθησε θα θάψει το βουλγαρικό όνειρο για επέκταση προς την Μακεδονία και έξοδο στο Αιγαίο, εντούτοις μέλλει να υποδείξει στους Βούλγαρους πως το όνειρο τους δύναται να πραγματοποιηθεί μ' έναν διαρκή εθνικό αγώνα στις διεκδικούμενες περιοχές.³¹⁰ Παράλληλα, στο εσωτερικό της Μακεδονίας θα αναπτυχθεί ο μακεδονικός εθνικισμός, η ιδέα δηλαδή πως οι Μακεδόνες αποτελούν ένα αυθύπαρκτο έθνος ανεξάρτητο από το βουλγαρικό ή το ελληνικό. Το 1893 μάλιστα θα ιδρυθεί η «Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση» [ΕΜΕΟ] με σύνθημα της «η Μακεδονία στους Μακεδόνες».³¹¹ Μια δεκαετία αργότερα η οργάνωση θα πραγματοποιήσει μια αποτυχημένη επανάσταση, επιζητώντας από την Πύλη αυτονομιακό καθεστώς. Ο Ίων Δραγούμης θα γράψει από την Μακεδονία στον πατέρα του, «Έχομεν σλαυϊκήν επανάστασιν εν Μακεδονίαν [...] άπαντες οι σλαυόφωνοι πληθυσμοί ηκολούθησαν το Κομιτάτον [ΕΜΕΟ], ορθόδοξοι και σχισματικοί, και οι πλείστοι εκουσίως».³¹²

Η ελληνική αντίδραση απέναντι στις διεκδικήσεις της ΕΜΕΟ αλλά και σε εκείνες του «Ανώτατου Μακεδονικού Κομιτάτου» που είχε ιδρυθεί το 1895 στη Βουλγαρία με σκοπό την βουλγαροποίηση της Μακεδονίας και την τελική της προσάρτηση στη Βουλγαρική Μακεδονία,³¹³ υπήρξε ιδιαίτερα καθυστερημένη. Μόλις το 1903 θα συγκροτηθεί το «Μακεδονικό Κομιτάτο» στην Αθήνα, ενώ από τον επόμενο χρόνο θα ξεκινήσει η συστηματική αποστολή ένοπλων ομάδων υπό τις καθοδηγίες των ελληνικών κυβερνήσεων στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας.³¹⁴ Για τα επόμενα τέσσερα έτη, από το 1904 έως το 1908, η Μακεδονία θα μετατραπεί στο πεδίο σύγκρουσης του εθνικού ανταγωνισμού Ελλήνων και Βουλγάρων που θα βυθίσει την περιοχή στην τρομοκρατία και στην αναρχία. Η ανακήρυξη του συντάγματος στις μακεδονικές πόλεις και η αμνήστευση των επαναστατών και των ανταρτικών ομάδων

³⁰⁷ Ως γεωγραφικός προσδιορισμός η περιοχή της Μακεδονίας ήταν αφηρημένη, καθώς κάθε ενδιαφερόμενο μέρος την οριοθετούσε διαφορετικά έχοντας υπόψιν του ότι έπρεπε σε εκείνη την περιοχή να αποδείξει ότι διαθέτει ομοεθνείς προκειμένου να νομιμοποιεί στις επεκτατικές του επιδιώξεις. || Βασίλης Γούναρης, *Το Μακεδονικό ζήτημα από τον 19ο έως και τον 20ο αιώνα*, Αθήνα 2010, σελ 15.

³⁰⁸ Σπύρος Καράβας, *Μακάριοι οι κατέχοντες την γήν. Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, Αθήνα 2010, σελ 32-33 & Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* [γ' επανέκδοση], Αθήνα 2012, σελ 188-190.

³⁰⁹ Γιάννης Γιανουλόπουλος, ό.π., σελ 197.

³¹⁰ Σπύρος Καράβας, ό.π., σελ 34-37.

³¹¹ Γιάννης Γιανουλόπουλος, ό.π., σελ 197-198.

³¹² Σπύρος Καράβας, *Μυστικά και παραμύθια από την Ιστορία της Μακεδονίας* [β' έκδοση], Αθήνα 2014, σελ 443.

³¹³ Zürcher, ό.π., σελ 136.

³¹⁴ Γιάννης Γιανουλόπουλος, ό.π., σελ 200.

που ακολούθησε από τον σουλτάνο αποτέλεσε το έναυσμα μιας καινούργιας πολιτικής σελίδας για την περιοχή. Η ειρηνική συνύπαρξη έμοιαζε πια εφικτή.³¹⁵ Το σύνταγμα, κατά τον Βρετανό Γενικό Πρόξενο στη Μακεδονία, Χένρυ Λάμπ, επιφυλάσσει στους εν Μακεδονία πληθυσμούς όλα εκείνα τα αγαθά των ευρωπαϊκών λαών που συνέβαλαν στην πρόοδο τους, ενώ συνάμα θα εξαλείψει αντιπάθειες και εχθρότητες.³¹⁶

Άμεση απόρροια του συντάγματος και του γενικότερου κλίματος ευφορίας υπήρξε η διάλυση των ενόπλων σωμάτων και η παράδοση του οπλισμού τους στις οθωμανικές αρχές. Από ελληνικής πλευράς παραδόθηκαν στις αρχές εικοσί έξι ομάδες ενώ από την βουλγαρική πενήντα πέντε.³¹⁷ Ακόμα, όλα τα αντιμαχόμενα μέρη εξέφρασαν την διάθεση τους να προωθήσουν τα εθνικά τους συμφέροντα μονάχα με πολιτικά μέσα.³¹⁸ Αι Αθήναι θα σχολιάσουν επί του θέματος πως «η σπουδή ν' αποδείξωμεν οτι θεωρούμεν σωθείσαν την Μακεδονία εκ της επιβουλής των επιδρομών αποτελεί όχι μόνο ατόπημα αλλά και κίνδυνον».³¹⁹ Αντιθέτως, το Εμπρός θα χαρεί για τη συναδέλφωση των ανταρτικών σωμάτων που «μαχόμενα μέχρι της χθες, κατ' αλλήλων και προς τους Τούρκους, εισέρχονται εις τας πόλεις και πανηγυρίζουσι μετά του στρατού».³²⁰ Επίσης, για τον Κανελλίδη και την εφημερίδα του, η απαλλαγή από τα φυλετικά κακουργημάτα, τις διχόνοιες και τις βουλγαρικές ενέργειες ανατροπής του καθεστώτος θα παράσχει την ευκαιρία για την παγίωση της ειρήνης και της δημόσιας ασφάλειας, τα οποία θα διασφαλίσουν οι Έλληνες Μακεδόνες και οι Οθωμανοί.³²¹ Υπό αυτές τις συνθήκες η Ελλάδα οφείλει με την συνδρομή του μακεδονικού ελληνισμού να μεταβάλλει την πολιτική της. «Εις το στάδιον τούτο πρέπει να εργασθώμεν πολύ, ίνα δημιουργήσωμεν ελληνικάς καρδίας και φρονήματα μεταξύ των σλαυόφωνων μακεδονικών πληθυσμών. Πρέπει, τέλος πάντων, να κυριαρχήσωμεν εν Μακεδονία εντός μιας το πολύ γενεάς δια του εμπορίου, των γραμμάτων, του πληθυσμού και του ελληνικού πληθυσμού».³²² Την ίδια άποψη συναντάμε και στον Χρόνο, ο οποίος στο κύριο άρθρο της 9^{ης} Αυγούστου υπό τον τίτλο «Η Ελλάς προ νέου αγώνος» θα γράψει μεταξύ άλλων, «η Μακεδονία θέλει όχι ευχάς, αλλ' εργάτας και καλλιεργητάς ιδεών εθνικισμού, φρονήματος, καθήκοντος. Καμία προς τούτο οργάνωσις δεν υπάρχει. Στείλατε λοιπόν διδασκάλους, ιερείς, διάνοιας οδηγήτριας και φρονηματιζούσας», παροτρύνοντας και αυτή σε ένα καινούργιο αγώνα, αποκλειστικά προπαγανδιστικού περιεχομένου αυτή την φορά.³²³ Να σημειώσουμε οτι πριν την ένοπλη σύρραξη στη Μακεδονία αλλά και κατά την διάρκεια αυτής, το ελληνικό βασίλειο, όπως και η Σόφια, είχε επιδωθεί σ' έναν προπαγανδιστικό αγώνα με την εκκλησία και το σχολείο να αποτελούν την ειρηνική μορφή του εθνικού αγώνα.³²⁴ Η καθεστωτική αλλαγή, είτε επειδή γεννησε ελπίδες στην κυβέρνηση των Αθηνών είτε επειδή προκάλεσε την δημόσια παραδοχή του Ράλλη για την δράση των Ελλήνων αξιωματικών στη Μακεδονία, ανάγκασε την Ελλάδα να μεταβάλλει την πολιτική της. Το

³¹⁵ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία*, ό.π., σελ 8. & Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ίων Δραγούμης. Μαρτύρων και Ηρώων αίμα*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 190-191.

³¹⁶ *Ακρόπολις*, 25/08/1908.

³¹⁷ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ό.π., σελ 267.

³¹⁸ Douglas Dakin, *Ο Μακεδονικός αγώνας*, ό.π., σελ 166.

³¹⁹ *Αθήναι*, 30/07/1908.

³²⁰ *Εμπρός*, 16/07/1908.

³²¹ *Καιροί*, 24/07/1908 & 28/07/1908.

³²² *Καιροί*, 21/07/1908.

³²³ *Χρόνος*, 9/8/1908.

³²⁴ Σπύρος Καράβας, *Μυστικά και παραμύθια από την Ιστορία της Μακεδονίας*, ό.π., σελ 218.

Μακεδονικό Κομιτάτο θα υποκατασταθεί από την Πανελλήνιον Οργάνωσιν των Παναγιώτη Δαγκλή και Ιώνα Δραγούμη, η οποία ανέπτυξε ένα δίκτυο κατασκοπείας και προπαγάνδας.³²⁵

Η αισιοδοξία του τύπου για την πορεία των ελληνικών σχεδιασμών για τη Μακεδονία κράτησε μονάχα κάποιες μέρες. Έπειτα από το γενικό αίσθημα χαράς, ξεκίνησαν οι κατηγορίες πως οι Βούλγαροι εποφθαλμιούν την αρπαγή της Μακεδονίας, συνεχίζοντας την αιματηρή στρατηγική τους υπό τις ευλογίες μάλιστα των Νεοτούρκων που τηρούν μια παράξενη σιγή. Στην πραγματικότητα λίγες μόλις εβδομάδες μετά την καθεστωτική αλλαγή, η ΕΜΕΟ θα αναλάβει εκ νέου δράση. Εντούτοις, και η Πανελλήνια Οργάνωσις θα προχωρήσει σε αρκετές δολοφονίες ατόμων που είχαν προδώσει την ελληνική δράση στη περιοχή. Οι Νεότουρκοι μεταξύ των αντιμαχόμενων ομάδων θα υποστηρίξουν εκείνη των αυτονομιστών του Σαντάνσκυ, διότι θεωρούσαν πως κατ' αυτόν τον τρόπο θα απόφευγαν την πολυδιάσπαση της περιοχής και την προσάρτηση της στα γειτονικά κράτη.³²⁶ Πέραν της στήριξης του παρείχαν στο Σαντάνσκυ απέφυγαν να εμπλακούν με στρατεύματα, επειδή ήλπιζαν πως η διαμάχη θα λάβει πολιτική διάσταση με την διεξαγωγή των εκλογών και έπειτα με τις εργασίες της βουλής.³²⁷

Σύντομα, το *Εμπρός*, θα επισημάνει εκτός από την συνέχιση της βουλγαρικής βίας με την τρομοκράτηση ελληνικών χωριών και την διαπραγή ελληνικών εκκλησιών,³²⁸ και την επιδίωξη της Σόφιας για διάσπαση της περιοχής με την εφαρμογή του συστήματος της αποκεντρωμένης διοίκησης, αίτημα που παρουσιάστηκε επίσημα στους Νεότουρκους μέσα από το βουλγαρικό υπόμνημα για το μέλλον της Μακεδονίας³²⁹ και την ματαίωση της εκλογικής ανάμετρησης, δεδομένου ότι αυτή θα εξελισσόταν σε παταγώδη αποτυχία για τις αξιώσεις της, καθώς θα αποδείκνυε το μέγεθος του βουλγαρίζοντος πληθυσμού της Μακεδονίας.³³⁰ Ως φίλοι των Νεοτούρκων, θα σημειώσει η *Πατρίς*, επιβάλλεται «να επιστήσωμεν την προσοχή της νεοτουρκικής οργανώσεως», αφού δεν φαίνεται να αντιλαμβάνεται τους αληθινούς βουλγαρικούς πόθους. Τη στιγμή που οι Μακεδονομάχοι παρέδωσαν τον οπλισμό τους στις οθωμανικές αρχές, οι Βούλγαροι κομιτατζήδες διακηρύσσουν την απαρχή της διάσπασης της Μακεδονίας, όπως αυτή αναφέρθηκε και από το *Εμπρός*, εκφράζοντας κατά την εφημερίδα την απροκάλυπτη περιφρόνηση τους προς το καινούργιο καθεστώς.³³¹ Στο άρθρο της 4^{ης} Αυγούστου, η εφημερίδα θα συνεχίσει τον σχολιασμό σχετικά με την δράση των Βουλγάρων, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως «επιδρομή ειρηνική, δια να την ονομάσωμεν ούτω, κάθοδος επισήμων Βουλγάρων υπό ιδιωτικών ράσον [...] είνε μια έμπρακτος κατάλυσις των κυριωτέρων αρχών της νεοτουρκικής Οργανώσεως». Ενώ στο άρθρο της επομένης θα συμπληρώσει πως αποτελεί πρόθεση των Νεοτούρκων να μην προκαλέσουν προστριβές μετά των Βουλγάρων, ωστόσο δεν λαμβάνουν υπόψιν ότι κατ' αυτόν τον τρόπο παραβλέπονται «τα

³²⁵ Βασίλης Γούναρης, «Η Μακεδονία 1871-1909. Από την βουλγαρική εξουσία στο κίνημα των Νεοτούρκων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* [τόμος ε'], Αθήνα 2004, σελ 275.

³²⁶ Σπύρος Καραβάς, *Μακάριοι οι κατέχοντες τήν γήν. Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, ό.π., σελ 211.

³²⁷ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ό.π., σελ 268-269.

³²⁸ *Εμπρός*, 29/07/1908 & 5/08/1908 & 21/08/1908.

³²⁹ Άλλα αιτήματα των Βουλγάρων ήταν επίσης η αναθέωση του συντάγματος με γνώμονα τα δικαιώματα των μιλλέτ, η διατήρηση των θρησκευτικών προνομίων, το δικαίωμα ψήφου για όλους τους άρρενες, η ελεύθερη βασική παιδεία στη μητρική γλώσσα, αλλά και η αυτονομία της Μακεδονίας με τον σχηματισμό τοπικής κυβέρνησης. | Douglas Dakin, *Ο Μακεδονικός αγώνας*, ό.π., σελ 170.

³³⁰ *Εμπρός*, 5/08/1908 & 22/08/1908.

³³¹ *Πατρίς*, 3/08/1908.

συμφέροντα ενός άλλου υπό την Τουρκίαν μεγάλου στοιχείου, του Ελληνικού». ³³² Αποτέλεσμα των παραπάνω διαπίστωσης θα είναι η προτροπή επανόδου των στρατιωτικών σωμάτων στη Μακεδονία για την συνέχιση της άμυνας. ³³³ Από την μεριά τους, οι *Καιροί* θα εκφράσουν την αδυναμία τους να κατανοήσουν για ποιον λόγο οι Νεότουρκοι αφήνουν ανεξέλεγκτους τους Βούλγαρους, ³³⁴ δεδομένου ότι οι τελευταίοι είναι κακοποιά στοιχεία, τα οποία πρέπει να περιοριστούν μέσω συστηματικού διωγμού από τα ελληνικά και οθωμανικά σώματα προκειμένου να ευοδωθεί το νεοτουρκικό έργο. ³³⁵ Η πολιτική της επιείκειας, σημειώνουν, μέλλει να οδηγήσει στην αναρχία. Είναι ανάγκη οι βουλγαρίζοντες να περιοριστούν στρατιωτικά και εάν οι Νεότουρκοι δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν τον κίνδυνο, οι Έλληνες σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να επιδείξουν την ίδια «διανοητικήν αποτύφλωσιν». ³³⁶

Στις 23 Σεπτεμβρίου, η Βουλγαρία αφού προσαρτά την Ανατολική Ρωμυλία που βρισκόταν υπό σουλτανική επικυριαρχία, ανακηρύσσεται σε βασίλειο. Η εξέλιξη αυτή μέλλει να θορυβήσει τον τύπο, διότι όπως θα αναφέρει εύστοχα η εφημερίδα του Σπύρου Σίμου, η αναγνώριση της Βουλγαρίας ως ανεξάρτητου βασιλείου θα διαταράξει την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων στη Μακεδονία, θίγοντας τα ελληνικά συμφέροντα στη περιοχή, για τον λόγο αυτό η αδιαφορία δεν προκρίνεται ως πολιτική στάση από την εφημερίδα. ³³⁷ Η πάντοτε μετριοπαθής *Ακρόπολις* θα γράψει, «Έλληνες και σεις ταγοί του ταλαίπωρου έθνους μας γρηγορείτε! Επίκειται γαρ καταστροφή του μεγάλου έξω Ελληνισμού!». ³³⁸ Ενώ, ο *Χρόνος* θα χαρακτηρίσει την Βουλγαρία ως «αγέλη των λύκων» που ανακηρύσσεται βασίλειο, απαιτώντας εκτεταμένες ελευθερίες στην Μακεδονία. Διαβλέποντας, ταυτόχρονα, ένα νέο κύκλο εθνικών ανταγωνισμών που εγκαινιάζεται από την αναβάθμιση του βουλγαρικού πολιτικού status. ³³⁹

Ο σχηματισμός του οθωμανικού κοινοβουλίου τον Δεκέμβριο του 1908 δεν θα συντελέσει στη βελτίωση της κατάστασης στη Μακεδονία. Κατά τον Dakin, ο εκκλησιαστικός και εθνικός αγώνας συνεχίστηκε αμειώτως, ενώ τώρα εισέρχονταν στον αγώνα και οι Νεότουρκοι κινούμενοι εναντίον των Ελλήνων μέσα από την προπαγάνδα που ασκούσαν στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς. ³⁴⁰ Μάλιστα ο πρόξενος των Σερρών, Αντώνιος Σαχτούρης, θα αναφέρει τον Φεβρουάριο του 1909 ότι «αφυπνίζεται το εθνικόν αίσθημα των Τούρκων» και πως «ο παντουρκισμός διαρκώς οξύτερος αποβαίνει». ³⁴¹ Η *Ακρόπολις* θα γράψει σχετικά πως τα «Όσα συμβαίνουν εις την Μακεδονίαν από τίνος χρόνου μας δίδουν την υποψίαν, ότι σιγά σιγά επανέρχεται το παλαιόν καθεστώς του αλληλοσπαραγμού», εξέλιξη που βαραίνει την Πύλη και τις πολιτικές της επιλογές και ταυτόχρονα αναγκάζει την ελληνική πλευρά να καταφύγει στην ένοπλη άμυνα. ³⁴² Το *Εμπρός*, όντας πιο ευαίσθητο στο θέμα της Μακεδονίας, θα τονίσει ότι το Νεοτουρκικό Κομιτάτο παρασύρει σε επικίνδυνους ατράπους τα εθνικά δίκαια, τα οποία έχουν μείνει

³³² *Πατρίς*, 4/08/1908 & 5/08/1908.

³³³ *Πατρίς*, 23/08/1908.

³³⁴ *Καιροί*, 13/08/1908.

³³⁵ *Καιροί*, 22/08/1908.

³³⁶ *Καιροί*, 8/09/1908.

³³⁷ *Πατρίς*, 23/09/1908 & 24/09/1908.

³³⁸ *Ακρόπολις*, 1/10/1908.

³³⁹ *Χρόνος*, 23/09/1908.

³⁴⁰ Douglas Dakin, *Ο Μακεδονικός αγώνας*, Αθήνα 1985, σελ 170.

³⁴¹ Σπύρος Καράβας, *Μακάριοι οι κατέχοντες τήν γήν. Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, όπ., σελ 210.

³⁴² *Ακρόπολις*, 5/01/1909.

απροστάτευτα έπειτα από την διάλυση των σωμάτων άμυνας, γεγονός που επιτάσσει την άμεση ανασύστασή τους.³⁴³

Είτε οι Τούρκοι, είτε οι Βούλγαροι ενδιαφέρονται όπως κοιμηθή πάσα εν Μακεδονία ελληνική άμυνα, δύνανται να μείνουν ήσυχοι οτι υπάρχουν εν Ελλάδι πρόσωπα επιθυμούντα πλειότερον από αυτούς τον ύπνον τούτον [...] Ενώ δε οι Βούλγαροι αρχισυμμορίζονται προστατεύονται υπό των τουρκικών αρχών εις την διάπραξιν ποικίλων αυθαίρεσιών, οι Έλληνες καταδιώκονται και φονεύονται ως λυσσώντες κύνες, διότι ουδείς εν Ελλάδι έχει την όρεξιν να τους υπερασπίση, ή να ενισχύση τα μέσα της αμύνης των [...] εν Ελλάδι τα πάντα επανέπεσαν εις την συνήθη νάρκην των.³⁴⁴

Τα παραπάνω θα γράψει έπειτα από τις επιθέσεις τόσο των Βουλγάρων εναντίον του ελληνικού στοιχείου της Μακεδονίας όσο και για την αδιαφορία των Νεοτούρκων να επιβάλλουν την τάξη. Εν συνεχεία θα κατηγορήσει την κυβέρνηση Θεοτόκη που θεώρησε σόφρων να διαλύσει την μοναδική εγγύηση της ζωής και της ασφάλειας των ελληνικών πληθυσμών της Μακεδονίας, δηλαδή τα στρατιωτικά σώματα. Η έκθεση του προξενείου Θεσσαλονίκης, κατά το πρώτο τετράμηνο του 1909, είναι δηλωτική της κατάστασης που επικρατεί στην περιοχή, υπογραμμίζοντας οτι «ο εν Μακεδονί εθνικός αγών [...] εστερήθη του σημαντικότερου μέσου ενέργειας αυτού τουτέστιν της ενόπλου δράσεως».³⁴⁵ «Εαν πρόκηται η κατάστασις αυτή να παραταθή επί μακρόν [...] οι Μακεδόνες γνωρίζουν την μέθοδο δια της οποίας θα τεθή τέρμα εις αυτή», επισημαίνει το *Εμπρός* στις 18 Μαΐου, υπονοώντας φυσικά την άμυνα δια των όπλων.³⁴⁶

Η Κρήτη. Από το ενωτικό διάβημα του Σεπτεμβρίου του 1908 ως τις νεοτουρκικές απειλές του 1909.

Στις 24 Σεπτεμβρίου του 1908 [με το ιουλιανό ημερολόγιο στις 6 Οκτωβρίου], λίγα μόλις εικοσιτετράωρα έπειτα από την προσάρτηση των ευρωπαϊκών οθωμανικών επαρχιών της Βοσνίας Ερζεγοβίνης και της Ανατολικής Ρωμυλίας από την Αυστροουγγαρία και τη Βουλγαρία αντίστοιχα, καθώς και την ανακήρυξη της τελευταίας σε βασίλειο, οι Κρήτες θα οργανώσουν πάνδημο συλλαλητήριο προχωρώντας σε διάβημα προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις [Βρετανία, Αυστρία, Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία, Ρωσία] της νήσου, επιζητώντας την de facto ανατροπή του καθεστώτος της αυτονομίας υπό οθωμανική επικυριαρχία και την άμεση ένωση με το Ελληνικό Βασίλειο «όπως μετ' αυτής αποτελέση αδιαίρετον και αδιάσπαστον Συνταγματικόν Βασίλειον»,³⁴⁷ καλώντας παράλληλα τον Έλληνα βασιλιά να αναλάβει επίσημα την διακυβέρνηση του

³⁴³ *Εμπρός*, 31/12/1908.

³⁴⁴ *Εμπρός*, 16/01/1909.

³⁴⁵ Σπύρος Καράβας, *Μυστικά και παραμύθια από την Ιστορία της Μακεδονίας*, ό.π., σελ 217.

³⁴⁶ *Εμπρός*, 18/05/1909.

³⁴⁷ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Κρήτη 1871-1913, Το τέλος της Οθωμανικής κυριαρχίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* [τόμος ε'], Αθήνα 2004, σελ. 341.

νησιού και την κρητική κυβέρνηση να συγκαλέσει άμεσα σε συνεδρίαση την βουλή προκειμένου να προχωρήσει στην επικύρωση του ενωτικού αιτήματος.³⁴⁸

Τις επόμενες ημέρες, η ελληνική σημαία θα αντικαταστήσει εκείνη της κρητικής αυτονομίας, ενώ οι δημόσιοι υπάλληλοι, η χωροφυλακή και ο στρατός θα ορκιστούν πίστη προς τον συνταγματικό βασιλιά των Ελλήνων. Η ελληνική κυβέρνηση, αιφνιδιασμένη από το κάλεσμα της ένωσης, δεν θα προβεί σε καμία επίσημη δήλωση ή δράση εναποθέτωντας την επίλυση του ζητήματος στην ευθυκρισία των Προστάτιδων Δυνάμεων.³⁴⁹ Αυτές, επηρεασμένες με την σειρά τους από τις εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, θα χρειαστούν περισσότερο από δυο εβδομάδες για να εκδώσουν την πρώτη τους διακοίνωση με την οποία θα γνωστοποιήσουν προς την κρητική Εκτελεστική Επιτροπή πως η ένωση εξαρτάται από τις ίδιες και από την στάση που θα τηρήσει η οθωμανική κυβέρνηση, θέτωντας παράλληλα ως προϋπόθεση για μια ευμενή απόφαση την τήρηση της τάξης στο νησί.³⁵⁰ Σ' αυτό το σημείο, δεν πρέπει να λησμονούμε πως η «άψογος στάσις» της κυβέρνησης Θεοτόκη, όπως θα δούμε να την αποκαλεί ο ελληνικός τύπος στην αρχή με σκοπό να εξυμνήσει την πολιτική σύνεση των κυβερνώντων και εν συνεχεία για να ειρωνευτεί την απραγμία τους, ήταν απόρροια της πολιτικής συνεργασίας που προωθούσε η Αθήνα με την Κωνσταντινούπολη, μιας συνεργασίας στο επίκεντρο της οποίας βρισκόταν η ανάπτυξη της ελληνοοθωμανικής Ανατολής και η εξυπηρέτηση των ελληνικών συμφερόντων. Στις σελίδες που έπονται θα παρουσιαστούν οι αντιδράσεις του ελληνικού τύπου σε όλες τις φάσεις του ζητήματος από την κήρυξη της ένωσης ως και τις διπλωματικές κινήσεις των Νεοτούρκων κατά το θέρους του 1909 και το πως αυτές επέδρασαν στην στάση τους απέναντι στους ιθύνοντες της Πύλης.

Την επομένη της διακηρύξεως, ο *Χρόνος* του Χαιρόπουλου κυκλοφορεί μ' ένα πανηγυρικό φύλλο εκφράζοντας τον θαυμασμό και την ευγνωμοσύνη του προς την γενναία κίνηση των Κρητών, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν την παρούσα κατάσταση στη χερσόνησο του Αίμου προς πραγματοποίηση του εθνικού τους πόθου, της ένωσης δηλαδή με την μητέρα-πατρίδα, μιας ένωσης που χαρακτηρίζεται ως «τύπος» διότι το νήσι εκτός της αναμφισβήτητης ελληνικότητας του διοικείται και κατά το πρότυπο του ελληνικού βασιλείου, γεγονός που καθιστά την ένωση μια τυπική διαδικασία.³⁵¹ Στα φύλλα που ακολουθούν θα υπογραμμίσει πολλάκις ότι τα «πραξικοπήματα του Αίμου», όπως τα χαρακτηρίζει, καταπατώντας την Βερολίνειο Συνθήκη ήσαν κάθε πρόσκομμα για την απόδοση της δικαιοσύνης.³⁵²

Επιπλέον, θα τονίζει πως θα ήταν «ηλιθιωτέρα διπλωματία» να συμπεριληφθεί το Κρητικό σε συζητήσεις μαζί με το Ανατολικό ζήτημα και τις προσαρτήσεις της Ανατολικής Ρωμυλίας και της Βοσνίας Ερζεγοβίνης. Θεωρεί, συγκεκριμένα, ότι η εξέλιξη αυτή θα έπληττε τις υπόλοιπες ελληνικές διεκδικήσεις, καθώς μια θετική εξέλιξη στο Κρητικό θα προκαλούσε «ακρωτηριασμούς άλλων αναμφισβητήτων ελληνικών αξιώσεων».³⁵³ Ο συντάκτης σ' αυτό το σημείο εκφράζει ανοιχτά τον φόβο μη τυχόν οι Δυνάμεις συνδέσουν το ζήτημα με τα γεγονότα του Αίμου και προχωρήσουν στην ενοποίηση ως αποζημίωση για τα

³⁴⁸ Δημήτρης Κιτσίκης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αι.* [β' έκδοση], Αθήνα 1990, σελ.117 & *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2000, σελ 214.

³⁴⁹ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, ό.π., σελ 341.

³⁵⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σελ 214 & Σπύρος Μελάς, *Η επανάσταση του 1909*, Αθήνα 1957, σελ 150.

³⁵¹ *Χρόνος*, 25/09/1908.

³⁵² *Χρόνος*, 26/09/1908 & 28/09/1908

³⁵³ *Χρόνος*, 25/09/1908.

θιγέντα ελληνικά συμφέροντα στην Μακεδονία. Το παράδοξο της παραπάνω θέσης συνίσταται στο ότι ενώ μεν προβάλλει την αντίληψη πως το κίνημα υπήρξε απόρροια των Βαλκανικών εξελίξεων και πως η αναβάθμιση της βουλγαρικής ισχύος έθιξε τις εθνικές διεκδικήσεις, συνειδητοποιώντας δε τον κίνδυνο που ελλοχεύει στην περίπτωση που οι Δυνάμεις δεχθούν την ένωση αλλά αρνηθούν εξαιτίας αυτής οποιαδήποτε ελληνική αξίωση στο βορρά, αρνείται οποιαδήποτε σύνδεση με τα «πραξικοπήματα του Αίμου».

Στο ερώτημα αν το διάβημα δύναται να πυροδοτήσει τις ελληνοοθωμανικές σχέσεις, η εφημερίδα απαντά αρχικά πως δεν υφίστανται πλέον δεσμοί που να ενώνουν την αυτοκρατορία με το νησί, επομένως ουδείς μπορεί να κατηγορήσει την Ελλάδα, αν αυτή προβεί στην αποδοχή του κρητικού αιτήματος, για ανειλικρίνεια προς την όμορη επικράτεια, καθ'ην στιγμή η Ελλάδα εμφανίζεται να είχε πλήρη άγνοια του ενωτικού κινήματος που φαίνεται ότι σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε εξ'ολοκλήρου από τους Κρήτες.³⁵⁴ Εξάλλου, η μέχρι στιγμής «αδιάφορος στάσις» της κυβέρνησης Θεοτόκη αποτελεί δείγμα ειλικρινείας που δεν έχει περάσει απαρατήρητο από τους Οθωμανούς. Η διακήρυξη της ένωσης, συνεχίζει, δεν πρέπει να κρίνεται ως μια επιθετική ενέργεια για την εδαφική ακεραιότητα της Πύλης ή του συνταγματικού καθεστώτος της αλλά αντίθετα ως μια πράξη που θα άρει τα σημεία τριβής μεταξύ αυτής και του Ελληνικού βασιλείου, διότι θα τερματιστεί το εκκρεμές θέμα της Κρήτης, το οποίο κατά το παρελθόν είχε γίνει αντικείμενο συγκρούσεων. Με την οριστικοποίηση του κρητικού καθεστώτος, καταλήγει, οι ελληνοοθωμανικές σχέσεις θα εισέλθουν σε μια ήρεμη περίοδο συνεργασίας για την επίτευξη των κοινών τους συμφερόντων.³⁵⁵ Εδώ, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι όλες οι εφημερίδες θα προβάλλουν την θέση ότι η κήρυξη της ένωσης δεν θίγει κυριαρχικά δικαιώματα της Τουρκίας, αφού το νησί ναί μεν είχε καταστεί αυτόνομη πολιτεία υπό την τουρκική κυριαρχία, η επιλογή δε του ύπατου αρμοστή άνηκε στον Έλληνα βασιλιά,³⁵⁶ γεγονός που κατ'αυτές αποδεικνύει την αναγνώριση της ελληνικότητας της Κρήτης. Αντίθετα, η Συνθήκη του Βερολίνου όριζε ότι η Ανατολική Ρωμυλία θα διοικείται υπό χριστιανό διοικητή, ο οποίος θα διοριζόταν εκ της Πύλης, ενώ στην Αυστροουγγαρία παραχωρείτο η διοίκηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, η οποία όμως τυπικά παρέμενε επί οθωμανική κυριαρχία. Ως εκ τούτου αμφότερες παρέμεναν υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου.³⁵⁷

Ο Βλάσης Γαβριηλίδης μέσα από τις γραμμές της εφημερίδας του τάσσεται αμέσως υπέρ της κίνησης των Κρητών που εκλήφθηκε ως δικαιολογημένη ενέργεια με βάση τις εξελίξεις στην Ανατολή. Η πράξη τους, θα σημειώσει, αν και εμπνεύστηκε από τα «πραξικοπήματα του Αίμου» δεν μπορεί να θεωρηθεί πραξικοπηματική, καθώς

³⁵⁴ Αν και δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα πως η ελληνική κυβέρνηση σχεδίασε το κίνημα, εντούτοις είναι σίγουρο πως ήρθε σε συνεννόηση με τον Ζαΐμη, ύπατο αρμοστή της νήσου, προκειμένου αυτός να μην επιστρέψει στο νησί μετά την ανακοίνωση του αιτήματος. || *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Ελλάς-Ελληνισμός*, ό.π., σελ. 591.

³⁵⁵ *Χρόνος*, 27/09/1908 & 26/09/1908.

³⁵⁶ Λεωνίδας Καλλιβερέτακης, ό.π., σελ 335-336.

³⁵⁷ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, ό.π., σελ 207.

*δεν ευρίσκεται εις αντίθεσιν με την θέλησιν την πραγματική των Δυνάμεων ότι εις ουδέν προσκρούει. Ούτε προς της Τουρκίας αυτής τα αισθήματα, διότι ουδεμίαν ενέχει προς αυτήν εχθρικότητα. Η Κρήτη πρό καιρού έπαυσε να είνε Τουρκική κτήσις [...]*³⁵⁸

Παράλληλα θα συμπληρώσει πως ενωμένη η Ελλάδα μετά της Κρήτης θα ενισχυθεί τόσο ώστε να μπορεί να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση της νέας Τουρκίας και στην επίτευξη των κοινών τους συμφερόντων. Σ' αυτό το σημείο, πρέπει να τονιστεί πως η *Ακρόπολις*, αν και αναγνωρίζει ότι η δράση των Κρητών εστερείτο διπλωματικού χαρακτήρα σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο για το μέλλον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και τις ελληνοοθωμανικές σχέσεις, θα υπογραμμίσει ότι πρέπει να κριθεί με επιείκεια καθώς γεννήθηκε από το ειλικρινές αίσθημα των Κρητών «να εξέλθωσι μιας αμφιβόλου και αβεβαίας θέσεως και άρωσι πάσαν παρούσαν ή μέλλουσαν δυσχέρειαν μεταξύ των δύο γειτονικών κρατών». ³⁵⁹ Στις 27 Σεπτεμβρίου, θα απευθυνθεί προς τον Θεοτόκη ζητώντας του να μην εμπλακεί στο ζήτημα ένεκα της Τουρκίας και του ενδιαφέροντος που αυτή εκδηλώνει προς το νησί, αλλά και για λόγους εθνικής πολιτικής, δεδομένου ότι η πλειονότητα των ελληνικών συμφερόντων βρίσκεται εντός της οθωμανικής επικράτειας. Όλες οι ελληνικές ενέργειες πρέπει να ενοχλησθωθούν με άκρα προσοχή, αποσκοπώντας στο να πεισθεί η Τουρκία πως είναι προς το συμφέρον της η ένωση του νησιού με την Ελλάδα. ³⁶⁰

Οι ανίσχυροι, όταν δι' ουδενός μέσου δύνανται να καταστήσιν ισχυροί, έχουν καθήκον να είνε τουλάχιστον φρόνιμοι. Η δε κήρυξις της ενώσεως εν Κρήτη υπό τοιαύτας δυσχερείς δια την Τουρκίαν και την Ελλάδα συνθήκας, οσονδήποτε υπέρμετρος πατριωτισμός και αγανάκτησις την υπηγόρευσεν, είνε απόφασις ολέθρια, ελέγχουσα εσχάτην αφροσύνην και απόγνωσιν. ³⁶¹

Ο ελληνικός τύπος αναμφίβολα αιφνιδιάστηκε από το κίνημα κυρίως όμως φοβήθηκε για την πορεία της ελληνοοθωμανικής προσέγγισης, καμία εφημερίδα ωστόσο δεν έλαβε τη σκληρή στάση του *Εμπρός*. Μονάχα αυτή χρησιμοποίησε τις λέξεις «ολέθρια» και «αφροσύνην» για να προσδιορίσει το εκδηλωθέν κίνημα, το οποίο θεώρησε ως μια άκαιρη πραξικοπηματική ενέργεια που πραγματοποιήθηκε δίχως πρώτα να βολιδοσκοπήσει τις ελληνικές προθέσεις και να εκτιμήσει τις επιπτώσεις για τα εθνικά συμφέροντα, γι' αυτό είναι αδύνατον, παρά την συγκίνηση που προκάλεσε, να λάβει την υποστήριξη του ελληνικού βασιλείου. Επιπλέον, δεν θα ξεχάσει να εκδηλώσει την χαρά της για την στάση της κυβέρνησης Θεοτόκη που υπήρξε δηλωτική της πρόθεσής της να διατηρήσει το φιλικό κλίμα μετά της αυτοκρατορίας, εναποθέτοντας την τελική απόφαση στις Δυνάμεις και στην «ευθυκρισίαν της Πύλης». ³⁶² Να σημειώσουμε πως για τον Θεοτόκη ο μεγάλος κίνδυνος για τον ελληνισμό βρισκόταν στον βορρά, ³⁶³ γι' αυτό ίσως να θεώρησε συνετό να μην διαταράξει τις σχέσεις της Ελλάδας με την Πύλη.

Η σύνταξη του *Εμπρός* θα συμφωνήσει με τον *Χρόνο* στο θέμα των συνομιλιών. Θα σημειώσει πως

³⁵⁸ *Ακρόπολις*, 25/09/1908.

³⁵⁹ *Ακρόπολις*, 26/09/1908.

³⁶⁰ *Ακρόπολις*, 27/09/1908.

³⁶¹ *Εμπρός*, 25/09/1908.

³⁶² *Εμπρός*, 30/09/1908 & 3/10/1908.

³⁶³ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Ελλάς-Ελληνισμός*, ό.π, σελ. 590.

αυτές πρέπει να γίνουν μεταξύ των Προστάτιδων Δυνάμεων δίχως να προκύψει σύνδεση με τα λοιπά ζητήματα του Αίμου, διότι εκείνα εξαιτίας της πολυπλοκότητάς τους αναμένεται να μην διευθετηθούν άμεσα, γεγονός που θα παρακωλύσει την οριστική λύση του Κρητικού και θα προκαλέσει ένα δυσάρεστο κλίμα αβεβαιότητας στο νησί και στις ελληνοοθωμανικές σχέσεις. Το κυριότερο όμως για τις εθνικές προς βορρά διεκδικήσεις είναι να μην εκληφθεί κατά τις κοινές συνομιλίες η ένωση ως αντάλλαγμα για τις διεκδικήσεις των Βαλκανικών κρατών και δη των Βουλγάρων.³⁶⁴

Οι *Καιροί* του Πέτρου Κανελλίδη θα εκλάβουν τις ενέργειες της Βουλγαρίας και της Αυστροουγγαρίας ως πραξικοπήματα που καταπατώντας τη Βερολίνειο συνθήκη πυροδότησαν ένα κλίμα ανησυχίας στη περιοχή των Βαλκανίων, το οποίο έσπευσαν να εκμεταλλευτούν οι Κρήτες. Εν αντιθέσει τόσο με τον *Χρόνο* όσο και με το *Εμπρός* που απορρίπτουν οποιαδήποτε σύνδεση του Κρητικού με τις αυστριακές και βουλγαρικές ενέργειες, οι *Καιροί* θα το αντιληφθούν ως μέρος του Ανατολικού ζητήματος που ενέχει «θέσιν εξαιρετικήν» και ως εκ τούτου επηρεάζεται άμεσα από τις πρόσφατες εξελίξεις. Επίσης, αν και θα σημειωθεί πως το κίνημα εκδηλώθηκε αδιαφορώντας για τις ελληνοοθωμανικές σχέσεις, εντούτοις δεν θα κατακριθεί καθώς δεν πλήττει την εδαφική ακεραιότητα της Τουρκίας, δεδομένου ότι η αυτονομία που παραχωρήθηκε από τις Δυνάμεις στο νησί σηματοδοτούσε την ακύρωση κάθε κυριαρχικού δικαιώματος για τον Σουλτάνο.³⁶⁵ Επιπλέον, θα διατυπωθεί πως «η Κρήτη, προσαρτώμενη εις την Ελλάδα, προσαρτάται εμμέσως εις το Κράτος το Οθωμανικόν», άποψη που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αξιοσημείωτη, καθώς αποδεικνύει ότι οι *Καιροί* όχι μόνο έχουν εστερνιστεί την ιδέα της συμπράξεως με την Πύλη αλλά και «την προσάρτησιν του ημετέρου Βασιλείου εις την Οθωμανικήν αυτοκρατορίαν» με σκοπό να εξυπηρετηθούν τα κοινά στην Ανατολή συμφέροντα.³⁶⁶

*Μολονότι ο πολιτικός ορίζων της Ανατολής είνε ζοφερός και πλήρης ηλεκτρισμού, ευλόγως δε η προσοχή του Ελληνισμού είνε και οφείλει να είνε εντεταμένη προς όλα τα σημεία του ορίζοντος, εν τούτοις το Κρητικόν ζήτημα ως διατρέχον το κρισιμώτερον αυτού στάδιον, και δι' άλλους λόγους ακόμη ευνόητους, εφελκύνει την προσοχήν του έθνους περισσοτέρον παντός άλλου. Τα όσα εγένετο τας ημέρας ταύτας επί της μεγαλονήσου ήσαν μοιραία και αναπόφευκτα. Και καλώς εγένοντο. Τα δίκαια των Κρητών είναι αναμφισβήτητα[...]*³⁶⁷

Με τα άνωθε λόγια, υποδέχεται η *Πατρίς* το κρητικό διάβημα, το οποίο δεν κινείται εναντίον της Πύλης, καθώς ήδη από δεκαετίας έχει σχηματιστεί στην συνείδηση του κρητικού λαού πως το ζήτημα είναι αποκλειστικά ευρωπαϊκό.³⁶⁸ Το κίνημα, θα συμπληρώσει, υποκίνησαν οι αυστροβουλγαρικές ενέργειες που απειλώντας τις τουρκικές ευρωπαϊκές κτήσεις και την ύπαρξη του Ελληνισμού σ' αυτές, ώθησαν τους Κρήτες προς ικανοποίηση των πόθων τους μην έχοντας βεβαίως σκοπό να θίξουν την Τουρκία. Παράλληλα, πιστεύεται πως οι ελληνοοθωμανικές σχέσεις δεν θα κλονιστούν, διότι αφενός η Κρήτη βρισκόμενη εδώ και χρόνια υπό αυτόνομο καθεστώς δεν βρίσκεται υπό οθωμανική κυριαρχία και αφετέρου οι Νεότουρκοι θα

³⁶⁴ *Εμπρός*, 3/10/1908 & *Χρόνος*, 25/09/1908.

³⁶⁵ *Καιροί*, 25/09/1908 & 26/09/1908.

³⁶⁶ *Καιροί*, 27/09/1908.

³⁶⁷ *Πατρίς*, 28/09/1908.

³⁶⁸ *Πατρίς*, 26/09/1908.

συνειδητοποιήσουν πως λειτουργεί προς το συμφέρον τους η ελληνική ενίσχυση εις βάρος της βουλγαρικής. Ευελπιστεί, επίσης, ότι η Πύλη θα ανταποκριθεί στην ελκρινή φιλία της Ελλάδας βγάζοντας την από το διπλωματικό αδιέξοδο και επιτρέποντας της να αποδεχθεί το διάβημα.³⁶⁹ Μάλιστα, αν και θα κρίνει το ζήτημα «ουσιαστικώς λελυμένον», δεν θα διστάσει να φτάνει στο σημείο να προτείνει απευθείας ελληνοοθωμανικές συνομιλίες, θεωρώντας τες μια οικογενειακή συνεννόηση που «θα έδινεν αφορμήν ώστε να συσφιχθούν ετί μάλλον και να καταστούν αδιάρρηκτοι εν τω μέλλοντι αι σχέσεις μεταξύ των δύο Κρατών, ων κοινά είνε τα συμφέροντα εν Ανατολή».³⁷⁰

Αξίζει σ' αυτό το σημείο να αναφέρουμε πως αρχικά η *Πατρίς* θα συνταχθεί με τον *Χρόνο* και το *Εμπρός*, απορρίπτοντας την επίλυση του ζητήματος με τα λοιπά ζητήματα. Θα δηλώσει χαρακτηριστικά ότι «η Κρήτη [είνε] τόσον ξένη προς το Ανατολικό ζήτημα, ώστε πιστεύομεν ότι το Κρητικόν ζήτημα δεν έχει θέσιν εις την μελετώμενην συνδιάσκεψιν των Δυνάμεων προς διακανονισμόν των εκκρεμών ζητημάτων», καθώς, όπως υποστηρίζει, είναι ένα ζήτημα που αφορά αποκλειστικά τις Δυνάμεις δίχως να συνδέεται με την Ελλάδα ή την αυτοκρατορία.³⁷¹

Η εφημερίδα *Αθήναι* θα δει εξαρχής το κρητικό διάβημα ως αφορμή για να ασκήσει δριμύ κριτική προς την ακολουθούμενη ελληνική πολιτική αναφορικά με τα εθνικά συμφέροντα και δη με τα προς βορράν, τα οποία απειλούνται από την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο και την ελληνική σιωπή που ακολούθησε αυτής. Καθ'ην στιγμή γνωστοποιήθηκε το κίνημα, θα σημειώσει, η Ελλάδα έπρεπε να αποσυνδεθεί από το διπλωματικό άρμα των Νεοτούρκων, διαμαρτυρόμενη προς τις Δυνάμεις για την καταρράκωση της Βερολίνειας Συνθήκης, διότι «όταν δε τα έθνη διαμαρτύρωνται, ουδέποτε η φωνή αυτών μένει ατελεσφόρητος», «της Κρήτης δε η παρήγορος εξέγερσις προς διαμαρτυρίαν ας δοθή σύνθημα πανελληνίου εξεγέρσεως». Το ελληνικό βασίλειο, συνεχίζει, συμπεριλαμβανομένου και της νήσου οφείλει να μην εμφανίζεται προς τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις αρκούμενη με την ένωση, ούτε να χρησιμοποιεί το κίνημα για να καταπνίξει τα εν βορρά δικαιώματα αλλά αντίθετα εμφανίζεται επιτακτική η ανάγκη να στρέψει το βλέμμα προς την Μακεδονία διεκδικώντας όσα του αναλογούν.³⁷² Θα υποστηρίξει, ακόμη, ότι το ζήτημα δεν πρέπει να εμπλεχθεί σε μια συζήτηση με τα λοιπά θέματα του Αίμου, καθώς εκείνα σχετίζονται με περιοχές που έχουν αμφισβητούμενο κυριαρχικό status, ενώ η Κρήτη εκτός του ότι έχει προ δεκαετίας αποκοπεί από το Ανατολικό ζήτημα, ανήκει ξεκάθαρα στην Ελλάδα.³⁷³

Η αρχική στάση της Οθωμανικής κυβέρνησης απέναντι στο κρητικό διάβημα θα πρέπει να χαρακτηριστεί ήρεμη. Στην πορεία βέβαια θα αντιδράσει δίχως όμως να προβεί σε δραστικά μέτρα, εκτός από κάποια συλλαλητήρια διαμαρτυρίας που πραγματοποιήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη από μέλη του Νεοτουρκικού Κομιτάτου και τις απειλές περί κήρυξης εμπορικού αποκλεισμού των ελληνικών προϊόντων που διαμήνυσαν οι Νεότουρκοι τον Δεκέμβριο.³⁷⁴ Κατά τα συλλαλητήρια, ο συντάκτης του *Χρόνου* θα παροτρύνει την Τουρκία να επιλύσει τα εκκρεμή εξωτερικά της ζητήματα και έχοντας εξομαλύνει τις σχέσεις με τις γειτονικές χώρες να επικεντρωθεί στην διόρθωση των εσωτερικών της ανωμαλιών. Είναι προς το

³⁶⁹ *Πατρίς*, 26/09/1908 & 27/09/1908.

³⁷⁰ *Πατρίς*, 5/10/1908.

³⁷¹ *Πατρίς*, 26/09/1908.

³⁷² *Αθήναι*, 25/09/1908 & 26/09/1908.

³⁷³ *Αθήναι*, 29/09/1908.

³⁷⁴ Λεωνίδας Καλλιβερέτακης, ό.π., σελ 341 & *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Ελλάς-Ελληνισμός, ό.π., σελ. 591.

συμφέρον της, θα επαναλάβει, να μην πέσει θύμα εθνικιστικών πολιτικών και να αποδεχθεί άνευ διαμαρτυριών την απόφαση που θα λάβουν οι Δυνάμεις.³⁷⁵ Η Ακρόπολις θα δείξει να μη πανικοβάλλεται. Θα σχολιάσει τα γεγονότα με ηρεμία και με την ακλόνητη βεβαιότητα πως η Πύλη θα μείνει ανεπηρέαστη από τις εθνικιστικές κραυγές, διότι γνωρίζει ότι το ζήτημα είναι καθαρά ευρωπαϊκό.³⁷⁶ Οι *Καιροί* με την σειρά τους θα εμφανίσουν ως «φρενών ενδεείς» τους Νεότουρκους εξαιτίας των απειλών που εξαπολύουν περί μποϋκοτάζ των ελληνικών προϊόντων. Πέραν αυτού, θα τονίσουν τον κίνδυνο που ενέχει η πολιτική τους, επειδή «εαν επέλθη διχόνοια μεταξύ των δύο λαών, αναπτυχθώσι δε εξεγέρσεις και διαπληκτισμοί καθ'Ελλήνων, οι Σλαύοι θέλουσιν επικρατήσει εν Ανατολή», εξέλιξη που βεβαίως θα φέρει αρνητικές επιπτώσεις στα εθνικά ζητήματα και των δύο χωρών.³⁷⁷ Η *Πατρίς* θα διερωτηθεί τι εμπνέει τον ερεθισμό των Οθωμανών. Γιατί δεν αντιδρούν στην ισχυροποίηση των Βουλγάρων και αντ' αυτού επιτίθενται στην Ελλάδα που ουδέποτε απείλησε την εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας.³⁷⁸ Τέλος, οι *Αθήναι* θα εκφράσουν την δυσaréσκεια τους προς την απιστία των Οθωμανών που αντί να συνηγορούν υπέρ της ένωσης εκφράζονται κατ' αυτής. Θα τους κατηγορήσει πως αφενός παραβλέπουν το γεγονός ότι η Πύλη δεν διαθέτει την κυριαρχία του νησιού και αφετέρου ότι λησμονούν την υποστήριξη που παρείχε η ελληνική πλευρά στο νεοτουρκικό καθεστώς στις πρώτες κρίσιμες στιγμές του.³⁷⁹

Κατά τους επόμενους μήνες ο ερεθισμός θα παύσει, καθώς τα εσωτερικά ζητήματα με αποκορύφωμα την αντεπανάσταση του Απριλίου θα απασχολούν περισσότερο τους Νεότουρκους. Εξερχόμενοι από την τεράστια εσωτερική κρίση που προκάλεσε η αντεπανάσταση και έχοντας συνάμα υποστεί μια τεράστια διπλωματική ήττα, τόσο από την Αυστροουγγαρία όσο και από την Βουλγαρία που υφάρπαξαν τμήματα των ευρωπαϊκών εδαφών της αυτοκρατορίας την επαύριον της καθεστωτικής αλλαγής, οι Νεότουρκοι υπό τις καθοδηγήσεις του στρατηγού Σεφκέτ πασά, ο οποίος μετά την αντεπανάσταση έχει αναλάβει την διοίκηση της ΕΕΠ, θα καταφέρονται εναντίον της Ελλάδας εκτοξεύοντας απειλές πολέμου σε περίπτωση που αυτή ενοποιηθεί με την Κρήτη. Ο ερεθισμός της ηγεσίας των Νεοτούρκων, ωστόσο, δεν πρέπει να αποδωθεί μονάχα στον εθνικισμό της πρόγραμμα. Σημαντικός παράγοντας για την διαμόρφωση της επιθετικής της στάσης αποτέλεσε και το γεγονός πως η αποδοχή ενός ακόμη εδαφικού ακρωτηριασμού θα έδινε την εντύπωση στις μάζες των Οθωμανών ότι η επανάσταση συνδεόταν με την εγκατάλειψη της εδαφικής ακεραιότητας της αυτοκρατορίας, το οποίο ενδεχομένως πυροδοτούσε μια αντίδραση ανάλογη εκείνης της 31^{ης} Μαρτίου.³⁸⁰

Σύμφωνα με τα γραφέντα στον ελληνικό τύπο, κατά το καλοκαίρι του 1909, απώτερος στόχος των Νεοτούρκων ήταν με αφορμή το Κρητικό να διεξάγουν ανελέητο διωγμό στον ελληνικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας προκειμένου να εξαλείψουν την πολικοοικονομική επιρροή και την εθνική του ταυτότητα.³⁸¹

³⁷⁵ *Χρόνος*, 5/12/1908.

³⁷⁶ *Ακρόπολις*, 25/12/1908.

³⁷⁷ *Καιροί*, 22/12/1908 & 27/12/1908.

³⁷⁸ *Πατρίς*, 23/12/1908 & 27/12/1908.

³⁷⁹ *Αθήναι*, 23/12/1908 & 28/12/1908 & 30/12/1908.

³⁸⁰ Δημήτρης Κιτσίκης, ο.π., σελ.118-119.

³⁸¹ Η διαπίστωση αυτή απορρέει από τις κοινοβουλευτικές προτάσεις που είχαν καταθέσει, ήδη από το 1908 και κατέθεσαν εκ νέου το καλοκαίρι του 1909, οι Νεότουρκοι σχετικά με τα προνόμια των μιλλέτ της αυτοκρατορίας και όχι μόνο του ελληνικού, την γενική στρατολόγηση ανεξαρτήτως φυλής ή θρησκείας και το εκπαιδευτικό σύστημα. Οι προτάσεις που ψηφίστηκαν από το κοινοβούλιο αποσκοπούσαν πρωτίστως να συμβάλλουν στην κατασκευή του οθωμανικού έθνους. | Έλενα Φραγκάκη- Syrett, ό.π., σελ 48.

και δευτερευόντως να χαρίσουν μέσω ενός νικηφόρου πολέμου έναντι της απροετοιμάστης στρατιωτικά Ελλάδας αίγλη στη νέα και ασταθή Τουρκία. Απέναντι στις εξελίξεις της περιόδου εκείνης οι εξεταζόμενες εφημερίδες θα διατηρήσουν χαμηλούς τόνους, αποφεύγοντας την ρητορική πολέμου. Παράλληλα, θα εκμεταλλευτούν την ευκαιρία για να ασκήσουν κριτική στους Οθωμανούς που δεν σεβάστηκαν την ελληνική φιλία, εκδίδοντας απαράδεκτες περιεχομένου νότες ζητώντας από την Ελλάδα να καταδικάσει το κίνημα,³⁸² στη παρατηθείσα κυβέρνηση Θεοτόκη που με την παθητική στάση παρεμπόδισε την επίλυση, καθώς επίσης και σε όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις από το 1897 και έπειτα που αμέλησαν την στρατιωτική παρασκευή του κράτους, αφήνοντας το ίδιο και τα εθνικά του συμφέροντα βορά στους Νεότουρκους.³⁸³ Το Κρητικό θα δώσει το έναυσμα για την έντονη αμφισβήτηση των εξουσιαστικών φορέων και τη μαζική καταδίκη των κακώς κειμένων του πολιτικού καθεστώτος.³⁸⁴

Μπορεί οι Νεότουρκοι να ομοιάζουν με «εικόνα μεθυσμένων ανθρώπων, οι οποίοι παραληρούν [...] Αλλ' εις το παραλήρημα αυτό ένα πράγμα δεν λησμονούν: την πονηράν και δόλιαν πολιτική των», γράφει ο *Χρόνος*, εννοώντας πως η ακολουθούμενη πολιτική ενδεχομένως να φαντάζει άνευ λογικής αλλά για τους Νεότουρκους είναι ζωτικής σημασίας. Την άποψη αυτή θα επιβεβαιώσει ο Κάχλας, μόνιμος ανταποκριτής του *Χρόνου* στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος θα χαρακτηρίσει την τουρκική επιθετικότητα ως μια προσπάθεια συγκερασμού των εσωτερικών δυσκολιών που βιώνει η αυτοκρατορία λόγω της διαπάλης Νεοτούρκων-«Παλαιοτούρκων» και της απώλειας οθωμανικών εδαφών μ' έναν νικηφόρο πόλεμο κατά της Ελλάδας.³⁸⁵ Σ' άλλο άρθρο της η εφημερίδα, θα συνδέσει την τουρκική στάση με την ακολουθούμενη νεοτουρκική εσωτερική πολιτική, «η Τουρκία πιθανόν να επιζητή την δημιουργίαν τοιούτου [ενν. πολεμικού ζητήματος], διότι με ολίγας θυσίας θα καθυποτάξη ΙΔΙΩΣ τον υπόδουλον Ελληνισμόν, κατά του οποίου έχει στραφή το Νεοτουρκικό Σύνταγμα».³⁸⁶ Συγκεκριμένα, πιστεύει πως το Κρητικό χρησιμοποιείται για να κατηγορηθεί η Ελλάδα και κατ' επέκταση οι Έλληνες της αυτοκρατορίας ότι διάκεινται εχθρικά προς την Τουρκία, γεγονός που θα δικαιολογούσε την προσχεδιασμένη αφαίρεση των προνομίων και την εκμηδένιση του ομογενούς στοιχείου. Την ίδια άποψη θα ενστερνιστεί και η σύνταξη των *Αθηνών* που θα αναφέρει πως ο πόλεμος, αν κηρυχθεί, δεν θα οφείλεται στη Κρήτη αλλά αντίθετα στην εχθρότητα που επιδεικνύουν οι Νεότουρκοι, ορμώμενοι εκ του Κρητικού, στους ελληνικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας.³⁸⁷ Επίσης, θα είναι κατηγορηματική ότι η Ελλάδα, παρά τον νεοτουρκικό ερεθισμό που αποσκοπεί στην ενίσχυση του γοήτρου της Νέας Τουρκίας έπειτα από την αντεπανάσταση και την διπλωματική ήττα που προηγήθηκε αυτής από την Αυστρία και τη Βουλγαρία, δεν αποβλέπει στη σύγκρουση καθώς η έκβαση αυτής θα πλήξει τα εθνικά συμφέροντα εντός της αυτοκρατορίας, εντούτοις οι κυβερνώντες δεν πρέπει να λησμονούν την άμυνα της χώρας και των δικαιών της.³⁸⁸

³⁸² Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, ό.π., σελ 270.

³⁸³ Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα δούμε πως οι κατηγορίες περί μη στρατιωτικής παρασκευής δεν ευσταθούν.

³⁸⁴ Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά. Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, ό.π., σελ 20-21.

³⁸⁵ *Χρόνος*, 8/05/1909, 31/05/1909 & 15/06/1909.

³⁸⁶ *Χρόνος*, 10/06/1909.

³⁸⁷ *Αθήναι*, 25/07/1909.

³⁸⁸ *Αθήναι*, 3/06/1909 4/06/1909 & 8/06/1909.

Η Ακρόπολις θα διατηρήσει χαμηλούς τόνους, σημειώνοντας πως η Ελλάδα οφείλει να τηρήσει στάση ουδετερότητας και απάθειας προς τις τουρκικές απειλές.³⁸⁹ Το μόνο βέβαιο γι' αυτήν είναι πως η ακολουθούμενη τουρκική πολιτική θα αποτελέσει καταλυτικό παράγοντα στην μη επιτυχή οικοδόμηση της νέας Τουρκίας, καθώς θα απομονώσει το ελληνικό στοιχείο της αυτοκρατορίας.³⁹⁰ Αντίθετα για τον συντάκτη του *Εμπρός*, μοιάζει βέβαιο πως η Ελλάδα αποτελεί «το ακόνι επί του οποίου θα οξύνουν την αιχμήν της σπάθης των» οι Νεότουρκοι, μια επιτυχία εις βάρος της θα ενισχύσει και θα ανυψώσει το γόητρο της νέας Τουρκίας.³⁹¹ Με τον πολεμικό πυρετό να μαίνεται, η ελληνική κυβέρνηση καλείται να τους πείσει πως

*αμφότεροι είμεθα οι μοιραίοι φίλοι, οίτινες δεν δύνανται να ζήσουν ο εις άνευ του άλλου[...]
Το μόνον θετικόν αποτέλεσμα της συγκρούσεως ταύτης θα ήτο ότι αμφότεροι θα
κατετρίβομεν τας δυνάμεις μας ματαίως και ότι ηδύναντο να επέλθουν περιπλοκαί
επικίνδυνοι δια την ύπαρξιν της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και το μέλλον της Ελληνικής
φυλής.*³⁹²

Ο φανατισμός του οθωμανικού τύπου και των οπαδών του Κομιτάτου τροφοδοτεί την ιδέα πως η σύγκρουση θα επιφέρει δόξα στο καθεστώς, θα παρεμποδίσει την ελληνική ενίσχυση που μέλλεται να έρθει με την ενοποίηση, λησμονώντας φυσικά ότι η Κρήτη ενώνεται μ' ένα φιλικό προς το καθεστώς της Ανατολής κράτος, θα επισφραγίσει την ήττα του ελληνισμού της αυτοκρατορίας που μοιραία θα υποταχθεί στα πολιτικά σχέδια των Νεοτούρκων, τα οποία αποβλέπουν στον πλήρη αφανισμό του με την στέρηση θρησκευτικών και εκπαιδευτικών προνομίων, θα συντελέσει, τέλος, στην αποδυνάμωση ενός εκ των διεκδικητών της Μακεδονίας και της Θράκης.³⁹³ Για την εφημερίδα του Κανελλίδη η Πύλη ακολουθεί «μια πολιτική ηλιθίων, ήτις ασφαλώς θα παρασκευάση συμφοράς εις την Οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν». Μπρος σ' αυτή την πολιτική η ελληνική κυβέρνηση έχει ως μοναδικό καθήκον, πέραν της διατηρήσεως της ψυχραιμίας της, να παρασκευάσει πολεμικά το έθνος, λαμβάνοντας μέτρα για την άμυνα του βασιλείου, μια άποψη που επαναλαμβάνει συχνά σε αρκετά άρθρα της.³⁹⁴ Η Ελλάδα, θα γράφουν στις 2 Αυγούστου, δεν αποβλέπει την σύγκρουση, διότι ούτε επιθυμεί να συμβάλλει στην κατάρριψη του νεοτουρκικού καθεστώτος, ούτε να βλάψει τα ελληνικά συμφέροντα στην Ανατολή, ωστόσο εάν οι συνθήκες οδηγήσουν σε πόλεμο δεν μένει παρά να υπερασπιστεί την ακεραιότητά της.³⁹⁵ Η *Πατρίς* με την σειρά της θα επισημάνει ότι οι Νεότουρκοι, θεωρώντας την Κρήτη ζήτημα εσωτερικής πολιτικής, αποσκοπούν μέσω απειλών να επιτύχουν μια διπλωματική νίκη που θα επιφέρει την αναβολή της ένωσης αλλά και την συσπείρωση των μουσουλμανικών πληθυσμών γύρω από το καθεστώς.³⁹⁶ Είναι αδιανόητο, θα δηλώσει emphaticά, τη στιγμή που διακιδεύεται η ύπαρξη της αυτοκρατορίας στη Μακεδονία, οι Νεότουρκοι να καταναλώνουν πολιτικά κεφάλαια για μια περιοχή που έχει πάψει να αποτελεί κτήση τους, όπως επίσης

³⁸⁹ *Ακρόπολις*, 4/06/1909.

³⁹⁰ *Ακρόπολις*, 14/06/1909.

³⁹¹ *Εμπρός*, 25/05/1909.

³⁹² *Εμπρός*, 26/05/1909.

³⁹³ *Εμπρός*, 3/06/1909 & 13/06/1909.

³⁹⁴ *Καιροί*, 3/06/1909 & 5/06/1909 & 7/06/1909 & 18/06/1909.

³⁹⁵ *Καιροί*, 2/08/1909.

³⁹⁶ *Πατρίς*, 22/05/1909 & 24/05/1909.

φαντάζει αδιανόητο να αναμένουν από την Ελλάδα να αρνηθεί την προσάρτηση.³⁹⁷ Η *Πατρίς* κρίνει πως οι τουρκικές φωνές ίσως συμβάλλουν στην επαναχάραξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η οποία εκ του αποτελέσματος αποδείχθηκε ηλίθια. Η ελληνική κυβέρνηση αν και σεβάστηκε την μεταπολίτευση στη γείτονα επικράτεια, απέχοντας από τις περιπλοκές του Αίμου, σήμερα η χώρα γίνεται αντικείμενο της επιθετικότητας των Νεοτούρκων. Αφού, οι τελευταίοι αποδείχθηκαν άπιστοι προς την φιλία μας μήπως έφτασε η στιγμή να αναθεωρηθούν οι πυλώνες της εξωτερικής πολιτικής, μήπως οι μέχρι πρότινος εχθροί μπορούν να φανούν καλύτεροι σύμμαχοι, διερωτάται η εφημερίδα σχεδόν τέσσερα έτη πριν από την συνομολόγηση της Βαλκανικής συμμαχίας.³⁹⁸ Η μεταστροφή αυτή μονάχα ως αξιοσημείωτη δύναται να χαρακτηριστεί, δεδομένου ότι η *Πατρίς* φαίνεται να εγκαταλείπει έστω και παροδικά το αντισλαβικό δόγμα, κρίνοντας τους Νεότουρκους περισσότερο επικίνδυνους για τον ελληνισμό από τους Βούλγαρους.

³⁹⁷ *Πατρίς*, 27/05/1909 & 28/05/1909.

³⁹⁸ *Πατρίς*, 9/06/1909 & 16/06/1909.

Βαλκανική Συμμαχία: Αποτελείται από ένα πλέγμα διμερών αμυντικών συμφωνιών μεταξύ των Βαλκανικών κρατών, Σερβίας, Βουλγαρίας, Ελλάδας και Μαυροβουνίου που υπογράφηκαν κατά το 1912, λίγο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, και αφορούσαν την προστασία της Μακεδονίας από την Πύλη. Η συμμαχία αυτή, το χειμώνα του '12 θα εκδιώξει τα οθωμανικά στρατεύματα από το μεγαλύτερο τμήμα των ευρωπαϊκών κτήσεων της αυτοκρατορίας. || Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, ό.π., σελ. 289-290. & Ελένη Γαρδίκι-Κατσιαδάκη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης. Η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου 1910-1912», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2005, σελ.99.

V. Εσωτερική Πολιτική

Οι Νεότουρκοι ως παράδειγμα προς μίμηση και ως διαμορφωτές της ελληνικής εσωτερικής πολιτικής σκηνής.

Όπως είδαμε στο εισαγωγικό σημείωμα, η ελληνική ιστοριογραφία θεωρεί πως η Νεοτουρκική επανάσταση λειτούργησε ως παράδειγμα προς μίμηση για τους Έλληνες αξιωματικούς που ένα χρόνο μετά την εκδήλωσή της πραγματοποίησαν το «αναμορφωτικό» κίνημα του Γουδί. Την θέση αυτή μέλλει να επιβεβαιώσουν και οι εξεταζόμενες εφημερίδες, καθώς με τα άρθρα τους θα καλέσουν, ουδεμίας εξαιρουμένης, τον ελληνικό λαό αλλά και τον πολιτικό κόσμο να παραδειγματιστεί από τα τουρκικά πράγματα και να δράσει αναλόγως προκειμένου να αποτινάξει τα βαρίδια του παλαιοκομματισμού. Ωστόσο, εκτός από παράδειγμα οι Νεότουρκοι υπήρξαν και διαμορφωτές των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων. Η παρουσία τους στην εξουσία της γείτονας επικράτειας και η διασύνδεση τους με εθνικά ζητήματα, αλλά κυρίως οι έντονες αντιδράσεις τους στην κρητική ένωση και η στάση τους προς τους ελληνικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας γέννησαν ένα κύμα δυσαρέσκειας προς τους ελληνικούς εξωτερικούς πολιτικούς χειρισμούς. Ο κάκιστος σχεδιασμός, κατά τον τύπο, των ελληνικών κυβερνήσεων στα εθνικά θέματα, η μη στρατιωτική παρασκευή, η αδυναμία επιβολής των ελληνικών θέσεων στη διεθνή σκηνή ήρθαν στο προσκήνιο χάρις στον νεοτουρκικό εθνικισμό. Εκκινώντας από ζητήματα εξωτερικής φύσως, όπως επί παραδείγματος το Κρητικό, δώθηκε στις εφημερίδες η ευκαιρία να ασκήσουν έντονη κριτική στο εσωτερικό του βασιλείου και να απαιτήσουν την μεταρρύθμισή του.³⁹⁹

Η σύγχρονη ιστοριογραφία που έχει μελετήσει την περίοδο 1897-1909, από τον «ατυχή» πόλεμο έως και το κίνημα στο Γουδί, ανατρέπει την εικόνα της ελληνικής πραγματικότητας που με τόσο μελανά χρώματα θα δούμε τις εφημερίδες να σκιαγραφούν. Ο Δερτιλής στο βιβλίο του *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* θα αναφερθεί στο «μικρό οικονομικό θαύμα»⁴⁰⁰ που συντελέσθη κατά την δωδεκαετία εκείνη, το οποίο όμως δεν έγινε αντιληπτό από την μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού και του τύπου, δεδομένου ότι δεν οφέλησε αμέσως όλα τα κοινωνικά στρώματα.⁴⁰¹

Το 1897, η Ελλάδα εξήλθε όχι μόνο ταπεινωμένη από έναν πόλεμο αλλά και κατεστραμμένη οικονομικά και στρατιωτικά. Ο ελληνικός στρατός εντός ελαχίστων ημερών ηττήθηκε από τον οθωμανικό με την Ελλάδα να χάνει το μεγαλύτερο μέρος του οπλισμού της, αν και απαρχαιομένου ως επί το πλείστον.⁴⁰² Η συνθήκη που ακολούθησε υπήρξε αναμφισβήτητα πιο επώδυνη από την στρατιωτική ήττα. Αν και διασφάλισε τα εδάφη της, η Ελλάδα υποχρεώθηκε να καταβάλει οικονομική αποζημίωση ύψους 100.000.000 φράγκων στην Πύλη, καθώς και να δεχθεί την επιβολή Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, η οποία υπό τον Βρετανό Έντουαρντ Λω θα επόπτευε την οικονομία της χώρας, καθορίζοντας αυτή κατ' ουσίαν την δημοσιονομική πολιτική της. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με την πτώχευση του 1893, την αδυναμία σύναψης δανείων τόσο από το εξωτερικό όσο και από την Τράπεζα της Ελλάδος και την σταθερή

³⁹⁹ Βλ. παραπάνω υποσημείωση, 19, 20 & 21.

⁴⁰⁰ Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* [β' τόμος], ό.π., σελ 839.

⁴⁰¹ Στο ίδιο, ό.π., σελ 839-840, 864.

⁴⁰² Douglas Dakin, ό.π., σελ 236.

υποτίμηση της δραχμής προκαλούσαν μια τεράστια δυσαρέσκεια στην ελληνική κοινωνία.⁴⁰³ Η οικονομική εποπτεία μπορεί να ήταν ταπεινωτική ωστόσο εκ του αποτελέσματος αποδείχθηκε αναγκαία. Εντός μιας πενταετίας μειώθηκαν τα ελλείμματα του προϋπολογισμού, το 1903 το νόμισμα άρχισε να ανατιμάται και το ακαθάριστο εθνικό προϊόν αυξήθηκε σημαντικά. Το 1905, το δημόσιο εξωτερικό χρέος ανερχόταν στις 29.037.580 αγγλικές λίρες, ενώ αντίστοιχα το εσωτερικό στις 6.286.792. Κατά το ίδιο έτος η Ελλάδα μπόρεσε να δανειστεί εκ νέου, γεγονός που κατέστησε πιο χαλαρό το δημοσιονομικό έλεγχο. Το έλλειμμα που εμφανίστηκε την διετία 1908-1909 δεν είχε τόσο δυσχερείς επιπτώσεις στην οικονομία, διότι τα προηγούμενα έτη είχαν θετικό πρόσημο από εισπρακτικής απόψης.⁴⁰⁴

Στον οικονομικό και στρατιωτικό τομέα, όπως θα δούμε στην συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου, η Ελλάδα πήγαινε εξαιρετικά καλά. Εντούτοις, η ανάπτυξη αυτή δυσκολευόταν να βρει αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία. Ίσως, όπως σημειώνει ο Δερτιλής, έχοντας βιώσει την επώδυνη δεκαετία του 1890 να αδυνατούσε να αντιληφθεί τα θετικά βήματα που συντελούνταν αργά αλλά σταθερά στην χώρα. Επίσης, κατά τον ίδιο, η κριτική που απηύθυναν οι εφημερίδες το 1908-1909 προς τις κυβερνήσεις Θεοτόκη και Ράλλη ήταν αποκλειστικά πολιτικής φύσεως και δεν σχετίζονταν με την οικονομική κατάσταση της χώρας, ακόμα και το κίνημα του Γουδί εκδηλώθηκε από καθαρά πολιτικούς λόγους.⁴⁰⁵ Η κριτική σε πολιτικό επίπεδο είχε μάλλον βάση, δεδομένου πως οι βραχύβιες κυβερνήσεις αποτελούσαν χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού πολιτικού γίνεσθαι. Χαρακτηριστικά από τον Απρίλιο του 1897 έως και τον Δεκέμβριο του 1905 άλλαξαν δέκα κυβερνήσεις, ενώ και κατά τα επόμενα έτη οι αλλαγές ήταν συχνές και πολλαπλές.⁴⁰⁶ Εκτός των κυβερνητικών μεταβολών, στοιχείο της εποχής υπήρξε η απουσία μεγάλων πολιτικών προσώπων που θα μπορούσαν κινητοποιήσουν και να συσπειρώσουν τις λαϊκές μάζες, όπως είχαν πράξει κατά την προηγούμενη περίοδο ο Τρικούπης και ο Δηλιγιάννης.⁴⁰⁷ Επιπλέον, κοινή τακτική όσων ανέρχονταν στον πρωθυπουργικό θώκο υπήρξε η ακατάσχετη ρουσφετολογία στο δημόσιο με σκοπό να παρατείνουν την θητεία τους. Η ρουσφετολογία μαζί με την κοινοβουλευτική κωλυσιεργία μέλλει να αποτελέσουν τους βασικότερους λόγους που επέπνευσαν αρχικά την κριτική των εφημερίδων το καλοκαίρι του 1908.⁴⁰⁸

Αρχής γενομένης από την εφημερίδα του Πωπ, η οποία βλέπει το νεοτουρκικό κίνημα ως μια εξέλιξη που οφείλει να καταστήσει πιο σκεπτικούς τους εν Ελλάδι σχετικά με τα συνταγματικά αγαθά που απολαμβάνουν, καθώς η χώρα έφτασε σε τέτοιο σημείο αποσυνθέσως ώστε να ομοιάζει με ακυβέρνητο σκάφος.⁴⁰⁹ Ο Χρόνος θα προχωρήσει ακόμα περισσότερο καλώντας τους «Παλαιότουρκους της Ελλάδας», δηλαδή τα πολιτικά πρόσωπα που κατά εκείνον οδήγησαν την Ελλάδα στην παρακμή, να διδαχθούν εκ της

⁴⁰³ Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* [β' τόμος], ό.π., σελ 839, 844. & Douglas Dakin, ό.π., σελ 237.

⁴⁰⁴ Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* [β' τόμος], ό.π., σελ 840, 843, 847. & Douglas Dakin, ό.π., σελ 237.

⁴⁰⁵ Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* [β' τόμος], ό.π., σελ 840, 864-866.

⁴⁰⁶ Douglas Dakin, ό.π., σελ 238.

⁴⁰⁷ Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* [β' τόμος], ό.π., σελ 866.

⁴⁰⁸ Douglas Dakin, ό.π., σελ 239.

⁴⁰⁹ *Αθήναι*, 15/07/1908, 16/07/1908 & 25/08/1908.

Τουρκίας, απαλλάσσοντας την χώρα από τον «παλαιοτουρκισμό» που εδώ αντιπροσωπεύει την θανάσιμη πληγή του παλαιοκομματισμού.⁴¹⁰ Γράφει χαρακτηριστικά,

*εκείνο, όπερ έπραξαν εν Τουρκία οι Νεότουρκοι οφείλουν και δύνανται να πράξωσιν οι Έλληνες του Βασιλείου προς διόρθωσιν του κράτους των. Διότι η παράτασις της φαυλοκρατίας εν Ελλάδι εγκυμονεί πράγματι κινδύνους δια την ενότητα και το μέλλον του ελληνισμού.*⁴¹¹

Σε σύγκριση της Νεοτουρκικής επανάστασης με εκείνη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843 που οδήγησε στην παραχώρηση συντάγματος από τον Όθωνα, θα προχωρήσουν οι *Καιροί*. Η σύγκριση θα αποβεί υπέρ των Νεοτούρκων, οι οποίοι εργάστηκαν αξιοθαύμαστα για την επιτυχία του ανιδιοτελούς σκοπούς τους, ενώ αντίθετα τα μέλη του ελληνικού στρατού υπηρετώντας προσωπικές φιλαρχίες, ώθησαν την χώρα στην αναρχία.⁴¹² Δεν πρέπει να λησμονούμε σ' αυτό το σημείο πως πολλάκις οι *Καιροί* κατηγόρησαν, κατά την έκρηξη της επανάστασης, τους Νεότουρκους ως υποκινητές αναρχίας πριν να τους παρουσιάσουν ως σωτήρες με ανώτερα ιδανικά.⁴¹³ Με την σειρά της η εφημερίδα του Καλαποθάκη, θα γράψει μετά πικρίας πως «εις τας Αθήνας, την κοιτίδα της μεγάλης συνταγματικής φλυαρίας και της πολύ μικρής πολιτικής ελευθερίας· η εξαιρετική αυτή πρόοδος είνε ανέφικτος».⁴¹⁴ Η *Πατρίς* εμπνευσμένη από το κίνημα των Νεοτούρκων, το οποίο αποκαλεί δίδαγμα για τα κράτη που επιθυμούν πολιτική ανακαίνιση, θα ζητήσει να «παραδειγματισθώμεν από τους μεγάλους αυτούς άνδρας»⁴¹⁵ προς τον σχηματισμό κόμματος «Νεοελλήνων», ενός εθνικού μεταρρυθμιστικού κόμματος που θα επαναφέρει το συνταγματικό πολίτευμα στην ευθεία οδό με νόμιμο και ειρηνικό τρόπο.⁴¹⁶ Στις 2 Σεπτεμβρίου η *Ακρόπολις* θα δημοσιεύσει ότι «μόνο νέα Ελλάς δύναται να δώση κράτος και κυβέρνησιν τιμής, ικανότητας, εθισμού και πατριωτισμού [...] Αλλά η νέα Ελλάς δεν γίνεται παρά όπως έγεινεν η νέα Τουρκία. Δια επαναστάσεως». Μονάχα κατ' αυτό τον τρόπο θα ανακαινιστεί η Ελλάδα και στον στρατό αλλά και στους λοιπούς κλάδους της διοίκησης.⁴¹⁷ Με την αλλαγή του έτους, η εφημερίδα θα σχολιάσε για ακόμη μια φορά,

*ο ελληνικός λαός είδε και τους Τούρκους κινηθέντας και αποτινάξαντας όχι του ενός, αλλά κυρίως των ολίγων [...] Ολιγαρχία είνε και η ιδική μας υπό τον τύπον ψεύτικου συντάγματος [...] εαν δεν απαλλαγή [ενν. από την ολιγαρχία] αυτής της Λερναίας Ύδρας η Ελλάς θα γείνη χειροτέρα της Τουρκίας.*⁴¹⁸

Το καλοκαίρι του 1909, με τις πολεμικές απειλές των Τούρκων να εκτοξεύονται δίχως σταματημό αι Αθήναι θα υπογραμμίσουν με απαισιόδοξο ύφος ότι σύντομα «θα φθαση η ώρα καθ' ην και ο θεός της Ελλάδος και οι μεγάλοι θα αφήσουν το ακυβέρνητο αυτό σκάφος να συντριβή εις τους σκόπελους της ανεγεννημένης Τουρκίας».⁴¹⁹ Το *Εμπρός* θα τονίσει την αναγκαιότητα παρασκευής και θεραπείας. Αν

⁴¹⁰ *Χρόνος*, 23/07/1908.

⁴¹¹ *Χρόνος*, 25/08/1908.

⁴¹² *Καιροί*, 28/07/1908.

⁴¹³ Βλέπε, παραπάνω υποσημείωση, 80 & 109.

⁴¹⁴ *Εμπρός*, 8/09/1908.

⁴¹⁵ *Πατρίς*, 7/08/1908.

⁴¹⁶ *Πατρίς*, 20/7/1908.

⁴¹⁷ *Ακρόπολις*, 2/09/1908 & 21/09/1908.

⁴¹⁸ *Ακρόπολις*, 3/01/1909.

⁴¹⁹ *Αθήναι*, 7/07/1909 & 13/07/1909.

υπήρχαν ισχυροί άνδρες θα επωφελούνταν της ευκαιρίας για να εγκαινιάσουν ριζικές μεταρρυθμίσεις τόσο στα πολιτικά πράγματα, όσο και στο στράτευμα αλλά και στην κοινωνία.⁴²⁰ Ο Θεοτόκης, όμως, που κατέστησε μόνιμο καθεστώς της χώρας τα ραπίσματα και την οδηγεί προς την κοινωνικοπολιτική σήψη δεν δύναται να πραγματοποιήσει έργα ανόρθωσης. Διότι η κυβέρνηση αυτού στασιάζει «εναντίον των νόμιμων πόθων και θυσιών του έθνους, επέβαλε καθεστώς ατονίας, αποσυνθέσεως και αισχύνης, όπερ προκαλεί καθ' εκάστην και ανά μίαν ύβριν, αποτυχίαν ή καταστροφήν».⁴²¹ Δεν λησμονά μάλιστα να ευχαριστήσει ειρωνικά τους Νεότουρκους για τον «σωβινισμό» που επέδειξαν, ο οποίος φάνηκε αρκετός για να βγάλει τους Έλληνες εκ του λήθαργου και να τους επιδείξει την ανάγκη ανασύνταξης.⁴²² Οι νέες εθνικές προκλήσεις υποχρεώνουν το έθνος, σύμφωνα με τους *Καιρούς*, να επιδωθεί σ' έναν αγώνα για την πολιτική και στρατιωτική ανόρθωση της χώρας.⁴²³ Η στρατιωτική αδυναμία σε συνδυασμό με την πολιτική παραλυσία και την διαφθορά στους κλάδους της δημόσιας διοίκησης ευθύνονται για την ματαίωση των εθνικών πόθων και για την ταπείνωση από τους Νεότουρκους.⁴²⁴ Για να αποφευχθεί, όμως, μια ολέθρια καταστροφή σε εξωτερικό και εσωτερικό επίπεδο σημειώνει ότι

*Έχομεν ανάγκην απόλυτον ηθικής και πολιτικής ενισχύσεως, δΐ' ισχύος στρατιωτικής, εν ανάγκη δε και ένδοξων πολεμικών αγώνων, ίνα μη απολέσωμεν τα εθνικά ημών δίκαια εν Ανατολή, περιέλθωμεν δε και ημεΐς εις πολιτικήν απωλείαν [...] Επείγει δια τούτο η ανάγκη της εθνικής ανορθώσεως δια μεγάλων και πυρετωδών εξοπλισμών.*⁴²⁵

Για τον *Χρόνο* που μέλλει να αποτελέσει το όργανο του Στρατιωτικού Συνδέσμου, αν η χώρα διέθετε πολιτικούς άρχοντες, «οι οποίοι να μεριμνώσι περί του τόπου, τον οποίον εκυβέρνησαν και κυβερνούν», τότε ουδέποτε οι Νεότουρκοι δεν θα κινούνταν επιθετικά κατά μιας στρατιωτικά έτοιμης Ελλάδας.⁴²⁶ Σε επόμενο άρθρο του διαβλέπει τον «τέλειον όλεθρον» που θα επέλθει, αν δεν εννοηθεί πως η αιτία των εθνικών συμφερόντων έγκειται στην κακή πολιτεία, όπου το κοινοβούλιο και το σύνταγμα δημιουργούν ένα σύστημα πολιτικής λεηλασίας.⁴²⁷ Η αδυναμία που παρουσιάζει το ελληνικό κράτος για την υπεράσπιση των συμφερόντων του εκτός συνορών καθιστά επιτακτική την αναγέννηση του. Ο λαός γνωρίζει πια την πανάθλια φύση του κράτους και ασχολείται μετά του στρατού για να κρημνίσει την φαυλότητα των αρχόντων του, οι οποίοι επί δεκαετίας εργάστηκαν για να δημιουργήσουν ένα πολιτικό πτώμα που μονάχα προσκόμματα παρουσιάζε στις εθνικές υποθέσεις, θα αναφέρει η εφημερίδα προετοιμάζοντας το έδαφος για το κίνημα των στρατιωτικών.⁴²⁸ Η *Ακρόπολις*, μέλλει να προτείνει, όπως άλλωστε όλες οι εφημερίδες, οργάνωση και παρασκευή, καθώς θεωρεί πως η εσωτερική κατάσταση θα αποβεί μοιραία για τις εξωτερικές επιδιώξεις. Πόθος όλων είναι η αναδιοργάνωση μέσω μιας ειρηνικής επανάστασης, σημειώνει, μιας επανάστασης που ωστόσο βρίσκει αντίθετους τους Κρήτες πολιτευτές, οι οποίοι πίστευαν πως η

⁴²⁰ *Εμπρός*, 15/06/1909 & 17/06/1909.

⁴²¹ *Εμπρός*, 30/06/1909.

⁴²² *Εμπρός*, 8/07/1909.

⁴²³ *Καιροί*, 22/06/1909 & 26/06/1909.

⁴²⁴ *Καιροί*, 3/07/1909.

⁴²⁵ *Καιροί*, 18/06/1909.

⁴²⁶ *Χρόνος*, 5/06/1909.

⁴²⁷ *Χρόνος*, 11/06/1909.

⁴²⁸ *Χρόνος*, 3/07/1909 & 10/07/1909

μεταβολή των ελληνικών πραγμάτων θα βλάψει την πορεία του Κρητικού.⁴²⁹ Εκτός της επανάστασης, δεν θα διστάσει να προτείνει και την ίδρυση Κομιτάτου, όπως είχαν πράξει και οι Νεότουρκοι, που θα έχει ως πρώτο μέλημα την συγκέντρωση παραπόνων από τους πολίτες αναφορικά με την πολιτική κατάσταση.⁴³⁰ Τέλος, η *Πατρίς* θα επιτεθεί προς τους κυβερνήτες που οδήγησαν την χώρα σε εσωτερική αναρχία και εξωτερική διαπόμπευση. «Οι ένοχοι, οι υπεύθυνως οι διοίκησαντες τον τόπον επί τόσα έτη, ας τρέμουν. Ήλθεν η ώρα της επιθανάτιου εξομολογήσεως των εγκλημάτων, αλλ'όχι και της αφέσεως αυτών», τονίζει με απειλητική χροιά στο άρθρο της 31^{ης} Μαΐου με τον τίτλο «Η τώρα, ή ποτέ!». ⁴³¹ Καθήκον του ελληνισμού, συμπληρώνει, είναι να φέρει εις πέρας τρία μεγάλα ζητήματα που έχουν άμεσες επιπτώσεις στην εσωτερική αλλά και εξωτερική πολιτική του κράτους, τον ελληνοοθωμανικό πόλεμο που είναι προ των πυλών, την κρητική ένωση και την ανόρθωση του βασιλείου.⁴³² Η τελευταία ξεκαθαρίζει, θα πραγματοποιηθεί κατά τέτοιο τον τρόπο που να μην θίγει τα εκκρεμή εξωτερικά ζητήματα ή που να μην εμπνέει αναρχικά κινήματα στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας. ⁴³³

Στις παραπάνω γραμμές είδαμε συνεχώς τον εξεταζόμενο τύπο να ασκεί δριμεία κριτική προς τον Θεοτόκη και τις πρότερες αυτού κυβερνήσεις ότι άφησαν ανυπεράσπιστα τα εθνικά δίκαια, καθώς ουδέποτε μερίμνησαν για τον στρατιωτικό εξοπλισμό του ελληνικού βασιλείου. Αντίθετα προς τα λεγόμενα των εφημερίδων είναι τα στοιχεία που μας παρέχονται εκ της βιβλιογραφίας, τα οποία καταδεικνύουν μια συστηματική προσπάθεια, από το 1897 και έπειτα, των Ελλήνων κυβερνώντων και δη του Θεοτόκη που πόσο πολεμήθηκε από το *Εμπρός* αλλά και τον λοιπό τύπο, να καταστήσουν πάνοπλη την χώρα. Κατά την περίοδο του 1899-1901, η τότε κυβέρνηση Θεοτόκη εισήγαγε μια σειρά μεταρρυθμίσεων στο στράτευμα, μερικές από τις οποίες έμελλε να προκαλέσουν γενικευμένες αντιδράσεις στον πολιτικό και έντυπο κόσμο της εποχής. Μια εξ' αυτών υπήρξε ο διορισμός του διαδόχου Κωνσταντίνου ως αρχηστράτηγου, καθώς αρκετοί υποστήριξαν ότι ο Κωνσταντίνος ως μελλοντικός βασιλεύς δεν έπρεπε να αναλάβει μια θέση ευθύνης που θα τον έφθειρε πολιτικά και θα υποβίβαζε το κύρος του που απέρρεε από το στέμμα. Παράλληλα με τον διορισμό του διαδόχου, ο Θεοτόκης προχώρησε στην συγκρότηση Γενικού Επιτελείου. Αν και αρχικά είχε οριστεί ότι επικεφαλής του θα ήταν κάποιος αλλοδαπός στρατιωτικός εμπειρογνώμονας, εν τέλει διορίστηκε ο συνταγματάρχης Σαπουντζάκης, ο οποίος δεν έχαιρε μαζικής συμπάθειας μέσα στο στράτευμα, αφού δεν ήταν λίγοι εκείνοι που του επέρριπταν ευθύνες για την στρατιωτική πανωλεθρία του 1897. Όταν ανέλαβε εκ νέου την πρωθυπουργία το 1906, ο Θεοτόκης προχώρησε σε περαιτέρω αλλαγές στο στρατό δεδομένου ότι τα οικονομικά της χώρας επέτρεπαν αναβαθμιστικές κινήσεις. Για πρώτη φορά μετά από χρόνια το ελληνικό δημόσιο προχώρησε στην αγορά όπλων, τηλεβόλων και αλόγων. Οργανώθηκαν, επίσης, στρατιωτικά γυμνάσια για τους εφέδρους. Το τέλος του έτους βρήκε τον ελληνικό στρατό να διαθέτει 70.000 άνδρες, 30.000 τουφέκια τύπου Mannlicher, ενώ είχαν παραγγελθεί ακόμη 5.000.000 φυσίγγια. Ο εξοπλισμός συνεχίστηκε γοργά και κατά τα επόμενα χρόνια με την αγορά τηλεβόλων.⁴³⁴

⁴²⁹ *Ακρόπολις*, 18/06/1909.

⁴³⁰ *Ακρόπολις*, 29/06/1909.

⁴³¹ *Πατρίς*, 18/05/1909 & 31/05/1909.

⁴³² *Πατρίς*, 22/06/1909.

⁴³³ *Πατρίς*, 27/06/1909.

⁴³⁴ Douglas Dakin, ό.π., σελ 239-240. & *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Ελλάς-Ελληνισμός, ό.π, σελ 590-591.

Η κατάσταση του στόλου ήταν εξίσου καλή με εκείνη του στρατού ξηράς. Από το 1890 ήδη βρίσκονταν στο στόλο του ναυτικού θωρηκτά και torpiloβόλα που είχε αγοράσει ο Τρικούπης, ενώ στις αρχές του νέου αιώνα θα συσταθεί το Ταμείο Εθνικού Στόλου. Το ταμείο ενισχύθηκε σημαντικά από τα χρήματα που του κληροδότησε ο Γιώργος Αβέρωφ, Έλληνας της αιγυπτιακής ομογένειας, αλλά και από τον προϋπολογισμό του κράτους. Το 1908, η άνθηση της οικονομίας επέτρεψε στον Θεοτόκη να ενισχύσει περαιτέρω στον στόλο με την αγορά οκτώ αντιτορπιλικών που κατέφτασαν στην Ελλάδα στα τέλη του 1909, αλλά και ενός καταδρομικού, του ιστορικού Αβέρωφ που σφάγισε την νίκη του ελληνικού ναυτικού στους Βαλκανικούς πολέμους, το οποίο όμως δεν παραδόθηκε στην Ελλάδα παρά μόνο το 1911.⁴³⁵

Όπως είμαστε σε θέση να διαπιστώσουμε από τα παραπάνω οι ελληνικές κυβερνήσεις όχι μόνο δεν άφησαν το ελληνικό κράτος απαρασκευάστο, αλλά τουναντίον μόλις τα δημοσιονομικά του τού το επέτρεψαν προσπάθησαν να ενισχύσουν την στρατιωτική του μνηαχή. Λαμβάνοντας αυτά υπόψιν, η επιθετική ρητορική του τύπου μοιάζει αδικαιολόγητη και εν μέρει είναι. Λέω εν μέρει, διότι αν και οι στρατιωτικές αποθήκες ήταν γεμάτες με όπλα, εντούτοις αρκετές από τις παραγγελίες που υλοποιήθηκαν από την κυβέρνηση Θεοτόκη, κατά βάση για τον ναυτικό εξοπλισμό, έφτασαν στην Ελλάδα λίγο μετά την έλευση του Βενιζέλου και πιστώθηκαν σ' εκείνον.⁴³⁶ Ενδεχομένως λοιπόν, ο τύπος είτε να μην είχε λάβει εις γνώσιν του τις παραγγελίες που έκανε ο Κερκυραίος πολιτευτής, είτε να ήταν ιδιαίτερα ανυπόμονος για την έλευση του εξοπλισμού καθώς άκουγε καθημερινά από την άνοιξη του 1909 τις πολεμικές ιαχές των Νεοτούρκων που απειλούσαν την ελληνική επικράτεια και τα εθνικά δίκαια.

Αν υποθέσουμε πως ήταν δυνατόν ο τύπος να αγνοούσε το μέγεθος των στρατιωτικών εξοπλισμών, δεν μπορούμε να υποθέσουμε το ίδιο και για τους στρατιωτικούς που σχεδίασαν και υλοποίησαν το κίνημα στο Γουδί. Μάλλον τα μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου ήταν δυσαρεστημένα με την κυβερνητική επιλογή να μην εμπλακεί σε κάποια σύρραξη με την Τουρκία που θα έβαζε την χώρα σε καινούργιες περιεπέτειες. Η δήλωση προς τις Μεγάλες Δυνάμεις του Ράλλη που είχε αναλάβει κυβερνητικά καθήκοντα τον Ιούλιο του 1909, πως ο ελληνικός στρατός δεν δύναται να αναχαιτίσει τον τουρκικό, αν εκείνος εισέλθει σε ελληνικά εδάφη, υπήρξε αναμφισβήτητα ένα μεγάλο πλήγμα για το γόητρο του στρατεύματος.⁴³⁷ Αυτό, σε συνδυασμό με πολιτικές που ακολουθήσε η κυβέρνηση στο στράτευμα, όπως η παρουσία των βασιλοπαίδων και η δυσκολία προβιβασμού των κατώτερων αξιωματικών, ήταν ικανά να κινητοποιήσουν τους Έλληνες αξιωματικούς.

⁴³⁵ Douglas Dakin, ό.π., σελ 240.

⁴³⁶ Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* [β' τόμος], ό.π., σελ 867.

⁴³⁷ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Ελλάς-Ελληνισμός*, ό.π, σελ. 591.

VI. Επίλογος – Συμπεράσματα.

Από την εξέταση των εφημερίδων κατά την περίοδο του Ιουλίου 1908 - Αυγούστου 1909, εαν και δεν είμαι σε θέση να απαντήσω καταφατικά, αν και σε ποίο βαθμό η στάση των αθηναϊκών εφημερίδων προς τους Νεότουρκους επηρέασε την θέση που διαμόρφωσε η ελληνική κυβέρνηση προς τους ιθύνοντες της γείτονας επικράτειας, μιας και δεν μπόρεσα να ανιχνεύσω τις ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ των εκδοτών των εφημερίδων και της κυβέρνησης του Θεοτόκη, παρ' όλα αυτά δύναμαι μετά βεβαιότητας να υποστηρίξω πως το επαναστατικό κίνημα των Νεοτούρκων διαδραμάτισε έμμεσα σημαντικό ρόλο στη πολιτική ζωή του ελληνικού βασιλείου.

Συντέλεσε, αναμφισβήτητα στην επαναδιαμόρφωση των προτεραιοτήτων των εξωτερικών ζητημάτων που συνδέονταν άμεσα με την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Ήδη από τις πρώτες ημέρες εγκαθίδρυσης του νέου καθεστώτος στην αυτοκρατορία, είδαμε τον τύπο να αγκαλιάζει ένθερμα την ιδέα της ελληνοοθωμανικής συνεργασίας, η οποία, όπως θεωρούσαν, σε βάθος χρόνου θα οδηγούσε στην ίδρυση μιας αυτοκρατορίας στην Ανατολή που θα είχε ως πολιτιστικούς και πολιτοοικονομικούς πυλώνες τόσο τους Έλληνες όσο και τους Τούρκους. Παρά τον ενθουσιασμό που συναντάμε στις εφημερίδες μπροστά στο ενδεχόμενο οικοδόμησης ενός τέτοιου αυτοκρατορικού μοντέλου, ουδέποτε θα τις δούμε να παραδίνονται ολοκληρωτικά σ' αυτό. Δεν μπορούσαν άλλωστε, δεδομένου πως οι νεοτουρκικές παρεκτροπές κατά τις εκλογές, τα υφιστάμενα ανοιχτά διπλωματικά μέτωπα μεταξύ των δύο χωρών, όπως ήταν η Κρήτη και η Μακεδονία, έθεταν συχνά σε αμφισβήτηση την δυνατότητα υλοποίησης μιας πολιτικής συνεργασίας των δύο κρατών. Ωστόσο πάντοτε βλέπουμε πως υφίσταται κάποια ελπίδα, ακόμα και το καλοκαίρι του 1909 με τις πολεμικές απειλές από την νεοτουρκική μεριά, πως τελικά θα πραγματοποιηθεί η σύμπραξη.

Μεγάλη μεταβολή για την εξωτερική πολιτική υπήρξε η άμεση απόσυρση των Ελλήνων αξιωματικών από την Μακεδονία από μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία θεώρησε τον αφοπλισμό ως πράξη καλής πίστης προς το νέο καθεστώς. Εκ των πραγμάτων ωστόσο δεν θα ήταν ευκολο για την Ελλάδα με το νέο καθεστώς να διατηρήσει τους αξιωματικούς της στη Μακεδονία. Διότι πρώτον, είχε παραδωθεί όλος ο οπλισμός των ένοπλων ομάδων που άρχισαν να διαλύνονται σταδιακά. Δεύτερον, ο Ράλλης είχε παραδεχθεί στους Νεότουρκους την στρατιωτική εμπλοκή της Ελλάδας στην περιοχή και τρίτον, οι Νεότουρκοι μετά την αντεπανάσταση έδειχναν αρκετά ισχυροί πολιτικά αλλά και πρόθυμοι να εμποδίσουν με κάθε κόστος οτιδήποτε θα έθετε σε κίνδυνο την οθωμανική επικράτεια. Εντούτοις, η απόφαση των Αθηνών έμελλε να κριθεί λανθασμένη από τον τύπο, επειδή ο τελευταίος θεωρούσε δεδομένη την συνέχιση των βουλγαρικών ενεργειών.

Η μεγαλύτερη εξωτερική αλλαγή έγκειται, ίσως, στην στάση που επέδειξε η κυβέρνηση Θεοτόκη και μετέπειτα η κυβέρνηση Ράλλη ενώπιον του κρητικού ζητήματος. Η Ελλάδα έμοιαζε να αποστασιωποιείται από τα γεγονότα, τηρώντας μια ουδέτερη σιγή. Η «άψογος στάσις» υπήρξε αναμφισβήτως αποτέλεσμα της πρόθεσης της κυβέρνησης Θεοτόκη, κυρίως, που διαχειρίστηκε το ενωτικό αίτημα κατά το μεγαλύτερο διάστημα, να μη προκαλέσει την Πύλη και το κυριότερο να μην συμβάλλει στην διατάραξη των σχέσεων τους που μοιραία θα υπονόμευαν και την ελληνοοθωμανική προσέγγιση. Εξάλλου, όπως υπογραμμιζόταν

από τις εφημερίδες και από πολιτικά πρόσωπα σε Κρήτη και Ελλάδα, η πραγματοποίηση της ένωσης αποτελούσε συντελεσμένο γεγονός. Ενδεχομένως γι' αυτό η κυβέρνηση να έκρινε άσκοπη οποιαδήποτε δυναμική τοποθέτηση σε μια τόσο κρίσιμη για την εδραίωση του νεοτουρκικού καθεστώτος περίοδο.

Όπως αποδεικνύει η μελέτη του αθηναϊκού τύπου, το Νεοτουρκικό Κομιτάτο λειτούργησε αφενός ως παράδειγμα και αφετέρου ως μοχλός πίεσης για την μεταβολή της ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας. Ο Χρόνος θα απευθυνθεί προς το παλαιοκομματικό καθεστημένο της Ελλάδας αποκαλώντας το «Παλαιότουρκους», δηλαδή ότι εκπροσωπούσαν παλιές αντιλήψεις που οδηγούσαν μοιραία την χώρα σε παρακμή σε όλους τους δημόσιους τομείς [στρατό, κοινοβούλιο, κυβέρνηση]. Η Πατρίς θα συνηγορήσει για την ίδρυση «Νεοελληνικού Κομιτάτου» κατά το πρότυπο του Νεοτουρκικού, που θα συντελέσει στην προώθηση των μεταρρυθμίσεων. Οι λοιπές εφημερίδες θα θεωρήσουν τους Νεότουρκους ως αναμορφωτές, από τους οποίους το ελληνικό βασίλειο οφείλει αρχικά να παραδειγματιστεί και μέπειτα να μιμηθεί για να αποτινάξει το παλαιό σύστημα που κυβερνά φαύλα την χώρα επί δεκαετίες. Παράλληλα, με την επιθετική τους πολιτική που ακολούθησαν, ιδιαίτερα κατά το καλοκαίρι του 1909, οι Νεότουρκοι παρείχαν την αφορμή στις ελληνικές εφημερίδες να προχωρήσουν σ' έντονη κριτική προς τα πολιτικά πρόσωπα που ώθησαν τον ελληνισμό στο χείλος της καταστροφής. Άφησαν το βασίλειο άνευ στρατού και άμυνας, εκθέτοντας το ίδιο και τις εθνικές τους επιδιώξεις στα εθνικιστικά παιχνίδια της Πύλης, θα τονίσουν. Η ταπείνωση που έλαβε η Ελλάδα σε εξωτερικό επίπεδο, μετατράπηκε με μιας σε εσωτερικό ζήτημα. Αναγέννηση ή όλεθρος θα γράψουν πολλάκις, ανοίγωντας κατ' ουσίαν διάπλατα την οδό για το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου τον Αύγουστο του 1909.

Ενδεχομένως, λοιπόν να μην συντέλεσαν στην χάραξη της ελληνικής πολιτικής, όμως συνέβαλλαν τα μέγιστα για την διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Με τις τοποθετήσεις τους επί των εθνικών θεμάτων και των κριτικών τους προς τις πολιτικές επιλογές των κυβερνώντων προετοίμασαν τους αναγνώστες τους για την αναδιοργάνωση που ευαγγελίζονταν οι στρατιωτικοί, καθιστώντας την μάλιστα επιτακτική αφού ουκ ολίγες φορές θα τονίσουν την παρακμή του πολιτικού κατεστημένου και την αναγκαιότητα να σαρωθεί προκειμένου να μην υποστεί χώρα μια άλλη εθνική ταπείνωση ανάλογη εκείνης του 1897.

VII. Πρωτογενείς Πηγές

Αι Αθήναι του Γιώργιου Πωπ.

Η Ακρόπολις του Βλάση Γαβρηλίδη.

Το Εμπρός του Δημήτριου Καλαποθάκη.

Η Πατρίς του Σπύρου Σίμου.

Ο Χρόνος του Χαϊρόπουλου.

Οι Καιροί του Κανελλίδη.

Βιβλιογραφία

Aarbakke Vemund, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870-1913*, New York 2003.

Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα 1984.

Dakin Douglas, *Μακεδονικός Αγώνας*, Αθήνα 1985.

Feroz Ahmad, *The Young Turks; The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford 1969.

Kechriotis Vangelis, «From Trauma to Self-reflection: Greek Historiography Meets the Young Turks “Bizarre” Revolution», *Common past, Shared history. The Multi-ethnic Empires*, Leiden 2004.

Koutsopanagou Gioula, «Spyros Simos' newspaper Patris; Bucharest-Athens: a bridge of intellectual communication», *Relations Gréco-Roumaines; Interculturalité et Identité Nationale*, Athens 2004.

Ramsaur Ernest, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, New Jersey 1957.

Veremis Thanos, «The Hellenic Kingdom and the Ottoman Greeks: The experiment of the "Society of Constantinople"», *Ottoman Greeks in the age of nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century* [Dimitri Condicas & Charles Issawi], New Jersey 1999.

Zürcher Erik, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004.

Αλεξανδρής Απόστολος, *Πολιτικά Αναμνήσεις*, Πάτρα 1947.

Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας -1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Απο το μιλλέτ των Ρωμίων στο Ελληνικό κράτος*, Αθήνα 2013.

Αναγνωστοπούλου Σία, «Οι όροι μιλλέτ, γένος, έθνος, οικουμενικότητα, αλυτρωτισμός στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Αθήνα 2004.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Α. , *Ίων Δραγούμης. Μαρτύρων και Ηρώων αίμα*, Θεσσαλονίκη 1991.

- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Α., *Νεότουρκοι και Μακεδονία [1908-1912]*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Βερέμης Θάνος, *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2005* [στέκδοση], Αθήνα 2013.
- Βλάχος Νικόλαος, *Ιστορία των κρατών της Χερσονήσου του Αίμου 1908-1914* [α' τόμος], Αθήνα 1954.
- Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ελένη, «Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης. Η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου 1910-1912», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2005.
- Γούναρης Βασίλης, «Η Μακεδονία 1871-1909. Από την βουλγαρική εξαρχία στο κίνημα των Νεοτούρκων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* [τόμος ε'], Αθήνα 2004.
- Γούναρης Βασίλης, *Το Μακεδονικό ζήτημα από τον 19ο έως και τον 20ο αιώνα*, Αθήνα 2010.
- Δερτιλής Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* [β' τόμος], Αθήνα 2012.
- Δερτιλής Γιώργος, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1977.
- Δρούλια Λουκία-Κουτσοπανάγου Γιούλα [επιμέλεια], *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784- 1974* [α', β', γ', δ' τόμος], Αθήνα 2008.
- Ζάννας Αλέξανδρος, «Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις», *Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2000.
- Καλλιβετάκης Λεωνίδας, «Κρήτη 1871-1913, Το τέλος της Οθωμανικής κυριαρχίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* [τόμος ε'], Αθήνα 2004.
- Καράβας Σπύρος, *Μακάριοι οι κατέχοντες τήν γήν. Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, Αθήνα 2010.
- Καράβας Σπύρος, *Μυστικά και παραμύθια από την Ιστορία της Μακεδονίας* [β' έκδοση], Αθήνα 2014.
- Κεχριώτης Βαγγέλης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2008.
- Κιτσίκης Δημήτρης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924* [δ' έκδοση], Αθήνα 2003.
- Κιτσίκης Δημήτρης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ο αι* [β' έκδοση], Αθήνα 1990.
- Κούκουνας Δημοσθένης, *Οι Έλληνες πολιτικοί 1926-1949* [α' έκδοση], Αθήνα 1999.
- Λούβη Λίνα, «Το εθνικό ζήτημα, "Σλαβικός κίνδυνος" και ελληνική εξωτερική πολιτική», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909, Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού* [ε' τόμος], Αθήνα 2004.
- Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου 1790-1900* [α' & β' τόμος], Αθήνα 1957.

Μαρκέτος Σπύρος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και ιδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία* [γ' τόμος], Πάτρα 1999.

Μαρωνίτη Νίκη, *Το κίνημα στο Γουδί, εκατό χρόνια μετά. Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, Αθήνα 2010.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Ελλάς-Ελληνισμός* [ι' τόμος], Αθήνα 1934.

Μελάς Σπύρος, *Η επανάσταση του 1909*, Αθήνα 1957.

Μεταλληνός Γεώργιος, *Πολιτική και Θεολογία: Ιδεολογία και πράξη του ριζοσπάστη πολιτικού Γεωργίου Τυπάλδου-Ιακωβάτου, 1813-1882*, Κατερίνη 1990.

Μητρώο πληρεξούσιων Γερουσιαστών και βουλευτών 1822-1935, Αθήνα 1986.

Μοίρας Λεωνίδα, «Οι Νεότουρκοι και το Κίνημα στο Γουδί», Νίκη Μαρωνίτη [επιμέλεια], *Το κίνημα στο Γουδί, 1909*, Αθήνα 2010.

Μούδουρος Νίκος, *Ο μετασχηματισμός της Τουρκίας, από την κεμαλική κυριαρχία στον ισλαμικό νεοφιλελευθερισμό*, Αθήνα 2012.

Μπούρα Κατερίνα, «Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Οι Έλληνες βουλευτές 1908-1918», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αφιέρωμα στην Μικρασιατική καταστροφή* [α' τόμος], Αθήνα 1983.

Πάγκαλος Θεόδωρος, *Τα απομνημονεύματά μου, 1897-1947. Η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πεντηκονταετίας* [α' τόμος], Αθήνα 1959.

Σκοπετέα Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες απο το τέλος της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1992.

Σκοπετέα Ελλη, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20ου αιώνα.», Χρήστος Χατζηιωσήφ [επιμέλεια], *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αι. Οι απαρχές 1900-1922* [α' τόμος, μέρος β'], Αθήνα 1998.

Σκοπετέα Έλλη, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, *Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα [1830-1880]*, Αθήνα 1988.

Σταυρίδης Βασίλειος, *Οικουμενικοί Πατριάρχαι*, Θεσσαλονίκη 1978.

Τσελιγκαρίδης Κόσμας, *Οι Οθωμανικές βουλευτικές εκλογές του 1908 και του 1912: Η περίπτωση της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2008.

Φραγκάκη-Syrett Έλενα, «Το κίνημα των Νεοτούρκων. Οι συνέπειες για τον Ελληνισμό 1908-1918», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* [στ' τόμος], Αθήνα 2004.

